

ISBN: 978-9952-8024-1-2

ZƏFƏR GÜNÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ
GƏNC TƏDQİQATÇILARIN

**ELMI
MƏQALƏLƏR
TOPLUSU**

2022

ZƏFƏR GÜNÜNə HƏSR OLUNMUŞ
GƏNC TƏDQİQATÇILARIN

**ELMİ
MƏQALƏLƏR
TOPLUSU**

2022

**GƏNC TƏDQİQATÇILARIN ELMİ
MƏQALƏLƏR TOPLUSU**

Baş Redaktor

Dos.Rəşad Səlimov

Redaktor

Elvin Hüseynov

Məsul Katib

Dos.Ruslan Abdullayev

Redaksiya Heyəti

Prof. Şahlar Əsgərov

Fəlsəfə elmlər doktoru Füzuli Qurbanov
İqtisad elmlər doktoru Dünyamalı Vəliyev

Dos. Məmmədəli Babaşlı

Veysəl Məmmədov

Rauf Əmənov

Dizayner

Kamran Yəhyayev

Ünvan: Bakı ş. Yasamal ray. Mirəli Seyidov 31-38

Tel: (+99451) 295 12 11

e-mail: mail@gead.az

ISBN: 978-9952-8024-1-2

Bakı-2022

MÜNDƏRİCAT

“Savad təliminə hazırlıq və nitq inkişafı” məşğələlərində oyunların rölu XƏLİLOVA XATIRƏ SÜLEYMAN QIZI	9
Dil dayışmalarının yaranma səbəbləri və interferensiya hadisəsi Mehriban Muradova Əmrəh qızı	16
Bakının şəhər mühitində ictimai məkanların humanistləndirilməsi və yenilənməsi problemləri Xəlilova Əslə Rauf qızı	31
Azərbaycanda sehərsalmada sənəd dövriyyasının qiymətləndirilməsi Nahidə Zeynalova	40
Xlorlaşmış bifenillərin ekoloji tamiz idarə olunması Ş.Ə. Abdullayev, M.Ə.Qurbanov	53
İnvestisiya tikinti layihələrinin səməraliliyinin qiymətləndirilməsində inflasiyanın təsiri B.m. Binatov Y.C	56
Daşqın riskinin qiymətləndirilməsi və problemin həll yolları (Kış çayının timsalında) Yəhyayev Vasif Fərəhman oğlu	61
Kiçik Qafqaz vilayətinin işğaldan azad olunan ərazilərin landşaft-ekoloji təhlili R.R.Sadullayev, G.B.Əhmədova, N.Ə. Abasova, Ş.Y.Hümbətova	78
Ekologiya və etraf mühitin mühafizəsi İmanov Mirsiyab German oğlu	91
Uzun müddət istismarda olan dəniz hidrotexniki qurğularının svay özüllərinin tədqiqi Aslanov F.L.	95
Yeni quyu məlumatları əsasında Gürgan-dəniz yatığının geoloji quruluşunun təhlili Quliyeva A.N, Həsənlı E. A.	103
8 Mart yatağı üzrə quyu fondunun təhlili və işlənmənin səməralı başa çatdırılması yolları Baxşıyeva İ.X, Quliyeva A.N, Salahlı L.V.	109
Pirallahi yatağının işlənmə səciyyəsi (QA horizontu timsalında) S.A. Bləkbərova, S.N.Darziyeva, R.B. Fəracov	114
Şelf qurultalarının fiziki-mexaniki xassələrinin nəzərə alınmaqla neftqazmadən qurğularının tədqiqi Aslanlı Ü.L	122
Qalmaz yeraltı qaz anbarlarında (YQA) işlənmənin cari vəziyyəti və səməraliliyini yüksəldilməsi yolları Məmmədov Tarverdi Məhəmməd oğlu	131
Qəza xilasetmə işlərinin aparılması zamanı mənəvi psixoloji hazırlıqın möhkəmləndirilməsi Səfərov Ə.E.	136
Azərbaycanın dəmir yol nəqliyyatı Səfərov Məhəmməd Nazim oğlu	139

Пути повышения эффективности инновационной политики в азербайджане Айтадж Мамедзаде Эльман	146
Azərbaycanın səhiyyə sistemində həkimlərin və əhali sayı arasında olan əlaqə və əlaqənin qiymətləndirilməsi Bayramov Ruslan Aqil oğlu	152
Dağılıq qarabağ muxtar vilayəti tarixi tədqiqatlarında Köñül Hüseynova	157
Tikinti şirkətlərinin idarə edilməsinin yeni təşkilati strukturunun yaradılması mexanizmi Ş.N. Məmmədov	167
Методология анализа организации управления человеческими ресурсами на предприятиях Алиев Али	176
8 noyabr — zəfər günümüz Aygül Tağıyeva	185
44 Days – The History of the Glorious Victory Qasimli Aynur Mikayıllı qızı, Tapdıqlı Nəriman Nəsim qızı	188
Azərbaycana Zəfər Yaşadan İgidlər Heroes who brought victory to Azerbaijan Əliyeva Aynur Şükür qızı, Əhmədova Aygün Allahverdi qızı	198
Başımın ucalığı Aytən Fərəcullayeva	202
Şanlı Zəfərin Açı Xatirələri Mehdiyeva Əfsanə, Mikayılova Lala	205
Zəfər günü - qələbə günü! Sədaqət Sadıqova	211
Qarabağın tarixi keçmişsi və zəfər salnaməsi Aysel Cabarəzadə	215

ÖN SÖZ

Millət olaraq olduqca şadıq ki, 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində başlayan və 44 gün davam edən kinci Qarabağ müharibəsi ordumuzun şanlı qələbəsi ilə nəticələnmiş və şərəf tariximizə Zəfər Günü olaraq həkk olunmuşdur. Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il dekabrin 3-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü təsis edilməsi haqqında” sərəncama əsasən hər il noyabrın 8-i tarixi Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

“Gənclərin Elmi Araşdırılmalarına Dəstək” İctimai Birliyi də “Gənc tədqiqatçıların elmi məqalələr toplusu”nun bu sayını “Zəfər gününə” həsr etmişdir. Məlumdur ki, gənclərin bir dövlətin, millətin və xalqın gələcək inkişafında mühüm rolü vardır. Ona görə də inkişaf etmiş dövlətlərin strategiyalarına nəzər yetirsək görərik ki, belə dövlətlər gənclərin yetişməsi, inkişaf etməsi, vətən, millət, xalq üçün faydalı bir fərd olması üçün bir çox programlar, layihələr həyata keçirirlər. Başqa sözlə, gənclərin aldıqları təhsil, qazandıqları təfəkkür vasitəsi ilə onlardan gələcəkdə sosial mövzularda daha həssas davranışları, fikirlərini rahat şəkildə ifadə etmələri gözlənilir. Lakin, yalnız təhsil müəssisələrində maarifləndirmə aparmaqla yüksək inkişafa nail olmaq mümkün deyildir. Bu istiqamətdə gənclərin iştirakını artırmaq üçün hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən müxtəlif təşviq programları olduqca mühüm rol oynayır. Bu baxımdan gənclərlə bağlı həyata keçirilecək programlar və təhsil prosesi bir-birini tamamlamalıdır. Əksi təqdirdə, yəni bu elementlərin hər biri tək tətbiq edildikdə gözlənilən nəticəni verməyəcəkdir. Məhz bunu nəzərə alaraq biz – “Gənclərin Elmi Araşdırılmalarına Dəstək” İctimai Birliyi gənclərimizin elmi fəaliyyətini işıqlandırmaq, tədqiqatlarını ictimaiyyətə təqdim etmək məqsədi ilə onların məqalələrinin nəşr olunmasına dəstək verməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Təbii ki, gənclər sosial həyatın ən dinamik fəndləridir. Əgər onların bu enerjisi düzgün şəkildə istiqamətləndirilə bilərsə, bu zaman həm dövlət, həm xalq, həm də dünya bundan faydalana bilər.

İkinci Qarabağ müharibəsi bizə həmçinin onu da sübut etdi ki, güclü olmaq üçün elmə dəyər verilməlidir. Elmi ixtiralara daha çox vəsait ayıran dövlətlər güclü iqtisadi, elmi və həm də hərbi sıçrayışa nail

olurlar. “Dünyada elmdə lider ölkələr hansılardır?” sualını versək hər kəsin ağlına ilk olaraq ABŞ, Çin, Almaniya, İngiltərə kimi dövlətlər gələcəkdir. Həmin ölkələrin sərvətləri, istehsal etdikləri texnologiyalar, universitetlərin şöhrəti və s. amillər bu fikri təsdiq edir. Doğurdan da bu ölkələr dünyanın müxtəlif elm sahələrində lider dövlətlərdir. Bəs elmdə bu dövlətlərdən geridə qalan ölkələrdə vəziyyət necədir? Buna nəzər yetirsək görərik ki, onların çoxu bir-birinə bənzəyir; yeni texnologiyalar istehsal etmirlər, gəncləri öz tədqiqatlarını adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz ölkələrdə aparmağa çalışırlar, özlərində yetişdirdikləri alımları saxlaya bilmirlər. Onların ortaq xüsusiyyətlərindən biri sənayelərinin uzunmüddətli tədqiqatlara dəstək verməməsidir. Bu dövlətlərin büdcələrində tədqiqat və inkişaf üçün ayırdıqları nisbətlər aşağıdır və mövcud olanlardan səmərəli istifadə edə bilmirlər. Təbii ki elmi keyfiyyəti rəqəmlə ölçü biləcək şkala yoxdur. Bu məsələdə ən çox istifadə olunan meyar əsasən məqalələrin sayı və onlara edilən istinadlardır. Tədqiqatçı və alımlar öz araşdırmalarının nəticələrini elmi jurnallarda dərc etdirir və bu yolla alıqları nəticələri dünyaya şərh edirlər.

İctimai birlik olaraq bizim bu fəaliyyətdəki məqsədimiz respublikamızın müxtəlif universitet və institutlarında araştırma aparan gənc tədqiqatçıların elmi məqalələrini toplu olaraq nəşr etdirmək və ictimaiyyətə təqdim etmək olmuşdur.

Yekun olaraq, toplunun ərsəyə gəlməsində zəhmət çəkən jurnalın redaksiya heyətinə və ictimai birliyin fəal könüllülərinə minnətdarlığı bildirir və gələcəkdə uğurlu əməkdaşlığımızın davam edəcəyinə inanıram.

“Gənclərin Elmi Araşdırmalarına Dəstək”
İctimai Birliyinin sədr müavini
Dosent Ruslan Abdullayev

“Savad təliminə hazırlıq və nitq inkişafı” məşğələlərində oyunların rolü

Xəlilova Xatirə Süleyman qızı

ADPU nəzdində ADPK-nin dil-ədəbiyyat müəllimi

xatire82@gmail.com

Nitq insan həyatında əvəzedilməz rol oynayır. Nitq insan şəxsiyyətini əks etdirir. Kommunikativ əlaqələr içərisində ən mühüm yeri səslənən nitqin öyrənilməsi tutur. İnsanlar ən incə duygularını, ən ali hissələrini nitq vasitəsilə bir-birinə çatdırırlar. Nitqə yiyələnmə kiçik yaşlardan başlayır və həyat boyu davam edir. Təhsilin hər bir pilləsi nitqi cəlalayır, onun daha akademik, mədəni etiketlərə tabe olmasına və dolğun təqdimatına çalışır. Proses ömür boyu davam etdiyindən, uşağın təməl bacarıqlarından olduğuna görə hər bir valideyn övladının daha tez səlis nitqə sahib olmasına nail olmaq istəyir.

Nitq - idrakın inkişafının həm göstəricisidir, həm də onun inkişafını stimullaşdırıran fəaliyyətdir. Başqa sözlə, beynində idraki proseslər daha sürətli gedən uşaq aydın və səlis danışır, digər tərəfdən nitqi inkişaf etdirilən uşaqda idrak fəaliyyəti optimallaşır. (Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası- Bakı, 2017)

Y.Kərimov tədqiqatlarında göstərirki, yaşlıların sözləri uşağın davranışını qaydalarını formalasdırır. İnsan nitqində nəyə isə münasibətini bildirir, onu qiymətləndirir. Belə qiymətlə o, uşağın davranışına tələbatı möhkəmləndirir. “Yaxşı!”, “Afərin” kimi sözlər uşaqda mənəvi təfəkkür və anlayışlar yaradır. Bunun əsasında onlarda ətraf aləmə münasibət formalaşır. Sözün köməyi ilə uşaq özünü dərk edir, özü haqqında fikir yürüdür. Sonralar hərəkət subyekti kimi öz “mən”ini dərk edir. Özünü başqaları ilə müqayisə edir (özünü qiymətləndirmə, özünə nəzarət) (Kərimov Y.Ş, Bakı, 2009, səh.55)

Həm nitq inkişafı həm də savad təlimi ilə bağlı məktəbəqədər təhsil müəssisələrində ciddi iş aparılır. Nitq inkişafı üzrə sistemli, ardıcıl və keyfiyyətli qurulmuş iş uşaqların rəbitəli nitqə daha tez yiyələnməsini təmin edir, ətraf aləmin dərk edilməsini tezləşdirir və dünyagörüşünün

formalaşmasına müsbət təsir edir, onun təfəkkürünün inkişafında nitq əsas rol oynayır. Nitq təfəkkürlə birbaşa bağlıdır. Onların birinin varlığı digərinin inkişafını təmin edir. Təfəkkür olmadan nitqi təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər nitq bir tərəfdən başqları ilə ünsiyyət vasitəsidirsə digər tərəfdən təfəkküün təzahür formasıdır. Nitq inkişafı üzrə iş səs mədəniyyətinin tərbiyəsi, lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin qrammatik quruluşunun təkmilləşdirilməsi, dialoji və monoloji nitqin formalaşdırılması, həmçinin savad təliminə hazırlığı nəzərdə tutur. Düzgün nitqin olması üçün articulyasiya aparıcı, nitq orqanları düzgün inkişaf etməlidir. Nitq orqanlarının normal inkişafı zamanı nitq səsləri meydana çıxır. Səslərin aydın tələffüz edilməsi üçün nitq orqanlarının vəziyyətinin və hərəkətinin düzgünlüyü, fonematik eşitmə zəruriidir. Nitqeşitmə qabiliyyəti dedikdə, diqqətli dinləmə və sözlərin başa düşülməsi, nitqin müxtəlif keyfiyyətlərini qavramaq və fərqləndirmək nəzərdə tutulur. Nitqeşitmə qabiliyyətinə yiyələnmək yaxşı fonematik eşitməyi, yəni ana dilinin bütün səslərini düzgün eşitməyi, səslənməsinə görə yaxın səsləri fərqləndirməyi təmin edir, uşağın söyləninin fikri emal edib yerinə yetirməsi ilə başa çatır. Uşağı məktəbə hazırlamaq üçün onun yaş xüsusiyyətlərini bilmək zəruridir. Amma müəllim nəinki ümumi yaş xüsusiyyətlərini, eyni zamanda fərdi keyfiyyətlərini də nəzərə almalı, inkişafını izləməli və məktəb təliminə hazır uşaqlar yetişdirməyi bacarmalıdır.

Bildiyimiz kimi məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla iş prosesində aparıcı fəaliyyət növü oyundur. Oyunlar uşaqlara hadisələrin iştirakçısı olmaq və mövcud vəziyyətə başqlarının gözü ilə baxmaq imkanı verir. Oyun prosesində uşaqlar rola girir, mövcud vəziyyəti başqasının gözü ilə görülər. Təlim prosesinə belə oyun elementlərinin gətirilməsi onun maraqlı olması, uşaqların yaradıcı fəaliyyət göstərməsi imkanlarını genişləndirir. Oyun zamanı uşaqda şəxsiyyətin formalaşması, sosiallaşma gedir. Oyun zamanı həm də uşağın mənəviyyatı formalaşır. Oyun – uşaq üçün ilk iradə məktəbidir: məhz oyunda uşaq ilk dəfə könüllü şəkildə müxtəlif tələblərə riayət etməyə başlayır. (Məktəbəhəziriqliq qruplarında işin təşkili metodikası- Bakı, 2017)

Məktəbəqədər yaş dövrü üçün oyunlar iki böyük qrupa bölünür: - yaradıcı oyunlar; - qaydalı oyunlar. Yaradıcı oyunlar uşaqların özləri tərəfindən yaradılan oyunlardır. Uşaqlar həyatda gördüklləri və müşahidə etdiklərini öz təsəvvürlərində canlandırmaqla oyun yaradırlar.

Qaydalı oyunlar isə müəyyən qaydalara tabe olduğundan, bu oyunların qaydalarını uşaqlar böyüklərin vasitəsi ilə öyrənib, oynayırlar.

Oyun uşaqlarda tədqiqat, risketmə, sosiallaşma və təlimə motivasiyanı stimullaşdırır. Bəs görəsən, nitq inkişafı üzrə aparılan məşğələlərdə hansı oyun növlərindən uğurla istifadə etmək mümkündür? Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların oyun kateqoriyaları aşağıdakılardır: təklikdə oyunlar, paralel oyunlar, əməkdaşlıq oyunları, sərbəst oyunlar, sensomotor oyunlar, konstrukturla oyunlar, süjetli-rollu oyunlar, simvolik oyunlar. (Məktəbəqədər təhsil programı (kurikulum)- Bakı -2022)

Oyunda uşaq üçün hər şey əyani, konkret bir məna daşıdığı üçün oyun formasında müxtəlif bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimmsənilməsi daha məqsədə uyğundur. Bu dövrdə uşağı “məktəb oyunu”-ndan çəkindirmək doğru olmaz. Valideynlər elə düşünür ki, bu oyunlar uşağı məktəb təlimindən uzaqlaşdırır. Əslində isə belə oyunlardan çəkindirmək uşağın geriləməsinə səbəb olur. Uşaq oyun prosesini dəfələrlə təkrar edərək məktəbə - savad təliminə hazırlaşır. Məktəbə aid olan qaydaları mənimsəyərək özünləşdirir.

L.Viqotskinin təbiri ilə dessək, oyun uşaq üçün “yaxın inkişaf zonasıdır”: oyun zamanı uşaq öz yaşıdan daha böyükdür. Oynayarkən o, sanki irəli və yuxarı sıçrayışlar edir. A.S.Makarenko uşaqların inkişafında oyunun böyük rolunu qeyd edərək, yazırkı ki, “Yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət, qulluq hansı əhəmiyyətə malikdir, uşağı da həyatında oyun bir o qədər vacib və əhəmiyyətlidir”.

Məktəbəqədər dövrün 3-4 yaşında uşaqlar tək oyunlara, 4-5 yaşında qrupla sadə və xüsusi qaydası olmayan oyunlara, 5-6 yaşında uşaqlarda isə qruplarla qaydalı oyunlara üstünlük verirlər. Oyunlar uşaq cəmiyyətinin formallaşmasına, uşaqların öz aralarında ünsiyyət və əməkdaşlıq qurmalarına əvəzsiz kömək göstərir. Oyun zamanı görmə qabiliyyəti, görmə itiliyi yaxşılaşır, daha çox söz və ifadə yadda qalır.

Bir sözlə, fəal oynayan uşaqlarda intellekt güclü inkişaf edir. (Məktəbə-həzirlıq qruplarında işin təşkili metodikası- Bakı, 2017)

Savad təlimi və nitq inkişafı məşğələlərində istifadə olunan oyunlara “Hansı əşyadır?”, «Zəncir», «Təsvirə görə tap», “Sözü tanı”, “Cümələ qur”, “Dolaşılıq”, “Adına görə əlamətini tap”, «Əks əlamətlərini tap», «Nə belə edir?», «Qafiyə tap», «Hər şeyi bacarıram», «Fikrimdəki əşyani tap», «Hadisəni dəyiş», «Nə artıqdır?», «Nağıldan öyrənirik», «Gəl, dəyişək», «Tap və adlandır», «Üç əşya de», «Bir sözlə adlandır», «Köhnə nağıl yeni tərzdə», «Yeni nağıl fikirləş», «Səhvi düzəlt», “Hansı sözün azlığındır” və s. Nümunə ola bilər. Oyunların hansı məqsədlə keçirildiyini izah edək və təşkilinə nəzər salaq. “Hansı əşyadır?” oyununda müəllim söz deyir, uşaqlar isə onun əlamətlərini sadalayırlar. Uşaqlara obyektdə müxtəlif əlamətləri seçməyi öyrətmək üçün istifadə olunur. Bu oyunun tətbiqi zamanı uşaqların lügət ehtiyatı zənginləşir, dəqiqləşir və nitqi inkişaf edir.

«Zəncir» oyununda uşaqlara obyektlərin müxtəlif əlamətlərini təyin etməyi öyrətmək əsas məqsəd kimi qoyulur. Müəllim obyektin (əşyanın) təsviri olan şəkli göstərir, uşaqlar onu adlandırır. Sonra şəkil digər uşağa ötürülür, o uşaq şəklin hansısa bir əlamətini söyləyib başqa uşağa ötürür. Beləliklə şəkil hər bir uşağa ötürülür. Məqsəd daha çox əlamət söyləmək və təkrarlamamaq və beləliklə lügət ehtiyatının zənginləşməsinə şərait yaratmaqdır. Uşaqların sürətli düşünmək, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək kimi bacarıqları da inkişaf edir.

Eyni oyunun tez-tez tətbiq edilməsi, yaxud yalnız bir dəfə tətbiq edilməsi arzuolunan hal deyil. Bu uşaqların yorulmasına, qaydalı oyunlara olan həvəsinin azalmasına səbəb ola bilər. Vaxtaşırı oyunları dəyişmək, məşğələnin məqsədindən, qrupdakı uşaqların səviyyəsindən asılı olaraq oyun seçmək daha məqsədəmüvafiqdir.

«Təsvirə görə tap» oyunu uşaqların sevimli oyunudur. Uşaqlara müəyyən obyektin əlamətləri sadalanır, bu əlamətlərə görə əşyanın adını tapmaq tələb olunur. Əvvəlcə əşyanın ümumi əlamətləri, daha sonra isə xüsusi əlamətləri sadalanır. Dəqiqlik tələb edən oyun uşaqların qruplaşdırma, təsnifetmə, müqayisə edərək nəticəyə gəlmə kimi bac-

riqlarına təsir edir. Uşaqlar növbə ilə bu oyunda iştirak edirlər. Lügət ehtiyatına ciddi təsir göstərən oyunlardandır. Nitq inkişafında sürətli irəliləyişin olmasına səbəb olur.

«Sözü tanı» oyununda tərbiyəçi cümlədə elə sözü buraxır ki, onun alternativi olmur. Yaranmış situasiya uşağı məhz həmin sözü işlətməyə vadar edir: məsələn, «İnəklər... (nə?) yeyir» «Toyuqlar (nə?) yeyir» vəs. Oyun fərqli də tətbiq oluna bilər. Belə ki, tərbiyəçi əlavə edilə biləcək sözü hərəkətləri ilə ifadə etsin: məsələn; qaçmaq, toxumaq, sıggallamaq və s. Əsas məqsəd uşaqları düşünməyə vadar etməkdir. Lügətin dəqiqləşməsi üçün istifadə olunan ən effektiv üsuldur. Uşaq özü lazımlı olan sözü tapdığı üçün yaddaşına həkk olunur.

«Hansı sözün azlığıni tap» oyununda tərbiyəçi uşaqların hərəsinə bir söz verir. Sözlərdən birini cümləyə uyğun olmayan formada seçilir. Məsələn: Cüçələr yuvalarında civildəşirlər əvəzinə “mələyirlər” sözünü işlədir. Uşaqlar cümlənin anlaşılması üçün sözü sırası ilə qoymağı öyrənirlər. Əvvəlcə bu onlara çətin olsa da alışırlar. Lügətə yeni daxil olmuş sözün yadda saxlanması və aktiv lügətə gətirilməsi üçün yaxşı oyun tipidir. Tərbiyəçi yeni öyrətmiş olduğu söz yaxud ifadənin bu üsulla daha asan mənimşənilməsinə nail olur.

Məktəbəhazırlıq qruplarındakı uşaqlar artıq cümlə qurmaq vərdişlərinə yiyələnmiş olurlar. Dörd yaşından etibarən tərbiyəçi düzgün cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirməyə başlayır. «Cümlə qur» oyununda uşaqlar verilmiş sözlərdən cümlə qururlar, hər uşaq bir sözü təmsil edir. Beləliklə, «canlı» sözlər alınır: məsələn : Meşədəki yırtıcı heyvanlar ətyeyən və otyeyən olurlar. Uşaqlar sözlərin ardıcılığını yadda saxlayırlar və cümlədə hərəkət bildirən sözün cümlənin sonunda, ad bildirən sözün cümlənin əvvəlində işləndiyinə alışırlar. Cümlə qurmaq üzrə iş prosesində müəyyən vərdişlər yarandıqdan sonra nitqin sintaktik quruluşunu təkmilləşdirməyə imkan verən çalışmalardan istifadə etmək mümkündür.

Açar sözlər: yaradıcı oyun, situativ nitq, nitq inkişafı, qaydalı oyunlar, savad təlimi, məktəbəhazırlıq qrupu, lügət ehtiyatı

Xülasə: Oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqların aparıcı fəaliyyət növü-

dür. Oyun prosesində öyrənmə daha uğurla təmin olunur. Savad təlimi və nitq inkişafı məşğələlərində qaydalı oyunların tətbiqi uşaqların lügət ehtiyatının zənginləşməsinə, nitqanlamının və nitq eşitmənin formallaşmasına, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə olunmasına və nəhayət, nitq inkişafının ən yüksək zirvəsi olan rabitəli nitqə sahib olmasına kömək edir.

Роль игр в упражнениях «Подготовка к обучению грамоте и развитию речи»

Ключевые слова: творческая игра, ситуационная речь, развитие речи, игры с правилами, обучение грамоте, школьная подготовительная группа, словарный запас.

Резюме: Игра является ведущей деятельностью дошкольников. Обучение проходит более успешно в игровом процессе. Применение регулярных игр в обучении грамоте и развитии речи способствует обогащению словарного запаса детей, развитию понимания речи и речевого слуха, воспитанию звуковой культуры речи и, наконец, коммуникативной речи, являющейся высшей вершиной речевого развития.

The role of games in “Preparation for literacy training and speech development” exercises

Keywords: creative game, situational speech, speech development, games with rules, literacy training, school preparatory group, vocabulary

Summary: The game is the leading type of activity of preschool children. Learning is more successful in the game process. The application of regular games in literacy training and speech development exercises helps to enrich children's vocabulary, to develop speech understanding and speech hearing, to educate the sound culture of speech, and finally to have communicative speech, which is the highest peak of speech development.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov Y.Ş- Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2011
2. Kərimov Y.Ş- Məktəbəqədər yaşılı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 2009
3. Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və programı. Bakı, 2010.
4. Məktəbəhəzirlilik qruplarında işin təşkili metodikası- Bakı, 2017
5. Məktəbəqədər təhsil programı (kurikulum)- Bakı -2022
6. Seyidli F. Qaydalı oyunlar.Bakı, 2018

Dil dəyişmələrinin yaranma səbəbləri və interferensiya hadisəsi

Mehriban Muradova Əmrəh qızı
Bakı Avrasiya Universiteti

XÜLASƏ

Müasir dünyada baş verən qloballaşma prosesi dillərin inkişafına da öz təsirini göstərir. Bu mənada qloballaşmanın dilə mümkün təsirlərini öyrənmək dilçilik elmi baxımından maraq doğurur. Məlumdur ki, dünyada müxtəlif qəbilə və tayfa birlikləri yarandığı dövrdən insan qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələr yaranmış, bir qəbilə birliyi digəri ilə müəyyən iqtisadi, mədəni və eyni zamanda dil əlaqələri yaratmışdır. Bu əlaqələrin nəticəsi dillərin inkişafında da özünü göstərir.

Dillərin ilkin əlaqələri zamanı yeni dili öyrənməyə başlayan insanlar tez-tez bir sıra problemlə üzləşirlər, çünkü əcnəbi dilin qrammatik quruluşunu bilməyən dil öyrənənlər şüurlu və ya şüursuz şəkildə yeni dilin struktur modelini təkrarlayır. Çox vaxt isə yeni dillə tanış olan insan uzun müddət öz ana dilinin vərdişlərini yeni öyrəndiyi dilə tətbiq edir. Ana dilinin doğma olmayan dilə təsiri və ya əcnəbi dildən gələn bu cür struktur model öyrənilən yeni dildə müəyyən problemlər törədə və bu problemlər nitq prosesində ciddi anlaşılmazlıq yarada bilir. Bu cür xətalar dildə interferensiya hadisəsi adlanır. Dil interferensiyası həm müsbət həm də mənfi ola bilər və ana dilində, ikinci dildə və ya başqa xarici dildə özünü bürüzə verə bilər. Bəzən dilə mənfi və ya müsbət təsir fərqləndirilsə də, eksər hallarda bu interferensiya termini ilə ifadə edilir. Məqalədə qloballaşan müasir dünyada interferensiya hadisəsi və onu yaradan səbəblərdən bəhs edilir.

Резюме

В современном мире происходящий процесс глобализации влияет и на развитие языков. В этом смысле изучение возможного

влияния глобализации на язык интересно с точки зрения лингвистической науки. Известно, что с тех пор, как в мире образовались различные племена и племенные объединения, между человеческими группами существовала взаимная связь, один племенной союз создал определенные экономические, культурные и в то же время языковые отношения с другим. Результат этих отношений отражается и на развитии языков.

Люди, приступающие к изучению нового языка в момент первоначального контакта между языками, часто сталкиваются с рядом проблем, потому что изучающие язык, которые не знают грамматической структуры иностранного языка, повторяют сознательно или бессознательно структурную модель нового языка. Часто человек, знакомый с новым языком, длительное время применяет знание родного языка к своему новому языку. Влияние родного языка на неродной язык или такого рода структурная модель из иностранного языка может вызвать определенные проблемы в изучаемом новом языке и эти проблемы могут вызвать серьезную неразборчивость в речевом процессе. Этот вид ошибок называется явлением интерференции в языке. Языковая интерференция может быть как положительной, так и отрицательной и может изъясняться на своем родном языке, втором языке или другом иностранном языке. Хотя в языке иногда различают отрицательные или положительные эффекты, в большинстве случаев это выражается термином интерференция. В статье говорится о феномене интерференции в глобализированном современном мире и упоминаются причины, вызвавшие его.

Summary

The globalization process in the modern world has an effect on the development of languages. In this meaning, studying the possible effects of globalization on the language is interesting from the science of linguistic point of view. It is known that there has been a mutual relationship between human groups since the time when various tri-

bes and tribal associations were formed in the world, one tribal union has created certain economic, cultural and at the same time linguistic relations with another. The result of these relations shows itself in the development of languages.

During the initial contacts of languages, people who start learning a new language quickly face a number of problems, because language learners who do not know the grammatical structure of the foreign language consciously or unconsciously repeat the structural model of the new language. Often a person familiar with a new language applies the habits of his native language to the new language for a long time. The influence of the native language on the non-native language or such a structural pattern from a foreign language can cause certain problems in the new language being learned and these problems can cause serious misunderstanding in the speech process. Such errors are called interference incident in language. Language interference can be both positive and negative and it can manifest itself in the mother tongue, a second language or another foreign language. Sometimes negative or positive influence on the language is distinguished, but in most cases this is expressed by the term interference. The article talks about the phenomenon of interference in the globalized modern world and its causes.

Açar sözlər:

Azərbaycan dilində: *İnterferensiya, bilingvizm, dil kontaktları, dil əlaqələri, globallaşma*

Rus dilində: *интерференция, двуязычие, языковые контакты, языковые отношения, глобализация*.

İngilis dilində: *interference, bilingualism, language contacts, language relations, globalization*.

Dilin inkişafı bir amilin təsiri ilə baş verə bilməz. Müasir dilçilik elmi dildə baş verən dəyişiklikləri bir sıra səbəblərlə əlaqələndirir. Dil-də baş verən dəyişikliklərin səbəbləri haqqında bəhs edən dilçiləri üç qrupda birləşdirmək olar.

Ə.Rəcəblinin fikrincə, birinci qrupa daxil olan dilçilər dildəki dəyişiklikləri dilxarici səbəblərlə, yəni ekstralinqvistik səbəblərlə əlaqələndirirlər. Doğrudur, səsioloji konsepsiyanın tərəfdarları dildəki təkamülün daxili səbəblərini inkar etmir və bu cür səbəblərin mümkünlüyünü qəbul edirlər, amma belə hesab edirlər ki, bu səbəblərin əsasında ekstralinqvistik faktorlar durur. Başqa cür desək xarici səbəblərin təsiri ilə dil dəyişikliklərinin daxili səbəbəri yaranır.

İkinci qrupa daxil olan dilçilər ekstralinqvistik - dilxarici amilləri tamamilə rədd edir və bildirirlər ki, dildə baş verən dəyişikliklər bir qayda olaraq intralingvistik - dil daxili səbəblərin nəticəsidir. Bu dilçilər ekstralinqvistik amilləri qismən qəbul etsələr də belə bir qənaətə gəlirlər ki, dildəki dəyişikliklərə dilxarici amillər səbəb ola bilər. Lakin, bu cür səbəblərin dilçilikdə öyrənilməsinin əleyhinə çıxırlar (1, s.34).

Dilçilərin bir çoxu dildəki dəyişikliklərin həm daxili, həm də xarici faktorlarını qəbul edir. Onların fikrincə, bu cür dəyişikliklər dildaxili və dilxarici səbəblərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Dilçinin əsas vəzifəsi dildə baş verən dəyişiklikdə daxili yaxud xarici faktorun iştirak etdiyini düzgün müəyyənləşdirməkdir.

Hazırda dünya sürətlə qloballaşır. Buna qarşı müxtəlif qurum və quruluşlar tərəfindən mübarizə aparılır, müəyyən önləyici tədbirlər görülür. Əslində məltikulturalizm ideyası da qloballaşma prosesinin önləyici tədbiri olaraq irəli sürülmüşdür. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma qarşısınınmaz və geri dönüşü olmaya bir prosesdir. Əgər insanlar tərəfindən məqsədyönlü şəkildə müdaxilə edilməsə, dünyada qloballaşma prosesinin bütün sahələr üzrə təxminən 500-1000 ilə tamamlanacağı güman edilir. Dilin qloballaşması bu ümumi prosesin tərkib hissələrindən biridir. Dilin qloballaşması prosesinin elmi, hərbi, mədəni və etnik qloballaşmadan sonra, iqtisadi və siyasi qloballaşmadan bir qədər əvvəl baş verəcəyi güman olunur. Dünyada gedən qloballaşma prosesi müxtəlif dilli xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır. Onların bir-birinə təsirini gücləndirir. Bu təsir yalnız dilin leksikasında deyil, həm də müxtəlif sahələrdə özünü kəskin şəkildə göstərir. İstənilən bir dilin elmi cəhətdən öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dil çox

mürəkkəb xüsusiyyətlərə, özünəməxsus dərin və gizli sırlarə malikdir. Bütün bu xüsusiyyətləri mənimsədikdən sonra dil insan həyatında fikrin ifadəsində daha da qüvvətli vasitəyə çevrilir. Çünkü dil bəşəriyyət tarixində insanların əldə etdiyi ən böyük nailiyyət hesab edilir.

Cəmiyyətlə bağlı olan dil bir ictimai hadisə olaraq öz inkişafına, təkminləşməsinə, genişlənməsinə və s. görə hər şeydən əvvəl xidmət etdiyi cəmiyyətə borcludur. Cəmiyyətə iqtisadi cəhətdən xidmət göstərən bazis onun inkişafına laqeyd qala bilməz. Əgər dillərinin qəbilə dillərinə, qəbilə dillərindən xalq dillərinə, xalq dillərindən isə milli dillərə doğru inkişaf etdiyini qəbul ediriksə, dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğunu etiraf etmiş oluruq (2, s.104).

Vaxtı ilə müxtəlif dillər qlobal dil statusu qazanmağa namizəd olmuşdur. Hazırda isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Bunu ardıcılıqlı ilə düzsək bu səkildə göstərə bilərik: ingilis, rus, türk və ərəb. Bu dillərdə zəngin ədəbiyyatların da olması o dövlətlərin hegemonluğunu artırır. Qlobal dilə çevrilmə potensialı sırası ilə ingilis, rus, türk və ərəb dillərinin hər birində var. Birincinin imkanı daha çox sonuncunun imkanı daha azdır. F.Veysəlli ingilis dilinin hegemonluğunu belə göstərmişdir: “Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin hökmranlığı bu dilin anası sayılan ABŞ-in və Böyük Britaniyanın iqtisadi, siyasi və hərbi vasitələrdən istifadə etməklə həmən dilin qəbul etdirilməsinə gətirib çıxardır ki, bununla da başqa xalqların dillərinə və mədəniyyətlərinə öldürücü zərbə dəymiş olur” (3).

İngilis dilinin, amerikan mədəniyyətinin hegemonluğu cəmiyyətdə müəyyən narahatlıqlar doğurur. Lakin unutmaq olmaz ki, qloballaşmadan imtina dönyanın ümumi inkişafından geri qalmaqla nəticələnə bilər. Ümumiyyətlə, qloballaşma heç də dinlərə, dillərə, mədəniyyətlərə sədd cəkmir.

B.A.Serebrennikov yazar ki, “cəmiyyət sözün əsil mənasında dili yaradır və formalaşdırır. Dil cəmiyyətin məhsuludur. Bu səbəbdən o cəmiyyətə xidmət edən başqa bir hadisədən daha çox ictimai hadisə adına layiqdir” (4, s.149).

Dildə baş verən dəyişikliklərdə başqa dillərin təsiri, xalqın həyat və

məişət şəraiti və s. xarici amillərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Amma bu amillərin rolunu işırtmək birinci dərəcəli hesab etmək olmaz. Dil dəyişmələrinin baş verməsinə səbəb olan ən əsas amil cəmiyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətinin, istehsal qüvvələrinin, elmin, texnikanın və s. inkişafında təcəssün etdirilən insan cəmiyyətinin ümumi tərəqqisidir. Bütün bunlar həyat formalarını mürəkkəbləşdirir və bununla əlaqədar olaraq onun dilini inkişaf etdirir (1, s.45).

R.Heydərov bu barədə danışarkən yazır: “Dillerarası əlaqədən danışarkən son illər dünyada baş verən proseslərin nəzər almamaq olmur. Qlobal internet şəbəkəsinin inkişafı, peyk televiziyalarının adı hal alması, distant təhsilin adıləşməsi, dillərin integrasiyası proseslərin daha çox maraq doğurur. Artıq dünyada iqtisadiyyatın qloballaşması fonunda demək olarki, bütün millətlərdə və dövlətlərdə İngilis dilinə maraq köklü şəkildə dəyişmişdir. İndi hər kəs İngilis dilinə maraq göstərir və bu dili öyrənməyi zaruri sayır. Xarici dili öyrənmək bütün ölkələrin təhlil sisteminin prioritet sahələrindən biridir. Bütün bunların məntiqi nəticəsidir ki, bilinqvizm və multilinqvizm kütləvi hal alır. Ümumilikdə isə dünyada son dövrlər iki prosesin izləri aydın şəkildə seçilir. Dil siyasetində iki istiqamət – integrasiya və differensiyasiya hadisələri baş verir” (5, s.45).

Məlum olduğu kimi, dil insanlar arasında ünsiyyət və əlaqə vasitəsidir. Bu mənada insanlar daim digər dilləri öyrənməyə cəhd etmiş bu vasitə ilə yeni-yeni xalqlar və mədəniyyətlərlə tanış olmuşlar. Xarici dilin öyrənilməsi insanlar və millətlər arasında əlaqə yaradan vasitələrdən biri hesab edilir. Xarici dili yeni öyrənməyə başlayan insanlar tez-tez bir sıra problemlə üzləşirlər, çünkü əcnəbi dilin qrammatik quruluşunu bilməyən dil öyrənənlər şüurlu və ya süursuz şəkildə yeni dilin struktur modelini təkrarlayırlar. Çox vaxt isə ana yeni dillə tanış olan insan uzun müddət öz ana dilinin vərdişlərini yeni öyrəndiyi dilə tətbiq edir. Ana dilinin doğma olmayan dilə təsiri və ya əcnəbi dildən gələn bu cür struktur model öyrənilən yeni dildə müəyyən problemlər törədə və bu problemlər nitq prosesində ciddi anlaşılmazlıq yarada bilir. Bu cür xətalar dildə interferensiya hadisəsi adlanır. Dil interferensiyası həm

müsbət həm də mənfi ola bilər və ana dilində, ikinci dildə və ya başqa xarici dildə özünü bürüzə verə bilər. Bəzən dilə mənfi və ya müsbət təsir fərqləndirilsə də, əksər hallarda bu interferensiya termini ilə ifadə edilir.

Cəmiyyətdə baş verən və dilçilik baxımından maraq doğuran hadisələrdən biri də bilinqvizmdir. İlkin bilinqvizm zamanı dildə normadan kənaraçixma hallarına tez-tez rast gəlinir. İnterferensiya sözü latin mənşəli iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmışdır. *Inter* arasında, *ferens* (*ferentis*) aparıcı, dözümlü mənasını verir. Mənbəyi fizika olan bu termin dalğaların bir-birinin üzərinə düşdüyü vaxt onların qarşılıqlı şəkildə güclənməsi və ya zəiflənməsi anlamını verir.

İnterferensiyanın yaranması dilçilikdə, sosiologiyada, psixologiyada və xarici dilin öyrədilməsi metodikasında öyrənilir.

Psixoloqlar interferensiya bacarıqların bir fəaliyyətdən digərinə ötürülmə zamanı yaranan maneə kimi baxır və şərh edirlər.

Psixolinqvistikada interferensiya yeni öyrənilən dilin mənimsənilməsi zamanı bu və ya digər xarici dil elementinin mərhələ şəklində dilə daxil olması kimi baxılır.

Dilçilikdə interferensiya probleminə dillərarası əlaqələr çərçivəsinin də baxılır və interferensiya dedikdə “əlaqədə olan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı dillərdən birində norma və qaydaların pozulması” başa düşülür. Bu haqda bir çox yerli və xarici dilçilər öz fikirlərini bildiriblər (V.V.Alimov, E.Bujarovska, U.Vaynrayx, E.M.Vereşaqin, V.A.Vinoqradov, V.V.Klimov, L.N.Kovılina, N.A.Lyubimova, Ə.Rəcəbli, R.Heydərov və s.).

Dilçilik ədəbiyyatına interferensiya termini Paris dilçilik dərnəyinin nümayəndələri tərəfindən göstəriləsə də bu termin U.Vaynrayxin “Dil kontaktları” monoqrafiyası işıq üzü görəndən sonra daha geniş şəkildə qəbul edildi. U.Vaynrayxa görə interferensiya dedikdə ikitərəfəli nitqində baş verən hər hansı bir dilin normalarından kənara çıxma halı başa düşülür və bu kənaraçixmanın səbəbi onların bir dildən artıq dil bilməsi ilə şərtlənir.

E.Hauqenin fikrinə görə, interferensiya dedikdə başqa dillərlə tanış-

lıq nəticəsində ikidillilərin nitqində dil normasından kənaraçixma başa düşülür (6).

Azərbaycan dilciliyində də son illər interferensiya ilə bağlı tədqiqatlar genilənmişdir. Azərbaycanda interferensiyanın yaranma səbəbləri haqqında R. Heydərov, N.Məmmədli, Ə.Rəcəbli və başqaları çox geniş araşdırma aparmışlar. Hər bir alim bu mövzuya özünəməxsus şəkildə yanaşmışdır.

R.Heydərov dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən bəhs edərkən onun tarixən hansı inkişaf yolunu keçdiyindən bəhs etmişdir. Alim, cəmiyyətin tarixi inkişaf dövrünün 4 (dörd) mərhələsini qeyd etmişdir:

1. İbtidai icma quruluşu
2. Quldarlıq quruluşu
3. Feodalizm quruluşu
4. Kapitalizm quruluşu.

İlkin mərhələ kimi ibtidai icma quruluşu dövründə cəmiyyətdəki dilin inkişafından bəhs edən alim ilkin dövrlərdə bir qəbilə ilə digər qəbilə arasında əlaqə yaratmağın mümkünüsüz olmasına danışır. Maldarlıq və əkinçilik inkişaf etdikcə müxtəlif qəbilələrərəsə əlaqələr güclənir və bu da qəbilələrin birləşməsi yolunda atılan ilk addım idi.

İbtidai icma quruluşunda qəbilə dili bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənirdi: öz ərazi fasıləsizliyi, dilin daxilində qrup dillərinin (məsələn kişi dili, qadın dili) olması, lügət tərkibinə daxil olan sözlərin dəyişməsi, bəzi sözlərin istifadəsinin qadağan edilməsi (tabu) və onların yerinə yeni sözlərin işlədilməsi (evfemizm). Bunlardan bəziləri təkcə qəbilə dilləri dövründə deyil sonrakı dövrlərdə də davam edir.

Belə hadisələrə müxtəlif qəbilə formasında yaşayan xalqların dilində rast gəlmək olur. Bu cür hadisələrə qadın və kişi dillərini nümunə göstərmək olar.

İctimai bərabərsizliyin yaranması ilə ibtidai icma quruluşundan quldarlıq quruluşuna keçid baş verdi. Bu dövrün səciyyəvi cəhətlərində biri də qulların olması idi. Qullar döyüşlər zamanı müxtəlif dövlətlərdən əldə edilən qənimətlər hesab olunurdu.

Məhz quldarlıq dövründə ilk dövlətlər yaranmağa başladı. Dövlətlərin yaranması dillərin integrasiyasına və inkişaf etməsinə gətirib çıxartdı. Dövlətlərin yaranması ilə bu dövləti idarə etmək üçün vahid dilin olması problemi yarandı. Bu səbəbdən də idarəedici qüvvələr öz dillərini dövlət dili elan etdilər. Dövlətin hər bir yerində - orduda, sarayda, dövlətlərarası əlaqədə öz dillərindən istifadə etməyə başladılar. Dövlətlərin yaranması ilə bilinqvizmin yaranması da baş verdi. Orduda xidmət edən və ya dövlətdə müəyyən vəzifə tutan tayfalar hakim tayfların dilini öyrənməklə ikidillilərə çevrildilər.

Yazı da məhz bu dövrdə yaranıb formalaşdı. Yazı dili şifahi formadan fərqlənirdi. Şifahi dil daima dəyişirdi amma yazı dili öz formasını qoruyub saxlayırdı. Müəyyən bir vaxt keçdikdən sonra hər bir xalqın öz yazılı dili formalaşdı və dövlət sənədləşmələrində hər xalq öz yazı dilindən istifadə etdi.

Artıq feodalizm dövründə ədəbi dil yaranıb formalaşmağa başladı. Mədəni inkişaf baş verdikcə dialektlərin də inkişafi baş verdi. Ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi də güclənirdi. Bu sahə gəlirli olduğundan dövlətlərin marağını cəlb edirdi. Ticarət əlaqələri müxtəlif xalqlar arasında genişləndiyindən bu xalqların dili də öyrənilir və beləcə ikidilliliyə (bilinqvizmə) meyl daha da artır.

Bəşəriyyətin son inkişaf dövrü kapitalizm sayılır. Bu dövrdə iri şəhərlərin inkişafı, sənaye mərkəzlərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq müxtəlif xalqların axını baş verir. Urbanizasiya prosesi dialektlərin zəifləməsinə, ədəbi dilin isə güclənməsinə gətirib çıxartdı. Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də milli dillərin formalaşması oldu. Millin dilin formalaşması milli mətbuatın, teatrın, məktəblərin yaranmasını əsas hədəf etdi. Sonrakı dövrlərdə radio və televiziyanın inkişafı ədəbi dilin möhkəmlənməsini daha da gücəndirdi.

Bunların hər birisinin özünəməxsus rolu və yeri vardır. Amma ən vacibi isə məktəblərin yaranması oldu. Orta və ali təhsilin yaranıb inkişaf etməsi bilinqvizmin geniş yayılmasına təkan verdi. Təhsilə marağın artması dövlət dilinin güclənməsinə gətirib çıxartdı.

Bilinqvizmin yayılmasını sürətləndirən əsas amillərdən biri də ziyalı

və varlı təbəqəsinin xarici dilə olan meyli təşkil etdi. Varlılar özlərini ziyalı təbəqəsindən ayırmaq üçün xarici dili öyrənib o dildə danışmağa üstünlük verirdilər. Rusiyada fransız dilinə, Azərbaycanda isə rus, ingilis dillərinə maraq artdı. Yuxarı təbəqəyə məxsus insanlar ədəbi dilin onlara aid olduğunu bildirirdilər.

Artıq müstəqilliyyin ilk dövrlərindən xaricdə təhsil almaq geniş yıldı. Varlı təbəqəsinin nümayəndələri övladlarının xarici təhsil alması üçün onları müxtəlif ölkələrə göndərirdilər. Nəticədə milli dillə yanaşı müxtəlif dillərdə danışan nəsil yetişirdi. Sovet dövrü və ondan sonra ki illərdə rus dili geniş vüsət aldı və əhalinin çox hissəsi bu dilə meyl edirdi. Bu illərdə dövlətlərarası sənədləşmələrdə, orduda, ölkənin bir çox yerində rus dilindən istifadə olunurdu. Əhali getdikcə ikidillilərə çevrildi.

Sovet imperiyası dağıldığdan sonra rus dilinə olan maraq getdikcə azaldı, onun yerinə ingilis dilinə maraq artdı. Hal-hazırda Azərbaycanda ingilis dilində təhsil belə mövcuddur. İngilis dili artıq bütün dünyada geniş yayılıb.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müasir qloballaşan dünyada baş verən proseslər dünyanın bir çox ərazilərində bilinçləşmənin yaranmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində interferensiya üçün münbit zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Rəcəbli Ə. İnterferensiya Bakı, Elm və təhsil, 2016, 229 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 142 s.
3. Veysəlli F. Qloballaşma və müasir dünyanın dil mənzərəsi “Xalq qəzeti” Bakı 2015, 16 iyul, № 152
4. Социальноплингвистические исследования. Под ред. Л. П. Крысина и Д. Н. Шмелева. М. Наука, 1976, 232 с.
5. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolü Bakı, Elm və təhsil, 2013, 213 s.
6. <https://urok.1sept.ru/articles/518122>

Fransız dilinin tədrisində V-IX siniflərdə oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üsulları

Əliyev Əli

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: aliyevinspector@gmail.com

Açar sözlər: *səslə oxu, səssiz oxu, sürətli oxu, dərinləşdirilmiş oxu, seçmə oxu*

Ключевые слова: читать вслух, тихое чтение, быстрое чтение, глубокое чтение, выборочное чтение

Key words: *read aloud, silent reading, fast reading, deep reading, selective reading*

Programda göstərilən və qarşıya qoyulan məqsədləri yerinə yetirmək üçün dil tədrisi metodikasının istiqamətini şifahi nitqlə bərabər yazılı nitqə yönəltmək lazımdır.

Hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində xarici dil olan fransız dilinin tədrisinin əsas məqsədi və məzmunu şagirdlərin linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, ingilis dilində şifahi və yazılı nitqin inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, onlarda müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşınmasına yönəldilməlidir. Şagird öz fikrini fransız dilində şifahi və yazılı ifadə etməyi bacarmalı, həmin dildə danışınla yanaşı, yazılını da başa düşməli və cavablandırımağı bacarmalıdır.

Müasir dövrdə İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı özünü oxu bacarıqlarında da biruzə vermişdir. Ümumilikdə təhsilin əsas funksiyalarından biri oxu təlimidir. O, şagirdlərin nitqini, özünüifadə bacarıqlarını (şifahi və yazılı şəkildə) inkişaf etdirir, söz ehtiyatını artırır. Oxu təlimi həm də anlayaraq, düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdişləri qazandırır, məzmunu nəql etmə, təhlil etmə, ona öz münasibətini bildirmə, mətndə verilənləri həyatla əlaqələndirmə və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır.[4,s.3]

Oxu nədir?

Oxu- yazılı nitqin başa düşülməsinə və qavranılmasına yönəldilmiş verbal yəni, sözlə ifadə olunan fəaliyyətdir. [2]

Hər dəfə oxuya başlamazdan əvvəl məqsədlərə, vəzifələrə və vaxta uyğun rejim seçmək lazımdır. Sürətli oxuya yiyələnmənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman biz informasiyanın böyük hissəsini qısa müddətdə əldə edirik.

Oxu strategiyalarının 5 növü mövcuddur: istiqamətləndirici oxu, əsas oxu, analitik oxu və aktiv oxu.

Strategiyalı oxu ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar var. Mütəxəssislərin fikrincə, strategiyalı oxu mətni dərk edərək, düşünərək oxumaqdır. Onlardan bir qismi düşünür ki, strategiyalı oxu şagirdə daha məharətlə düşünməyi öyrədir, bir qismi isə strategiyalı oxunu təlimin əsas məqsədi hesab edir. Yəni bu cür oxu anlamaya, tətbiqə və təhlilə aparan əsas yoldur. Bununla şagird sürətli düşünmək, sual vermək, əvvəlki biliklərin əsasında yeni biliklər qazanmaq, fikir mübadiləsi aparmaq, oxuduqlarından nəticə çıxarmaq və bütün bunlardan həyatda qarşılaşıduğu problemlərin həllində istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnir. Strategiyalı oxuda şagird öz oxu fəaliyyətini özü təşkil və idarə edir. O, verilən mətnin mənasını dərk etməyi problem, mətnin oxusunu isə problemin həlli kimi görür və beləliklə, məqsədinə nail olmaq üçün öz fəaliyyətlərini düşünülmüş şəkildə təşkil edir, yəni öz strategiyasını qurur. Oxu strategiyasını qurmağı bacaran şagird mətnin oxusundan gözlənilən nəticəni artıq oxuya başlamazdan əvvəl aydın təsəvvür edə bilir. O, dəqiq bilir:

- Hansı suallar cavablandırılmalıdır?
- Oxu hansı plana əsasən təşkil edilməlidir?
- O, bu haqda artıq nələri bilir?
- Səmərəli oxu üçün nələr etmək lazımdır?

Strateji oxu, şagirdin oxuduğunu başa düşmək üçün hansı öyrənilmiş strategiyaların daha yaxşı olduğuna qərar verməsini əhatə edən dinamik bir müddətdir. Bu strategiyalar müəyyən bir hədəfə çatmaq üçün ayrılıqda deyil, bütövlükdə istifadə edilməlidir. Əsas məqsəd oxuduqlarını başa düşməkdir. Strateji oxumaq, öyrənilən strategiyani oxumaq,

reaksiya vermək və mətnlə müsbət qarşılıqlı əlaqədə istifadə etməkdən ibarətdir.[4,s.4]

Səslə oxu- Səslə oxu şagirdlərin oxu səviyyəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların nitq bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Eyni zamanda dinləyənlərin zehni inkişafına da kömək edir, onlarda mövzuya maraq yaradır və oxumağa həvəsləndirir. Səslə oxuda sürətli oxumaqdan daha çox intonasiyalı oxumaq vacibdir.

Səssiz oxuda məqsəd şagirdlərə səlis və sürətli oxumağı öyrətməkdir. Səssiz oxu zamanı müəllim həm də şagirdlərin başqalarına mane olmamağına, bir-birinin diqqətini yayındırmamığına fikir verməlidir. Oxu bitdikdən sonra ümumi şəkildə və ya şagirdləri qruplara bələrək mətnlə bağlı müzakirələr keçirilir.

Panoram sürətli oxu- sürətli oxunun daha da təkmilləşdirilmiş formasıdır. Stereo cədvəllərlə xüsusi məşq texnikasından istifadə edərək şagirdin görmə sahəsi əsaslı şəkildə artırılır.

Dərinləşdirilmiş oxuda bütün təfərrüatlara diqqət yetirilir, onlar təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bəzi pedaqoqlar dərinləşdirilmiş oxunu analitik, tənqid və yaradıcı hesab edirlər. Bu üsul tədris fənlərinin öyrənilməsində ən yaxşı üsul hesab olunur.

Seçmə oxu- soyadı, sözləri, faktları və s. tapmaq üçün mətni cəld şəkildə nəzərdən keçirməkdir. Təcrübə göstərir ki, sürətli oxu vərdişinə sahib insan bu axtarışı ənənəvi qaydada oxuyandan iki-üç dəfə daha tez edir. O, görmə aparatını, xüsusilə də periferik görməni məşq və inkişaf etdirdiyi üçün mətn səhifəsinə bir anlıq nəzər yetirir və lazımı məlumatları görə bilir.

Qeyri-ardıcıl (ordan-burdan) oxu sürətli oxunun elə bir növüdür ki, bu zaman mətnin ayrı-ayrı fəsilləri ardıcıl deyil, müxtəlif hissələrdən, pərakəndə oxunur. Oxucu sanki hər şeyi görür, heç bir yazını ötürmürlər, lakin diqqətini yalnız mətnin ona lazım olan hissələrində cəmləşdirir. [4,s.10]

Oxu reseptiv nitq fəaliyyətinin bir növü olub, məlumatın qəbul edilməsini və başa düşülməsini təmin edir. Oxu fəaliyyəti üzrə məzmun xətlərinə əsasən şagirdlər oxu bacarıqları nümayiş etdirməklə müəyyən

etmək, analiz etmək, müqayisə etmək, araşdırmaq, təşkil etmək kimi keyfiyyətlər qazanırlar.[3,s.5]

Oxu fəaliyyəti üzrə məzmun xətlərinə əsasən şagirdlər sosial və kommunikativ vərdişlərə yiylənirlər: oxu vərdişlərinə malik olan şagirdlər mütaliə mədəniyyəti qazanır, bədii zövqü və elmi-intellektual səviyyəni artırır, həyatsevərlik və gələcək planları haqqında yeni düşüncələr əldə edirlər. Mətn üzrə problemi təyin edərək, yaddaşı, yaradıcılıqlarını, davranış mədəniyyətlərini təkmilləşdirir, hadisələri dəyərləndirmək kimi keyfiyyətlər qazanırlar. Mətndəki hadisələrə, xarakterlərə, süjetlərə yazılı və şifahi şəkildə fikir bildirirlər. Oxunu bir əyləncə vasitəsi kimi dərk edən şagirdlər müxtəlif mədəniyyətlər haqqında yeni biliklər toplayır, oxuduqları mətni səhnələşdirərək pantomimo və tamaşalar hazırlanır, ədəbi-bədii, elmi-intellektual kitab və əsərləri oxumaq həvəsi qazanır, şeir, nəşr, elmi-kütləvi əsərlər, milli və xarici folklor nümunələrinə məhəbbət və hörmət bəsləyirlər. [1,s.16]

Nitq fəaliyyətinin bu növü şagirdlərdə oxu texnikasına (sürətli, düzgün, şüurlu, ifadəli) yiylənmək, oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək, yeni bilik və məlumatlar qazanmaq, ətraf aləmi dərindən dərk etmək imkanlarının yaranmasını təmin edir.

Beləliklə şagird:

- oxu prosesində tələffüz qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir;
- oxuduğu mətnlərdə əsas məzmunu müəyyən edir;
- oxuduğu mətnlərin məzmununu şərh və izah edir;[1,s.11]

Qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərin düzgün oxu texnikasına yiylənməsi üçün müəllimlər onları düzgün istiqamətləndirməli, seçilən strategiyalar öyrənmə məqsədinə xidmət etməli, onların düzgün, şüurlu, sürətli və ifadəli oxu bacarıqlarına yiylənmələrini təmin eməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Xarici Dil Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu), 2013.
2. Christine Tagliante, En classe de langue, Paris, 2001
3. Orta ümumitəhsil məktəbləri üçün xarici dil (ingilis, fransız, alman) proqramı, Bakı 2000
4. Y. Kərimov. Oxu təlimi, Müəllimlər üçün vəsait, Bakı
5. <https://www.taalecole.ca/la-lecture-strategique/>

Ali Aliyev

Methods of developing reading skills in teaching French in V-IX grades

Summary

The purpose of this article is to help students develop reading techniques and methods of developing reading skills. Students who develop reading strategies are able to draw conclusions from reading the text and at the same time have social and communicative skills.

Алиев Али

Методика развития навыков чтения при обучении французскому языку в V-IX классах

Резюме

Цель этой статьи - помочь ученикам развить навыки и техники чтения. Ученики могут делать выводы из чтения текста и в то же время обладают социальными и коммуникативными навыками.

Rəyçi: p.f.d., dosent G. Camalova

*ADU-nun Təhsil I fakültəsi nəzdində
Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrası*

Bakının şəhər mühitində ictimai məkanların humanistləşdirilməsi və yenilənməsi problemləri

Xəlilova Əsli Rauf qızı

Doktorant, Memarlıq Layihələndirilməsi və Şəhərsalma kafedrası,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti.

askakarimli@gmail.com

Bu gün müasir şəhərin, ən yeni mühəndis və sosial tələblərin, istifadəçilərin kəmiyyət səviyyəsində olan qədər deyil, keyfiyyət səviyyəsində də maraqlarına riayət etməklə, dəyişilmə məsələləri aktual olur. Problemlər, mədəni irsin qorunması və komfortun müasir anlayışına müvafiq olan, yeni mühit keyfiyyətin əldə olunma məsələləri toqquşduğu tarixi şəhərlərdə xüsusi ilə kəskin şəkildə durur. Hazırda həm bizim ölkəmizdə, həm xaricdə şəhərlərin çoxunun müasir ictimai məkanı şəhər mühiti diskomfortluğu ilə fərqlənir: Əhali sayının artımı ilə bağlı olaraq küçə və meydanların real metrik və vizual-estetik xüsusiyyətləri, onların funksional istifadəsinə və insan üçün komfort şəraitin yaradılma tələblərinə uyğunsuzluğu yaranıb. İnforsasiya-reklam elementlərinin həddindən artıq dolğunluğu, inforsasiya-istiqamət vasitələrin çatışmazlığı, şəhərlərin açıq məkanlarının ilin və sutkanın müxtəlif vaxtlarında təchizat və istismar məsələləri həllinin yaxşı düşünülməməsi; insanların müxtəlif yaş və sosial qrupları üçün mühitin pis təşkili, qoca və əllillər üçün elementar rahatlığın olmaması humanizm prinsiplərini pozur. Belə şəraitdə ictimai məkanların renovasiya və humanizasiya zəruriyyəti yaranır. Memarlıqda funksional, texniki, estetik prinsiplər (faydalılıq, möhəgəmlilik, gözəllik) bir-biri ilə bağlıdır. [1] «İctimai məkan» – insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif funksional prosesləri üçün nəzərdə tutulan, memarı öyrənilmiş şəhər məkanının bütöv mənimsənilən konkret fragментidir. Məkanın mühiti, bilavasitə ətrafi-bu insanla daima qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyət prosesində dəyişən, təbii və süni elementlərin və onların maddi vəhətidir. İctimai məkanların müasir qeyri-qənaətbəxş mənəvi və fiziki vəziyyəti və onların funksional elementlərin uyğunsuzluğu bütövlükdə

şəhər məkanlarının sosial effektivliyini aşağı salır, bu da fəal peşəkar müdaxilə tələb edir, xüsusilə ilə bu rekreatiya elementləri ilə fəal istismar edilən ictimai məkanlar ətrafin formalaşması prosesində özünü biruzə verir. Müasir şəraitdə landşaftın təbii əsası saxlanılmış və ya antropogen elementlərin ancaq ayrı-ayrı daxil etmələri mövcud olan ictimai məkanların formalaşması problemin böyük əhəmiyyəti var. Onlar “şəhər-təbiət” baxımından ən böyük qiymətə malikdir, çünkü ekoloji tarazlığı təmin edir və özləri təbii ətrafdır. İstənilən ölçülü və təyinatlı ictimai məkan bir deyil, bir neçə funksiyaları yerinə yetirir: rekreatiya, kommunikasiya, ictimai-işgüzar, tamaşa, ticarət və s. Hər məkanın vəzifəsi optimal nisbəti ancaq funksiyaların şəhərin ictimai məkanlarının bütün sistemi üzrə fəaliyyət dairəsi paylaşmasını nəzərə almaqla, tapıla bilər. Memarlığın, binalarda və tikililərdə həmçinin onların yanındakı ərazidə, yaşayış məkanının memarlıq təşkilinin yolu ilə həyat fəaliyyəti prosesini təmin etmək vəzifəsi var. Memarlıq mühitin dizaynı, layihə fəaliyyəti kimi insanın təbiətlə, ictimai məkan və sosial-mədəni ətrafla qarşılıqlı münasibətlərin maksimal geniş əhatəsi mövqesindən, ancaq formal bütövlüyü malik olmayan, hətta insanların şəhər mühitində həyat tərzinin mənəna və xarakterini ifadə etməyi bacaran sistemdir. Yerləşdirmə xüsusiyyətinə görə, ictimai məkanlar kifayət qədər müxtəlif olur, lakin onlar əsasən şəhər mərkəzində yerləşirlər, çünkü əhalinin gəlmə dərəcəsinə malikdirlər. İctimai məkanların şəhərdə növləri, ölçüləri və sayı şəhərin böyüklüyündən və əhəmiyyətindən, onun memarlıq-planlaşdırılma strukturundan və həmçinin piyada-nəqliyyat və landşaft-rekreatiya infrastrukturundan asılıdır. İctimai məkanların yerləşdirilməsi və memarlıq-planlaşdırılma həlli, bir qayda olaraq, onların şəhərsalma roluna, şəhərin böyüklüğünə və həmçinin yerli iqlim, landşaft və relyef şərtlərinə cavab verir. İctimai məkanların inzibati, mədəni və digər funksiyaların daimi inkişafı şəraitində, müasir şəraitdə onların kompozisiyasına yeni landşaft elementləri daxil ola bilər: dəyişmiş mikrorelyef, su qurğuları, bərkidilmiş qazonlar, çoxsəviyyəli çiçəkliliklər, dizayner və memar formaları-onların estetik ifadəsini artırın fəal vasitələr və s. İctimai mühitin

formalaşması, şəhərsalma, landşaft dizaynı, şəhər mühitinin yaradılması və şəraitin yaxşılaşdırılması, əhalinin rahat şəraitdə yaşaması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, əhalinin istirahəti üçün şəhərin xarici görünüşünün yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Müasir texniki və layihə kəşfləri imkan verir ki, xaraktercə müxtəlif olan eko-estetik mühit yaradılsın. Lakin Bakının bəzi ictimai sahələrində görünür ki, ictimai məkan elementlərinin ixtisas edilməsi, komozisiyanın mühitlə keyfiyyətini aşağı salır. Açıq məkanlarda əllil insanların rahat hərəkət etməsi üçün pandusların olmaması, piyada zolaqlarının az olması Bakı şəhər mühitində ictimai sahəyə mənfi təsir göstərir. İctimai məkanlar müxtəlif təbəqədən olan insanların görüş yeridir həmçinin rahat, isti mühit yaratmalıdır. İnsanların bir biri ilə ünsiyyətinin komfortlu olması, rahat isti mühit, abadlaşdırılmış açıq məkan, funksional elementlər Bakı şəhər mühitində ictimai sahənin layihələndirilməsi zamanı başlıca nəzərdə tutulmalıdır. Şəhər mühitinin humanistləşdirilməsi landşaft dizaynı haqqında təsəvvürlərin əsasında yaranır. Yaşılığın çox olması insan sağlamlığına mənfi təsir edən faktorların azalmasına səbəb olur. Şəhər mühitində ictimai məkan, maraqlı olmalıdır, rahatlıq yaratmalıdır və orada əyləncə üçün imkan olmalıdır. Ona görə də ictimai mühit özünün qeyri-adiliyi ilə cəlb etməlidir. Bütün bunlar insanda təəssürat yaradır, nəzərə alınır və istifadə edilir. Bu məqsədlə landşaft və işıq dizaynı vasitərindən istifadə edilir. Bağ və park yenidən qurulması xalqımızın ümimilli lideri H. Əliyevin abidəsinin ucaldılması ilə əlaqədar olaraq Heydər Əliyev Sarayının karşısındaki meydan yenidən qurulmuşdur. 1974 – cü ildən salınan bu park zövqlə yaşıllaşdırılmış, simasının dəyişərək təntənəli görkəm almışdır. [Əfəndizadə R. 2011:448] Bunun başqa Bakıda park və bağlara misal olaraq Qubernator bağı, Qış parkı, Filarmoniya bağı, Sabir bağı, H. Cavid parkı, Dədəqorqud və Koroğlu parkları, Atatürk parkı, Botanika bağı, Mərkəzi park və s. Mərkəzi park barədə danışsaq, buranın humanizasiya və renovasiya problemləri az olsada bu parka heç kim getmir. Sosial sorğu nəticəsində əldə etdiyim məlumatlara əsasən, parkın yerləşmə yeri yol kənarı olduğu üçün maşınların hərəkəti, səsi, və karbon qazı insanlara xoş təsir bağışlamır. Parkın içində dolğunluq

yoxdur. Söhbətgahların az olması yay fəslində insanlara diskomfort mühit yaradır. Yaxşı olardıki bu park salınanda Azərbaycanın iqlim qurşağına uyğun şaxəliliyi çox olan (kölgə salma xüsusiyyəti) ağacların yol kənarı ilə salınması insanların humanizsiya nöqteyi nəzərdən kömək ola bilərdi. Məsələn: yol boyu geden maşınlara park arasında səd rolunu oynayacaqdı. Six və sira ilə salınan ağaclar səs akustikasını boğur, az miqdarda olsada maşınların zəhərli qazını udur və insanlara birbaşa təmasını önləyir. Həmçinin bu ağaclar yay vaxtı insanlara sərinlik və kölgənəcək rolunu təbii şəkildə həyata keçirir.

Bakı sakinləri arasında apardığım növbəti sorğu isə ictimai məkanlarn humanistləşməsi zamanı maşrut xəttlərinin olmaması, velosiped zolaqlarının, zibil qutularının az olması, piyada zolaqlarının və piyada hərəkəti üçün səkilərin az olması insanların narahat edir. Çox təsüfki Bakıda salınan parklar az və kiçik əraziləri əhatə edir. Bakı şəhərində müxtəlif ərazilərə diqqət etsək vəziyyətin acınacaqlı olduğunu görəcəyik. Məsələn: Tbilisi prospekti boyunca ərazilərə diqqət yetirsək bura insana başdan- başa yeni tikililərlə əhatə olunmuş boz daşlar şəhərciyi təsiri bağışlayır. Nəzərəalsaqki burada tikililər yüksək mərtəbəlidir demək ki burada yaşayan insanların sayıda çoxluq təşkil edir. Bu insanların humanist yaşayışı üçün heç bir yaşlılıq zonası şəhərin mərkəzinə avtomobil lə daha qısa və problemsiz hərəkət etməsi mümkün süzdür. Tbilisi 1058də işıq mtk nın 6 yüksək mərtəbəli binası var. Bu o deməkdir ki 6 binanın sakini bir kəndin əhalisi deməkdir. Üstəlik bunun üzərinə ondan arxa küçədə yerləşən Rais MTK nın 7 binasını əlavə etsək insanlara humanist yanaşmanın sıfır seviyyəsində olduğunu görərik. Həmin ərazidə böyük ağacların olduğu təəssüfki baxımsızlıq ucbatından xarabalığa çevrilən böyük bir torpaq sahəsi yerləşir. Çox gözəl olardı ki həmin ərazi bol ağaclarla zənginləşdirilsin və xüsusi təyinatlı parka çevrilisin.

Nəticədə, həyat və fəaliyyət üçün yalnız təbiətin qorunması kifayət deyil, cəmiyyətin müasir tələblərinə cavab verən landsaft struktur və estetik cəhətdən müasir kompozisiyalı obyektlər yaratmaq vacibdir. İnsanların rahat mühitdə yaşaması və istirahəti üçün yaşlılıqlar, su sis-

templəri, plastik elementlərin olması vacibdir. Şəhər mühitində ictimai sahə böyük estetik vasitə kimi şəhər sakinləri üçün maraqlı olmalıdır və insanların təbiətə yaxın mühitdə yaşamasına şərait yaratmalıdır.

Ədəbiyyat.

1. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/60458>
2. Əfəndizadə R.(2011)Azərbaycan Memarlığı XIX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəli, Bakı Şərqi-Qərb (448 s)

Xülasə.

İctimai mühitin formalaşması, şəhərsalma, landşaft dizaynı, şəhər mühitinin yaradılması və şəraitin yaxşılaşdırılması, əhalinin rahat şəraiti də yaşaması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, əhalinin istirahəti üçün şəhərin xarici görünüşünün yaxşılaşdırılmasına səbəb olur.

Müasir texniki və layihə kəşfləri imkan verir ki, xaraktercə müxtəlif olan ekoloji estetik mühit yaradılsın. Lakin Bakının bəzi ictimai sahələrində görünür ki, ictimai məkan elementlərinin ixtisas edilməsi, komozisiyanın mühitlə keyfiyyətini aşağı salır. Açıq məkanlarda əsil insanların rahat hərəkət etməsi üçün pandusların olmaması, piyada zolaqlarının az olması Bakı şəhər mühitində ictimai sahəyə mənfi təsir göstərir. İctimai məkanlar, müxtəlif təbəqədən olan insanların görüş yeridir həmcinin rahat isti mühit yaratmalıdır. İnsanların bir biri ilə ünsiyyətinin comfortlu olması, rahat isti mühit, abadlaşdırılmış açıq məkan, funksiya dolğunluğu Bakı şəhər mühitində ictimai sahənin layihələndirilməsi zamanı başlıca nəzərdə tutulmalıdır. Şəhər mühitinin humanistləşdirilməsi landşaft dizaynı haqqında təsəvvürlerin əsasında yaranır. Yaşillığın çox olması insan sağlamlığına mənfi təsir edən faktorların azalmasına səbəb olur.

Şəhər mühitində ictimai sahənin humanistləşməsi, ədəbi mənbələrdən, faktiki materiallardan, sosial sorğu vasitələrinə əsaslanır.

Şəhər mühitində ictimai məkan, maraqlı olmalıdır, rahatlıq yaratmalıdır və orada əyləncə üçün imkan olmalıdır. Ona görə də ictimai mühit özünün qeyri-adiliyi ilə cəlb etməlidir. Bütün bunlar insanda təəssürat

yaradır, nəzərə alınır və istifadə edilir. Bu məqsədlə landsaft və işıq dizaynı vasitərindən istifadə edilir.

Nəticədə, həyat və fəaliyyət üçün yalnız təbiətin qorunması kifayət deyil, cəmiyyətin müasir tələblərinə cavab verən landsaft struktur və estetik cəhətdən müasir kompozisiyalı obyektlər yaratmaq vacibdir. İnsanların rahat mühitdə yaşaması və istirahəti üçün yaşıllıqlar, su sistemləri, plastik elementlərin olması vacibdir. Şəhər mühitində ictimai sahə böyük estetik vasitə kimi şəhər sakinləri üçün maraqlı olmalıdır və insanların təbiətə yaxın mühitdə yaşamasına şərait yaratmalıdır.

Açar sözlər: *Açıq məkan, renovasiya, humanistləşdirilmə, müasir ictimai məkan, element, estetik, şəhər mühiti.*

Problems of humanization and renewal of the public spaces in the urban environment of baku.

Khalilova Asli Rauf, Doctoral student, Department of Architectural design and Urban Planning, Azerbaijan University of Architecture and Construction, Azerbaijan, askakarimli@gmail.com.

Summary

Formation of social environment, urban planning, landscape design, creation of urban environment and improvement of conditions, comfortable living of the population, improvement of the environment, improvement of the appearance of the city for recreation of the population.

Modern technical and design discoveries make it possible to create an ecological and aesthetic environment that is diverse in nature. However, in some public areas of Baku, it seems that the reduction of elements of public space reduces the quality of the composition with the environment. The lack of ramps for people with disabilities in open spaces and the lack of pedestrian lanes have a negative impact on the public sphere in Baku. Public spaces are a meeting place for people from different walks of life and should create a comfortable, warm

environment. Comfortable communication of people with each other, comfortable warm environment, landscaped open space, fullness of function should be taken into account when designing a public area in Baku urban environment. The humanization of the urban environment is based on the idea of landscape design. Too much greenery reduces the factors that negatively affect human health.

Humanization of the public sphere in the urban environment, based on literary sources, factual materials, social survey tools.

In an urban environment, the public space should be interesting, comfortable and there should be an opportunity for fun. Therefore, the social environment must attract with its unusualness. All this makes an impression on a person, is taken into account and used. Landscape and light design tools are used for this purpose.

As a result, it is important not only to protect nature for life and activity, but also to create objects of modern composition in terms of landscape structure and aesthetics that meet the modern requirements of society. It is important to have greenery, water systems, plastic elements for people to live and relax in a comfortable environment. In an urban environment, the public space as a great aesthetic tool should be of interest to urban residents and create conditions for people to live in an environment close to nature.

Key words: *Open space, renovation, humanization, modern public space, element, aesthetic, urban environment.*

Проблемы гуманизации и обновления общественных пространств в городской среде Баку.

Халилова Асли Рауф кызы, докторант, кафедра Архитектурного проектирования и градостроительства, Азербайджанский Архитектурно-строительный университет, Азербайджан, askakarimli@gmail.com

Аннотация.

Современные технические и дизайнерские открытия позволяют создавать экологическую и эстетическую среду различного характера. Однако в некоторых общественных зонах Баку сокращение элементов общественного пространства снижает качество окружающей среды. Отсутствие пандусов для людей с ограниченными возможностями на открытых пространствах и нехватка пешеходных дорожек негативно сказываются на общественных пространствах в Баку. Общественные места являются местом встречи людей из разных слоев общества и должны создавать комфортную, теплую атмосферу. Комфортное общение людей друг с другом, теплая среда, благоустроенные открытые пространства, полнота функций должны учитываться при проектировании общественных пространств в городской среде Баку. В основе гуманизации городской среды лежит идея ландшафтного дизайна. Большие зеленые пространства снижают факторы, негативно влияющие на здоровье человека.

Исследование гуманизации общественных пространств в городской среде основано на анализе литературных источников, фактических материалов, инструментов социологического опроса. В городской среде общественное пространство должно быть интересным, комфортным и иметь возможности для развлечения. Поэтому общественные пространства социальная среда должна привлекать своей необычностью. Для этого используются инструменты ландшафтного и светового дизайна.

В результате важно не только охранять природу для жизне деятельности, человека но и создавать объекты современной композиции с точки зрения ландшафтной структуры и эстетики, отвечающие современным требованиям общества. Чтобы люди жили и отдыхали в комфортных условиях, важно наличие зелени, водных систем, гибких элементов.

Ключевые слова: *Открытое пространство, реновация, гуманизация, современное общественное пространство, эстетика, городская среда.*

Azərbaycanda səhərsalmada sənəd dövriyyəsinin qiymətləndirilməsi

Nahidə Zeynalova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin doktorantı

naida91@mail.ru

Sənədlərin yaradılması ilə bilavasitə bağlı olan sənəd işi sənədləşmə adlanır. Sənədlərin hərəkəti və uçtu məsələlərinə sənəd dövriyyəsi daxildir. Sənəd dövriyyəsi müxtəlif ictimai təşkilatlarda, o cümlədən səhərsalmada sənədlərin yaradılması və ya alındığı andan icrası başa çatanadək onun hərəkəti, saxlanmağa göndərilməsi və ya verilməsidir. Sənədlər təkcə bir struktur bölmədən digərinə və ya podratçıdan podratçıya ötürülmür, həm də onlarla müəyyən karguzarlıq əməliyyatları həyata keçirilir. Deməli, sənədlərdə qeyd olunan məsələlərin həllinin səmərəliliyi sənədlərin çatdırılması və işlənməsinin sürətindən asılıdır ki, bu da öz növbəsində sənəd dövriyyəsinin təşkili ilə bağlıdır.

“Sənədlərlə işin təşkili - sənədləşmə mərhələsindən sonra, sənədlərin icrası, qeydiyyata alınması, saxlanması və digər əməliyyatların aparılmasıdır”. (Əlizadə, 2019 : 6-7)

“Sənədlərlə təminat məsələləri qanunlar, dövlət standartları, təlimatları” (Əlizadə, 2019 : 6-7) ilə tənzimlənir

Sənəd dövriyyəsinin təşkilinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: sənədlərin qəbulu və göndərilməsi üzrə əməliyyatların mərkəzləşdirilməsi; sənədlərin eyni marşruta malik sənəd axınlarına paylanması, daxil olan sənədlərə ilkin baxılmasının təşkili; iş zərurətinə görə deyil, sənədin geri qaytarılmasının istisna edilməsi; sənədlərin birdəfəlik qeydiyyatı; sənədlərin layihələrinin əsassız təsdiqlənməsinin aradan qaldırılması; sənədlərin işlənməsi, baxılması və təsdiqi üzrə əməliyyatların tənzimlənməsi.

Əsas sənəd dövriyyəsi prosedurları aşağıdakılardır: daxil olan sənədlərin qəbulu və ilkin işlənməsi; daxil olan sənədlərin qeydiyyatı; təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən sənədlərə baxılması və sənədlərin icraçılara təqdim edilməsi; sənədlərin göndərilməsi; daxili sənədlərin hazırlan-

ması, icrası və qeydiyyat, sənədlərin həcmərinin uçotu və təhlili.

Sənəd dövriyyəsi sistemlərinin tətbiqinin səmərəliliyinin və faydalılığının qiymətləndirilməsi ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bu çətinlik qiymətləndirmənin hər zaman ekspert tərəfindən aparılması ilə əlaqədardır. Çünkü belə qiymətləndirmə zamanı mütəxəssislər onu asanlıqla şübhə altına qoyurlar

Məlum olduğu kimi, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı il 28 fevral tarixli sərəncamı ilə ölkədə idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək məqsədilə 1993-cü ildən mövcud olan Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinin əsasında yaradılmışdır. Bu gün ölkə rəhbərliyinin göstərişlərinə uyğun olaraq, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi şəhərsalma və məmarlıq sahəsində dünya səviyyəsində rəqabət aparacaq şəhərlərimizin davamlı inkişafına nail olmaq üçün bütün səylərini əsirgəmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məlumat idarəetmə sistemləri şəhərsalma fəaliyyətlərini Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi icra edir. Şəhərdə istehsal olunan tipik tikinti elementlərinin məlumat bazasının formalasdırılması başa çatdırılmış, elektron sənəd dövriyyəsi əsasında, təmir programının bir hissəsi kimi hərəkətə kömək etmək üçün çox perspektivli super xidmət qurulmuş, sistemin tətbiq olunduğu əsas sahə əsaslı tikinti obyektlərinin rəqəmsal pasportlarıdır ki, artıq onlar müüm sənədlərə çevrilmişdir. Obyektin rəqəmsal pasportunda tamamilə bütün lazımi məlumatlar layihənin parametrləri və iqtisadi göstəricilərindən tutmuş işlənmə qrafikinə və tikinti prosesinin özünü video çəkilişinə qədər hər şey öz əksini tapır. Bu, sənədləşmə işləri üçün tələb olunan vaxtı xeyli azaldır və beləliklə, yaşayış və ticarət obyektlərinin istifadəyə verilməsi sürətləndirilir. Ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, məhz şəhərsalma işinin rəqəmsallaşdırılması nəinki abadlaşdırma programının müddətlərini yerinə yetirməyə, həm də onu vaxtından əvvəl həyata keçirməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə kağız daşıyıcıları minimuma endirilir və əksər qurmlar onlardan tamamilə istifadə etməyi dayandırır, sənədləri elektron fayllara çevirirlər. Ancaq çoxları qarşıq həm ənənəvi kağız, həm

də elektron sənəd dövriyyəsindən istifadə edirlər. “Sənədlərin dövriyyəsinin səmərəliliyini təmin etmək üçün 3 koordinasiya forması mövcuddur:

- mərkəzləşdirilmiş forma - bütün sənədləri bir yerdə toplanması;
- mərkəzləşdirilməmiş forma - sənədlərin bir neçə bölmədə toplanması;
- qarışiq forma - əvvəlki 2 formanın xüsusiyyətlərinin ehtiva olunması.

Rəhbərlikdən gələn bütün əhəmiyyətli sənədlərin toplaşlığı idarəetmənin sənədli təminatı xidməti də mövcuddur. (Алифирова, 2016 :133-135.)

Fasiləsiz fəaliyyət təmin edən iş axınının dörd prinsipi müəyyən edilmişdir:

- aydınlıq - sənədlərin və elektron faylların heç bir maneə olmadan dəqiqliq müəyyən edilmiş istiqamətdə hərəkət etməsi deməkdir.
- davamlılıq - burada sənəd axınının daimi hərəkəti üçün şəraitin təmin edilməsi çox vacibdir .
- ritmlik - bu prinsip əvvəlkinə bənzəyir. Sənədlərin işlənməsi üçün xüsusi müddətlər təyin edilmədən fasiləsiz işi təmin etmək mümkün olmayacaq.
- paralellik - bu prinsipə əməl olunmazsa, səmərəli və yaxşı əlaqələndirilmiş iş nəticə verməyəcək..(Алифирова, 2016 :133-135.)

Nəticədə, fasiləsiz fəaliyyəti təmin edən sənəd dövriyyəsi anlayışı, onun növləri, əlaqələndirmə formaları iş prosesinin prinsipləri müəyyən edilmişdir. Bu prinsiplər əsasında müəssisələrdə sənəd dövriyyəsinin tətbiqinin aktuallığı əsaslandırılır.

İnformasiya cəmiyyətinin formalasdığı və biznes sahəsində qlobal rəqabətin hökmranlığı şəraitində biliklərin sürətlə işlənməsi, təhlili və konsolidasiyası istənilən korporasiyanın həyat qabiliyyəti üçün son dərəcə vacibdir. Hər bir qurum daim yeni rəqabət üstünlükleri axtarmağı, yeniliklər tapmalı və sənəd idarəetməsi sahəsində tətbiq etməlidir.

Şəhərsalmada innovativ sənəd idarəetmə sistemlərinin tətbiqi onun uğutlu strateji inkişafının prioritetinə və tərkib hissəsinə çevrilir. Üstə-

lik, İnternetin inkişafı və populyarlaşması ilə təkcə özəl deyil, həm də büdcə təşkilatlarının elektron məlumat bazalarının yaradılması, elektron sənədlərin mübadiləsi və elektron xidmətlərin göstərilməsi baş verir. Son vaxtlara qədər elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri innovativ, kağız isə ənənəvi hesab olunurdu. Bununla belə, şəhərsalma informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafından və müasir biznesin artan tələblərindən, sadə elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərindən istifadə edir, çünki yeni nəsil IT-nin tətbiqi rəqabət üstünlüyü təmin edir ki, burada bir program yalnız bütün növ sənədlərlə deyil, həm də korporativ məzmun və biznes proseslərini avtomatlaşdırır.

Sənəd idarəetmə texnologiyalarının həm yerinə yetirilən funksiyaların keyfiyyəti, həm də kəmiyyət müxtəlifliyi baxımından davamlı tərəqqisi irəli sürür. Informasiya texnologiyaları bazarındakı tendensiyaları bilmək, habelə riskləri və faydaları başa düşmək ən son sənəd idarəetmə sistemlərini tətbiq etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 4 sentyabr tarixli 692 nömrəli Sərəncamı ilə “Idarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi sistemi haqqında” Əsasnamə təsdiq edildi. Əsasnamə idarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin yaradılması, idarə olunması və bu sistemdən istifadə qaydalarını müəyyən etdi. Bu Əsasnamədə elektron sənəd dövriyyəsi dedikdə sistemin iştirakçıları arasında elektron sənəd mübadiləsinin və sistem çərçivəsində sənədlərin hərəkəti üzrə uçotun aparılması nəzərdə tutulur.

2021-ci ilin noyabrından Şuşa Şəhər Dövlət Qoruğunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin Mərkəzləşdirilmiş Elektron Sənəd Dövriyyəsi (MSND) programı fəaliyyətə başlayır. Şuşada ermənilər tərəfindən dağdırılmış tarixi abidələr bərpa olunur. Əsas məsələ yerli və xarici “şirkətlərlə müasir sənəd dövriyyəsini təmin etməkdir. Müasir tələblərə cavab verən istənilən təşkilatda iş axınının elektronlaşdırılması qarşıya qoyulan vəzifələrin səmərəliliyini, işçinin operativliyini və bacarığını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan, bu sahədə böyük təcrübəyə malik “ASAN xidmət”lə əməkdaşlığı başlanması

mühüm mərhələ hesab edirik".(4)

Şəhərsalma fəaliyyətini təmin edən informasiya sistemindən fəal şəkildə istifadə edən bələdiyyələr öz yurisdiksiyalarında yerləşən şəhərsalma sənədləri və şəhərsalma obyektləri haqqında məlumatları orada saxlayır, həmçinin məlumatları elektron xəritədə göstərmək üçün geo-informasiya texnologiyalarından istifadə edirlər.

Məlumatın kağızdan elektron vektor formasına ötürülməsi memarlıq və şəhərsalma orqanları, eləcə də digər təşkilatlar, məsələn, mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorу müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. Nəticədə müxtəlif məlumatların daxil edilməsi tələbləri ilə hazırlanmış elektron xəritələr meydana çıxır.

Azərbaycanda hazırda elektron xəritəyə köçürülmüş şəhərsalma obyektləri haqqında məlumatlar ərazi planlaşdırma sənədlərinin hazırlanmasında, şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında fəal şəkildə istifadə olunur. Öz növbəsində, ərazidən istifadə qaydaları haqqında məlumat şəhərsalma fəaliyyətinə nəzarət etməyə, onun faktiki istifadəsini müəyyən edilmiş qaydalarla, obyektlərin faktiki parametrlərini müqayisə etməyə, onun planlaşdırılması üçün sənədlərin hazırlanması vaxtını izləməyə imkanı verir. Internet vasitəsilə indi kosmos peykləri tərəfindən çəkilmiş şəkillərlə birlikdə şəhər əraziləri haqqında məlumatları qəbul etmək olur. İstinad və tanıtım xarakterli məlumatları təqdim edən geo-informasiya portalları və interaktiv xəritələr çox populyardır. Şəhərlərin 3D modelləri ortaya çıxdı.

3D modellərinin funksiyalarına aşağıdakılardır: "dəqiqlik, ilkin vəziyyətin vizuallaşdırılması, kəsiklərin və bölmələrin saxlanması, onların rəqəmsallaşdırılması, obyektlərdə ölçülərin modellərin çox dəqiq göstərilməsi." (Даудова, Хаджимурадова,2020 : 62)

Şəhərsalma və tikintiyə dair normativ sənədlər sisteminə aşağıdakılardır daxildir:

“- ərazi planlaşdırılması sənədləri, norma və qaydaları, habelə şəhərsalma əsaslandırılması ilə bağlı texniki normativ hüquqi aktlar;

- dövlət şəhərsalma kadastrının aparılmasına dair texniki normativ hüquqi aktlar;

- şəhərsalma, memarlıq və tikinti fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçir-məsinə dair normativ hüquqi aktlar”(2).

“Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcələsində təsbit olunmuş müddətlər barədə məlumat” da şəhərsalma və tikintiyə dair normativ sənədlər sistemindən bəhs edilərkən göstərilir ki, “şəhərsalma və tikintiyə dair normativ sənədlərin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən hər il dövri olaraq dərc edilir.” (3)

Şəhərsalma və tikintiyə dair normativ sənədlər sisteminə aşağıdakılardaxildir:

- Şəhərsalma məqsədilə abadlaşdırma tədbirləri;
- Abadlaşdırma tədbirlərinin yerinə yetirilməsinin nəticələri barədə hesabat ;
- Tikinti fəaliyyətinin peşə sahələri(Peşəkarlıq reyestri);
- Tikintiyə icazənin verilməsi üzrə icraat(tikintiyə icazə verilməsinin ümumi qaydaları, tikintiyə icazənin qüvvədə olma müddəti);
- Məlumatlandırma icraati.

Abadlaşdırma barədə qərar təsdiq edildiyi gündən 10 gün müddətin-də “müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə tərəfindən elan olunmalıdır”(3) Abadlaşdırma tədbirlərinin yerinə yetirilməsinin nəticələri barədə hesabat bu tədbirlər başa çatdıqdan sonra 1 ay müddətində abadlaşdırma barədə qərar qəbul etmiş orqanın (qurumun) rəsmi internet saytında dərc edilir.

Tikinti fəaliyyətinin peşə sahələri peşəkarlıq reyestri peşəkarlıq sertifikatı almış şəxslərin peşə fəaliyyətinə dair məlumatlar müvafiq sertifikatın verildiyi gündən 3 iş günü müddətində vahid informasiya təminatı sisteminin tərkib hissəsi olan peşəkarlıq reyestrinə daxil edilir.” Peşəkarlıq reyestrinin məlumatları ictimaiyyət üçün açıqdır və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəsmi internet səhifəsində dərc edilir.”(3)

Tikintiyə icazənin verilməsi üzrə icraat zamanı tikintiyə icazə verilməsinin ümumi qaydalarına görə, sifarişçi tikintiyə icazə almaq üçün müraciət etməzdən əvvəl “tikinti aparmaq istədiyi ərazidə aparılacaq tikintinin icazə verilən parametrlərini öyrənmək məqsədi ilə obyektin təyinatını göstərməklə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (quruma)

sorğu ilə müraciət edə bilər. Həmin müraciətə 10 gün müddətində əsas-landırılmış cavab verilməlidir”. (3)

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (qurum) tikintiyə dair ərizənin və tikinti layihəsinin təqdim edildiyi vaxtdan 3 iş günü, ekspertizadan keçirilməsi tələb olunmayan tikinti layihələrinə münasibətdə isə 2 iş günü ərzində sənədlərin tamlığını yoxlayır.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (qurum), layihəsinin ekspertizadan keçirilməsi tələb olunan tikintiyə dair ərizəyə aidiyəti qurumlardan daxil olmuş rəyləri nəzərə almaqla, 1 ay müddətində baxır və tikintiyə icazə verilməsi və ya icazə verilməsindən imtina edilməsi barədə qərar qəbul edir. Şəhərsalma və tikintiyə dair normativ sənədlərin tələblərinə əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə tikintiyə icazədə siyahısını və tətbiqi hallarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi əlavə şərtlər də nəzərdə tutulur.

Tikintiyə icazə verən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (qurum) icazədə nəzərdə tutulmuş məlumatları 3 iş günü müddətində vahid informasiya təminatı sisteminin tərkib hissəsi olan Tikintilərin Dövlət Reyestrinə təqdim edir. Həmin məlumatlar 3 iş günü ərzində Tikintilərin Dövlət Reyestrinin internet saytında yerləşdirilir.

İcazənin verildiyi vaxtdan 3 il ərzində tikintiyə başlanılmadığı və ya tikinti 3 il ərzində dayandırıldığı hallarda, tikintiyə icazə qüvvəsini itirir. Nəzərdə tutulmuş müddət sifarişçinin yazılı müraciəti əsasında uzadılır. Müddətin uzadılması ilə bağlı hallar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinet) tərəfindən müəyyən edilir.

Məlumatlandırma icraatı haqqında onu demək olar ki, sifarişçi tikintiyə başlamazdan əvvəl tikinti niyyəti barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yaratdığı quruma məlumat verir və “müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yaratdığı qurum tərəfindən nəzərdə tutulmuş tikinti obyektlərinə münasibətdə 10 gün müddətində, layihəyə dair irad sifarişçiyə təqdim edilmədikdə, sifarişçi tikinti işlərinə başlaya bilər”(3). İradlar olduqda, həmin iradlar normativ hüquqi aktla-

ra istinad olunmaqla və onların pozulan tələbləri dəqiq göstərilməklə əsaslandırılmalıdır. Barəsində məlumatlaşdırma icraati tətbiq edilən tikinti obyektlərinin tikinti layihəsinin memarlıq-planlaşdırma və tikinti ərazisinin baş planı bölmələrinə uyğun tikilməsinə nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi) həyata keçirir.

Şəhərsalma sənədləri hakimiyyət orqanlarının təşəbbüsü və ya ayrı-ayrı şəxslərin xahişi ilə hazırlanın bilər. Müvafiq obyektlər haqqında məlumatları ehtiva edən təsdiq edilmiş ərazi planlaşdırma sənədləri olmadiqda, mərkəzi, regional və ya yerli əhəmiyyətli obyektlərin yerləşdirilməsi üçün ərazi planlaşdırma sənədlərinin hazırlanmasını qadağan edilir. Bu qadağa yalnız ərazinin planlaşdırılması sənədlərinin fərdi şəxsin tələbi ilə tərtib edildiyi vəziyyətə şamil edilmir.

Səlahiyyətli orqanlar hazırlanmış layihələri yoxlaya və yenidən baxılması üçün göndərə bilərlər. Yenidən baxılması tələb olunmadıqda, belə sənədlər səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edilir. Bələdiyyə səviyyəsində bunu yerli icra başçıları həyata keçirirlər..Ərazi planlaşdırma sənədlərinin dəyişdirilməsi proseduru onun qəbulu qaydalarına bənzəyir. Bu cür sənədlərin müəyyən hissələri təsdiq olunmaqla ərazinin planlaşdırılması sənədlərinə dəyişiklik etmək imkanını təmin edir.

Əsaslı tikinti obyektinin ümumi sərhədi olan iki və ya daha çox bələdiyyənin ərazilərində, dövlət mülkiyyətində olan torpaqlarda və ya torpaq sahələrində yerləşdirilməsi planlaşdırılırsa, bu sənədin hazırlanması tələb olunmur və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və belə əsaslı tikinti obyektinin yerləşdirilməsi dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin verilməsini tələb etmir. Həmçinin, xətti bir obyektin yerləşdirilməsinin dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda və ya torpaq sahələrində həyata keçirilməsi və torpaq sahələrinin ayrılması planlaşdırılırsa, bu sənədin hazırlanması tələb olunmur. dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və belə bir xətti obyektin yerləşdirilməsi üçün servitutların yaradılması tələb olunmur.

Əsaslı tikinti obyektinin tikintisi, yenidən qurulması xətti obyektin yerləşdiyi torpaq sahəsinin mövcud hüdudları daxilində və ya xətti ob-

yektin yerləşdirilməsi məqsədi ilə müəyyən edilmiş servitut və ya ictimai servitutun hüdudlarında həyata keçirilir. Əsaslı tikinti obyektinin tikintisi, yenidən qurulması xətti obyektin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar yaradılmış ərazilərin istifadəsi üçün xüsusi şərtlərlə zonaların sərhədlərinin dəyişdirilməsini tələb etmir.

Yerləşdirilməsi bir məhəllə, bir mikrorayon daxilində həyata keçirilən elektrik, rabitə, mühəndis-texniki təminat şəbəkələrinin (istilik, qaz, su təchizatı, kanalizasiya) tikintisi, yenidən qurulması; yenidən qurulması tələb olunmayan tikintisi üçün giriş, çıxış və qoşşaqların, o cümlədən sürət zolaqlarının, yol-xidməti obyektlərinə avtomobil yollarının və (və ya) avtomobil yollarının kecid hüququnun hüdudlarında tikintisi, yenidən qurulması. tikinti icazəsi.

“Şəhərsalma fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 sentyabr 2018-ci il tarixli fərmanında göstərilir:

“-yerli icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr tikinti məqsədləri üçün torpaq sahələri ayırankən həmin torpaq sahəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tikinti niyyətinin müvafiq ərazinin şəhərsalma sənədlərinə uyğunluğu barədə rəyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi verir”.(7)

Beləliklə, sənədlər sistemini və elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərini təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, memarlıq və şəhərsalma elektron cənədlər dövriyyəsi aşağıdakı üstünlük'ləri təmin edir:

- sənədlərin ötürülməsində sürətin artırılmasını;
- sənədlərin saxlanması üçün serverlərə ehtiyacın ləğvini;
- fiziki serverlərdən məlumat itkisinin qarşısını almaq üçün sənəd dövriyyəsinin səmərəliliyinin artırılmasını.

Eyni zamanda:

- elektron sənədlərin bir istifadəçidən digərinə ötürülməsi zamanı onların qorunması;
- bütün sənədlərin saxlandığı serverlərə yüklenməsi;
- sənədlərin həqiqiliyinin təsdiqi və ötürülmə zamanı onların dəyişikliklərinin müəyyən edilməsi təmin olunur.

Ədəbiyyat

1. Алифирова, А.М. (2016) К вопросу о ведении электронного документооборота в организации / А.М. Алифирова, В.П. Васильев // Символ науки. — № 6-1. – С.133-135.
2. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi//<https://e-qanun.az/03/05/2022>
3. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsində təsbit olunmuş müddətlər barədə məlumat//<https://cloud.mail.ru/attachments/16512093171195206351%3B0%3B1?folder-id=0&x-email=vahid-o%40mail.ru&cvf=f>
4. В Шушинском городском государственном заповеднике внедрен централизованный электронный документооборот //<https://azer-tag. Z /ru/print/1931888> 22.11.2021
5. Даудова Ф. Х., Хаджимурадова А. Л. (2020) Информационные технологии в архитектуре, градостроительстве, дизайне и искусстве// Вестник ГГНТУ. Технические науки, том XVI, № 2 (20), -с.61-64
6. Əlizadə Ç. S.(2019) “Elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyinin təhlili və əsaslandırılması” mövzusunda magistr dissertasiyası . -Baki , -89 s.
7. “Şəhərsalma fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 sentyabr 2019- cu il tarixli fərmanı//(“Xalq” qəzeti, 17 oktyabr 2019-cu il, № 230, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 10, maddə 1581)

Xülasə

Məqalədə şəhərsalma sənəd dövriyyəsi sisteminin bir dizayn və idarəetmə fenomeni kimi sistemli ardıcıl inkişafi problemi araşdırılmışdır. Onun hazırkı vəziyyəti daxili şəhərsalma sənədlərinin sistemli ardıcıl inkişafi prosesinin bir mərhələsidir. Şəhərsalma sistemlərinin formallaşmasında regional və yerli amillərin rolunun gücləndirilməsi kontekstində problemin həlli mövcud sənəd dövriyyəsi şəhərlərinin

tarixi-genetik və struktur-funksional xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına əsaslanan kompleks differensial yanaşma tələb edir. Tədqiqatın nəticələri şəhərsalmanın sənəd dövriyyəsinin tətbiqi ilə bağlı təkliflərin əsaslılığını və şəhər mühitinin kompleks inkişafı üçün şəhərsalma təc-rübəsinin səmərəliliyini artırır. Şəhərlərin şəhərsalma sənəd dövriyyəsi analitik modeli işlənib hazırlanmışdır ki, bu da şəhərsalma və qanunvericilik təcrübəsi ilə birlikdə onun təkamül inkişaf qanuna uyğunluqlarının müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Qəbul edilmiş şəhərsalma təcrübəsinin tədqiqi sistemi onun sərhədlərini, səviyyələrini və elementlərini müəyyənləşdirir və seçilmiş təhlil vasitələri həm şəhərin şəhərsalma sənəd dövriyyəsi struktur və funksional təşkilindəki dəyişiklikləri, həm də şəhər mühitinin kompleks inkişafı problemləri həllində onun həyata keçirilməsi praktikasındaki çatışmazlıqları düzəltməyə imkan verir.

Açar sözlər: *çəhərsalma, sənəd dövriyyəsi, qanunvericilik təcrübəsi, differensial yanaşma, şəhərlər, analitik modeli*

Резюме

В статье рассмотрена проблема системного последовательного развития системы градостроительного документооборота как явления проектирования и управления. Его нынешнее состояние является этапом процесса системно последовательной разработки документов внутреннего градостроительства. Решение задачи в условиях усиления роли региональных и местных факторов в формировании градостроительных систем требует комплексного дифференцированного подхода, основанного на учете историко-генетических и структурно-функциональных особенностей существующих городов документооборота. Результаты исследования повышают обоснованность предложений по внедрению документооборота в градостроительство и эффективность градостроительной практики комплексного развития городской среды. Разработана аналитическая модель градостроительного документооборота городов, которая

предполагает выявление закономерностей его эволюционного развития совместно с градостроительной и законодательной практикой. Принятая система изучения градостроительной практики определяет ее границы, уровни и элементы, а выбранные средства анализа позволяют корректировать как изменения структурно-функциональной организации градостроительного документооборота города, так и недостатки практики его реализации при решении задач комплексного развития городской среды.

Ключевые слова: *планирование, документооборот, законодательная практика, дифференциальный подход, города, аналитическая модель.*

Summary

The article examines the problem of systematic sequential development of the urban planning document management system as a design and management phenomenon. Its current state is a stage in the process of systematic consistent development of domestic urban planning documentation. Solving the problem in the context of strengthening the role of regional and local factors in the formation of urban planning systems requires a complex differential approach based on taking into account the historical-genetic and structural-functional characteristics of the cities of the current document flow. The results of the study increase the validity of proposals on the introduction of document circulation of urban planning and the effectiveness of urban planning practice for the complex development of the urban environment. An analytical model of urban planning document circulation of cities has been developed, which, together with urban planning and legislative practice, implies the identification of the patterns of its evolutionary development. The adopted system of researching urban planning practice defines its boundaries, levels and elements, and the selected means of analysis make it possible to correct both changes in the structural and functional organization of urban planning document circulation of the city, and short-

comings in the practice of its implementation in solving problems of complex development of the urban environment.

Keywords: *urban planning, document flow, legislative practice, differential approach, cities, analytical model.*

Xlorlaşmış bifenillərin ekoloji təmiz idarə olunması

Ş.Ə. Abdullayev¹, M.Ə.Qurbanov²

¹Memarlıq və İnşaat Universiteti

²Elm və Təhsil Nazirliyinin
Radiasiya Problemləri İnstitutu

e-mail: abdullayevsah08@gmail.com

XÜLASƏ

Baxılan işdə Polixlorbifenillərin (PXB) ekoloji təmiz idarə olunması və ətraf mühitin Davamlı üzvi Çirkənləndiricilərdən qorunması haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *PXB (Polixlorbifenillər), DÜÇ (Davamlı Üzvi Çirkənləndiricilər), Sovtol, Sovol*

PXB (Polixlorbifenillər) adlanan kimyəvi birləşmələr ilk dəfə 1881-ci ildə sintez edilmiş və sənaye miqyasında istehsalına ABŞ-ın “Monsanto” kompaniyası tərəfindən başlanmışdır. Keçmiş SSRİ-də PXB-lər 1934-cü ildən Sovol və Sovtol ticarət markaları adı altında istehsal edilmişdir. 1930-cu ildən etibarən bütün dünyada 1 milyon tondan artıq PXB istehsal olunmuşdur. Müəyyən olumuşdur ki, 1 qram xlorlaşmış bifenil (PXB) 1 mln. m³ suyu zəhərləyir [Məmmədov,2006:122]

PXB-lər ərinmiş bifenilə xlor qazının katalizatorun iştirakı ilə reaksiyası nəticəsində sintez olunur. Sovtolun tərkibində 10% trixlorbenzol olduğundan və bu birləşmələrin ekoloji təhlükəsini nəzərə alaraq Sovtolun istehsalı 1990-cı ildə, Sovolun istehsalı isə 1993-cü ildə dayandırılmışdır.

Bu maddələr bioloji parçalanmaya məruz qalmırlar, ətraf mühitdə davamlıdırıllar, piy toxumalarında toplanmaq xüsusiyyətinə və kanserogen xassələrə malikdirlər. PXB birləşmələri immun-toksiki təsirə ma-

lik olub, uşaq patologiyasına gətirib çıxarır. Lakin ən mühümü PXB-lərin mutagen təsirə malik olmasıdır. İnsan orqanizmindən yarımcıxma dövrü 5 ildir. Problemin həllinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası tərəfindən 09 dekabr 2003-cü il tarixində ratifikasiya edilmiş DÜÇ (Davamlı üzvi çirkənləndiricilər) haqqında Stokholm Konvensiyası təşkil edir [Stokholm Konvensiyası, 2003]. Stokholm Konvensiyasının əsas məqsədi ətraf mühit və onun qorunması ilə bağlı təhlükəsizlik tədbirlərinin vacibliyi nəzərə alınmaqla insanların sağlamlığı və ətraf mühitin davamlı üzvi çirkənləndiricilərdən qorunmasıdır [UNİDO 2017].

Ədəbiyyat

Davamlı üzvi çirkənləndiricilər haqqında Stokholm Konvensiyası (2003) <http://www.pops.int>.

Polixlorbifenillərin (PXB) ekoloji təmiz idarə olunması və kənarlaşdırılması layihəsi (2017). BMT Sənaye İnkışaf Təşkilatı, UNİDO.

Məmmədov Q., Xəlilov M.. (2006) “Ekologiya. Ətraf mühit və insan”. Bakı: Elm, 608 s.

Управление экологически чистых хлорированных бифенилов

Ш.А. Абдуллаев¹, М.А.Курбанов²

*¹Азербайджанский Архитектурно-Строительный
Университет*

*²Институт радиационных проблем Министерства науки и
образования*

e-mail: abdullayevsah08@gmail.com

Аннотация

В данной работе представлена информация об экологически безопасном обращении с полихлорированными бифенилами (ПХБ) и защите окружающей среды от стойких органических

загрязнителей (СОЗ).

Ключевые слова: *ПХБ (полихлорированные бифенилы), СОЗ (стойкие органические загрязнители), Sovtol, Sovol*

Management of ecologically clean chlorinated biphenyls

Sh.A. Abdullayev¹, M.A.Gurbanov²

¹*Azerbaijan University of Architecture and Construction*

²*Institute of Radiation Problems of the Ministry of Science and Education*

E-mail: abdullayevsah08@gmail.com

Abstract

The information on the environmentally sound management of polychlorinated biphenyls (PCBs) and the protection of the environment from persistent organic pollutants (POPs) was studied in this work.

Keywords: *PCB's (polychlorinated biphenyls), POP's (persistent organic pollutants), Sovtol, Sovol*

İnvestisiya tikinti layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində inflasiyanın təsiri

B.m. Binnatov Y.C

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Yusif020678@mail.ru

İnvestisiya- gəlir, qazanc məqsədi ilə təsərrufat sahələrinə qoyulan maddi və maliyyə resurslarının cəmindən ibarətdir. Ölkəmizdə investisiya termini müstəqillik əldə olunan dövrdə, 1991-ci illərdən işlənilməyə başlanılmışdır. Əvvəlki dovrılarda bu anlayışın yerində “kapital qoyuluşu” anlayışı istifadə olunurdu. İnvestisiya fəaliyyətinin obyektiini əsas fondlar, dovrıyyə vəsaitləri, qiymətli kağızlar və s. təskil edir. İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri isə baş investor, sifarişçilər, podratçılar, layihə smeta sənədlərini hazırlayanlar, dövlət və fiziki şəxslərdən ibarət ola bilər. Ölkəmizdə investisiya fəaliyyəti normativ hüquqi aktlar, qanunlar və qaydalar vasitəsi ilə tənzimlənir. İnvestisiyaların maliyəşdirilməsi mənbələri dövlət budcəsi, xüsusi vəsaitlər və alınmış kreditlər və s. təşkil edir[2.s79]. Dövlət budcəsindən daha çox iri layihələrin maliyələşdirilməsində istifadə olunur.

İnvestisiya qoyuluşlarında ayrı-ayrı vaxtlarda meydana gələn xərc-lərin və gəlirlərin müqayisəsi aparılmalıdır. İnvestisiya tikinti layihəsinin həyata keçirilməsində gəlirlər xərclər həyata keçirildikdən sonra meydana gəlir. Buna uyğun olaraq həmin vaxt ərzində pulun dəyərindən söhbət gedir. Pulun indiki və gələcək dəyərini ölçmək üçün diskont dərəcəsindən istifadə olunur. Diskont norması ölkənin təsərrüfat vəziyyətindən, ölkənin inkişaf səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır.

$$CD = \frac{GD}{(1 + r)^n}$$

CD - cari dəyər; GD - gələcəkdə əldə olunacaq dəyər; r - faiz dərəcəsi; n - illərin sayıdır

Statistik məlumatlara əsasən əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 2019 –cu il üçün həcmi dövlət bölməsində 47,5%, xüsusi bölmənin payı 25,4 %, xarici bölmənin payı isə 27,1% təskil edib. 2020-ci ildə isə dövlət və xarici bölmənin payı əvvəlki ilə nisbətən artmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi dövlət bölməsində 49,5%, xususi bölmədə 16,2 %, xarici bölmədə isə 34,3% olmuşdur. Dövlət bolməsində əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcminin artmasına dövlət sifarişi ilə yerinə yetirilən sosial layihələrin və pandemiya ilə əlaqədar olaraq modul tipli xəstəxanaların tikilməsi səbəb olan amillərdir. Ümumilikdə 2020-ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların faktiki qiymətlərlə həcmi 17 226 110,7 min manat olmuşdur. Bunun 11 021 953,1 min manatı tikinti quraşdırma işlərinə qoyulan investisiyalara, 2 893 107,0 min manatı maşın və avadanlıqlara qoyulan investisiyalara, 3 311 050,6 manatı isə sair işlərə istifadə olunmuşdur. 2021-ci ildə isə əsas kapitala yönədilmiş investisiyaların həcmi 16 815 459,0 min manat təşkil edib ki, buda əvvəlki ilə nisbətən 410651,7 min manat azalmışdır. Lakin əvvəlki ilə nisbətən tikinti-quraşdırma işlərinə qoyulan investisiyalar 178171,9 min manat artmış, o cümlədən maşın, adanlıq, alətlər və inventarlarlara qoyulmuş investisiyalarda 395928,5 min manat artmış və sair xərclər isə 984751,9 min manat azalmışdır[3].

Sahibkarın investisiya layihələrini reallaşdırılması üçün diskontlaşdırılmış dəyərin müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. İnvestisiya ilə bağlı gözlənilən gəlirlər xərclərdən cox olduqda layihələrin həyata keçirilməsi zəruridir. Dünya təcrübəsi əsasən, iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması investisiyalar hesabına mümkündür.

İnvestisiya layihələri o halda səmərəli hesab olunur ki, qoyulmuş pulun və investisiya xərclərinin miqdarı əldə olunmuş nəticədən az olsun. İnvestisiya tikinti layihəsinin səmərəliliyinin əsasını layihədə iştirak edən müssisə və təşkilatların maraqlarına uyğun olan meyarlar təşkil edir. Layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Nazirlər Kabinetin tərəfindən təsdiqlənmiş müvafiq təlimat əsasında aparılır və aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır:

- investisiya layihələrinin əhəmiyyəti və qəbul edilmiş orta və uzun müddətli dövlət proqramları ilə müəyyən olunmuş ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə və prioritetlərinə uyğunluğu;

- investisiya layihələrinin icrasından gözlənilən sosial-iqtisadi səmərə;

- icrasına başlanılmış və icrası davam etməkdə olan layihələr;

-sifarişçi tərəfindən əlavə maliyyələşmə mənbələrinin cəlb edilməsi.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyi pul qoyulusunun və investisiya xərclərinin nəticələrinin nisbəti ilə təyin olunur. Investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı marketinq araşdırılması olduqca vacibdir. İnvestisiya layihələrinin reallaşdırılmasına olan tələb müəyyən edilməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarına təsir edən amillərə real faiz dərəcəsi və gözlənilən xalis mənfəət norması da təsir edir. Real və nominal faiz dərəcələri arasındaki əlaqəni Fişer düsturu vasitəsi ilə tapmaq olur:

$$r = i - p$$

burada r - real faiz dərəcəsi;

i – nominal faiz dərəcəsi,

p – inflasiyanın surəti

Real faiz dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa sahibkarlar öz vəsaitlərini banklara yerləşdirəcəklər ki, daha çox mənfəət əldə etsinlər. Gözlənilən xalis mənfəət norması firmanın yaranmış iqtisadi konyukturasınınüzərə almaqlavergiləri ödədikdən sonra nə qədər mənfəət əldə edəcəyini göstərir[1].

İnvestisiyanın səmərəliliyini hesablayanda inflasiyanında təsirini nəzərə almaq lazımdır. Inflasiyanın surətini hesablayarkən cari ilin qiymət indeksindən baza ilinin qiymət indeksini çıxıb baza ilinin qiymət indeksinə bölib yüz faizə vürmaqla hesablanır. Inflasiyanın tempini olan p göstəricisini inflasiyanın tempindən asılı olaraq nominal və real faiz dərəcələri arasında nisbəti müəyyənləşdirməyə imkan verir. İnflasiyanın surəti 10% dən az olarsa real faiz dərəcəsi $i-p$ düsturundan istifadə edilməklə hesablanır. Və əksinə olarsa yəni 10% dən böyük olarsa $i-p/i+p$ düsturundan istifadə olunmaqla hesablanır[1.s-240]

Sahibkarlar investisiya qoymaq haqqında düşünərkən gözlənilən mənfəət normasını və real faiz dərəcəsini müqayisə edirlər. Real faiz dərəcəsi yüksək olarsa onda reallaşan investisiyalar yüksək mənfəət gətirəcəkdir.

İnvestisiya tikinti layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində inflyasiyanın təsiri

Xülasə

Məqalədə investisiya tikinti layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilər və dikontlaşdırma normasından istifadə olunmuşdur. Nominal və real faiz dərəcəsinin və inflyasiyanın investisiya tikinti layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə təsir edən göstəricilər də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *investisiya, tikinti layihələri, sahibkar, inflyasiya, faiz dərəcəsi.*

Влияние инфляции на оценку эффективности инвестиционно-строительных проектов

Резюме

В статье использованы показатели, применяемые при оценке эффективности инвестиционно-строительных проектов, и ставка дисконтирования. В статье также отражены показатели, влияющие на оценку эффективности инвестиционно-строительных проектов номинальной и реальной процентной ставки и инфляции.

Ключевые слова: *инвестиции, строительные проекты, предприниматель, инфляция, процентная ставка.* *The effect of inflation on the evaluation of the efficiency of investment construction projects*

Summary

In the article, the indicators used in the evaluation of the efficiency of investment construction projects and the discount rate were used. Indicators affecting the evaluation of the efficiency of investment construction projects of nominal and real interest rate and inflation are also reflected in the article.

Keywords: *investment, construction projects, entrepreneur, inflation, interest rate.*

Ədəbiyyat

1. Ə.P.Babayevin ümumi redaktəsi ilə. Makroiqtisadiyyat 1,2.. Bakı 2009.
2. Tikintini iqtisadiyyatı. Bakı-2004.
2. Stat.gov.az

Daşqın riskinin qiymətləndirilməsi və problemin həll yolları (Kiş çayının timsalında)

Yəhyayev Vasif Fərəhman oğlu

Meliorasiaya və Su təsərrüfatı institutu MMC

Doktorant

Yehyayevvasif@gmail.com

GİRİŞ

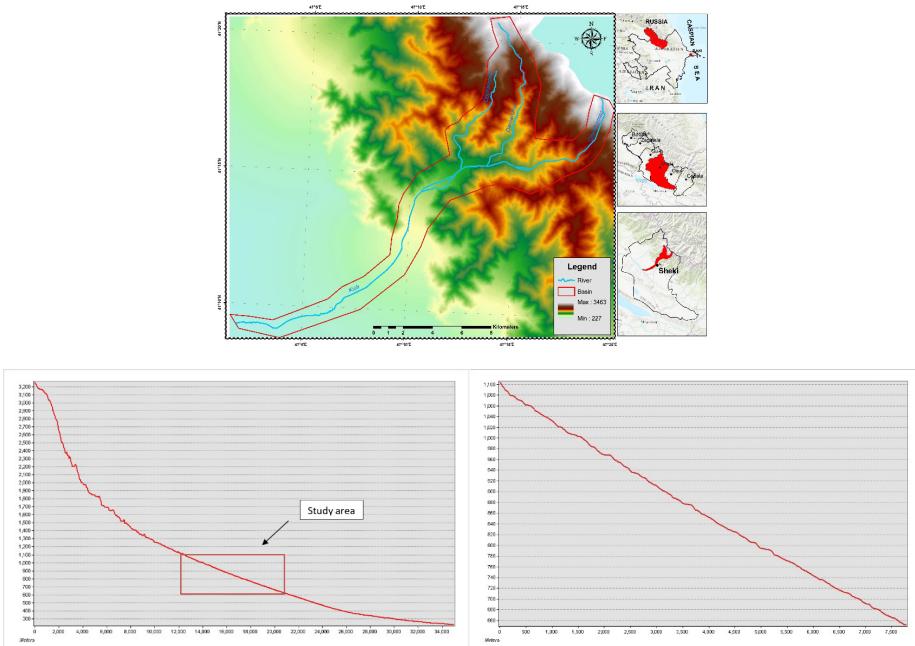
Azərbaycan respublikasının Şəki-Zaqatala bölgəsinin ən selli çayı olan Kiş çayının hövzəsinin ümumi sahəsi 265 km^2 , sel ocaqlarının ümumi sahəsi isə 75 km^2 -dir. Çay hövzəsindəki 36 çaydan 19-da fasılərlə sel baş verir. Çayda gətirmə konusundan yuxarıda çay hövzəsinin ümumi sahəsi 165 km^2 , qar örtüyünün sahəsi $3,5 \text{ km}^2$, meşə örtüyünün sahəsi 63 km^2 -dir. Bu çayda demək olar ki, hər 3-5 ildən bir sel keçir. Belə hadisələr Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun təsərrüfatına və əhali məskunlaşmasına mənfi təsir edir, iqtisadiyyatın inkişaf sürətini zəiflədir. Sellərin orta sürəti $3-4 \text{ m/s}$, özü ilə gətirdiyi materialların həcmi isə bir neçə milyon m^3 olur. Sellər bəzən ağırlığı $100-150 \text{ ton}$ olan daşları çox asanlıqla hərəkət etdirir (N.A.Babaxanovun, 2004: s.198).

Sellərin baş verməsinin səbəbi ərazidə daha çox subalp və alp çəmənliklərin olması, meşələrin qırılması, mal-qaranın normadan artıq otarılması və məcrada çaqıl-çinqıl karxanalarında həddindən artıq qazıntı işlərinin aparılmasıdır. Bu zaman torpaq ovularaq kiçik dərələrdə yığılır. İntensiv yağış yağması nəticəsində həmin yığılmış hissəciklər zirvədən aşağıya doğru hərəkət edərək yüksək sürət alır. Yağış suları, xırda torpaq hissəcikləri bu cür sürət nəticəsində qarşısına çıxan kötük, ağac, daş, qaya hissəciklərini də özü ilə gətirir. Ona görə də sel keçən zaman gətirmələrin $30-40\%$ -ni torpaq, daş, qaya və ağaç məhsulları təşkil edir. İkinci səbəb isə çay konuslarında aparılan hər cür tikinti-quraşdırma işləridir ki, bu da çay dərəsinin daralmasına, çay yatağının gətirmə konusunda asılı materialların toplanmasına və nəticədə çayın daşqın zamanı məcradan çıxaraq yan əraziləri basmasına səbəb olur (Rza Mahmudov 2008: s. 198).

Tədqiqat ərazisi

Kiş çayı Büyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonundan axır. Bu çay Seyit-Yurt, Çxodurmaz, Saylaxan və Qara-Küzen dağlarının cənub yamaclarından tökülən çay axınlarının birləşməsindən yaranıb və Kiş kəndi yanında sağ qolu Duluzdərə ilə birləşəndən sonra Kiş çayı adlanıb. Kiş çayına əsas çay kimi Damarçın çayı tökülür və onun mənsəbi Seyit-Yurtun cənub yamacında 3200 m yüksəklikdədir. Kiş çayının uzunluğu 33 km, hövzəsinin sahəsi 265 km^2 -dir. Çayın ümumi düşməsi 2679 m, orta meyilliyi isə 81,2%-dir. Kiş çayı üç çayın—Damarçın, Çxodurmaz və Qaynarçayın birləşməsindən əmələ gəlmışdır. Stasionar hidroloji müşahidələr də bu çaylarda aparılır.

Şəkil 1. Kiş çay hövzəsinin RYM (Rəqəmsal yüksəklik modeli) faylı əsasında qurulmuş uzununa profili

Kişçay-Kiş məntəqəsində 03.09.1958-ci ildə $730 \text{ m}^3/\text{s}$ və 06.09.1972-ci ildə isə $320 \text{ m}^3/\text{s}$ sel keçmişdir. 02.07.2016-cı ildə keçən sərf isə $822 \text{ m}^3/\text{s}$ olmuşdur.

1982-ci il 27 iyul tarixində Damarçın çayında baş verən qəza səli zamanı çay ağırlığı 140 ton olan iki daşı Qurd qapısı yanından kinomo-toqrafiya işçilərinin istirahət evinə kimi gətirmiş, Marxal körpüsünü və yolu tam dağıtmışdır. 1988-ci il 15 iyulda da baş verən qəza sel hadisəsi zamanı həmin iki daş yenidən sel axını ilə nəql edilərək biri Kiş kəndi yaxınlığında, digəri isə ondan bir az aşağı körpünün altını aparmışdır. Kiş çayının suyunun kimyəvi tərkibi hidrokarbonatlıdır, kationlardan üstünlüyü kalsium təşkil edir. Suvarmada çay suyundan istifadə edilir. Bundan başqa çay suyundan Şəki şəhərinin su təchizatında da istifadə edilir. Çay suyunun minerallaşma dərəcəsi $200\text{-}500 \text{ mg/l}$ arasındadır (M.Məmmədov, 2012: s. 266).

Material və metodlar

Çaylarda daşqınlar gözlənilmədən yarandığından onların qarşısını almaq tam mümkün olmur. Buna baxmayaraq, bir sıra effektiv üsullar tədbiq etməklə daşqınların insan həyatına və təsərrüfatına vurduğu ziyanı azaltmaq olur.

Qeyd olunur ki, mövcud üsullar 2 qrupa bölünür: mühəndis və qeyri mühəndis.

1. *Mühəndisi metodlar* hal-hazırda daşqınların idarə olunmasında geniş istifadə olunan effektiv üsullardan biridir. Elm və texnologiya-lanın inkişafı mühəndis üsullarının böyük rol oynamasına şərait yaratmışdır. Daşqınların xüsusiyyətləri və onarın əmələ gəldiyi ərazilərin təbii coğrafi şəraiti fərqli olduğundan tədbiq edilən mühəndis üsulları da müxtəlifdir. Bunların əsasları aşağıdakılardır:

- Su anbarlarının inşası;
- Çay hövzəsinin idarə olunması;
- Çay sahillərinin bərkidilməsi;
- Çay məcralının lildən təmizlənməsi;
- Daşqın sularının məcradan xüsusi yerlərə kənarlaşdırılması.

2. Qeyri-mühəndis metodlar. Daşqınlara qarşı mübarizədə mütəxəssislər bu təbii fəlakətə yalnız müəyyən səviyyədə nəzarət edə bilir. Bu elm və texnologiyanın inkişafı, maliyyə və təbii resurslarla müəyyən olunur. Artıq belə hesab olunur ki, hər yerdə mühəndis qurğuları tikmək mümkün deyil və buna heç ehtiyac da yoxdur. Mühəndis qurğuları ilə yanaşı qeyri-mühəndis üsullarından da geniş istifadə olunmalıdır. Belə üsullar ətraf mühitə demək olar ki, heç bir mənfi təsir göstərmir.

Əsas qeyri-mühəndis üsullar aşağıdakılardır:

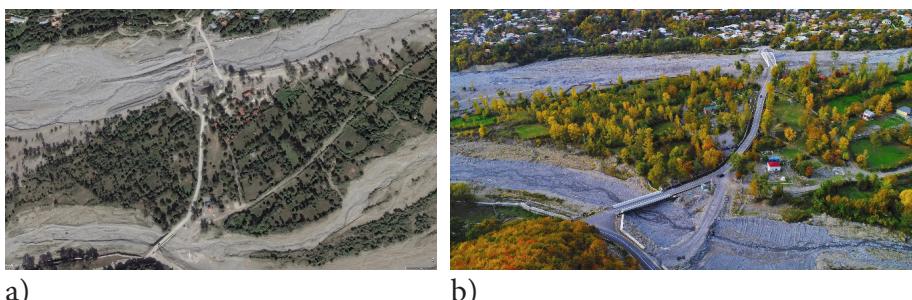
- İxtisaslı komandalar və idarəetmə sisteminin yaradılması;
- Proqnoz və xəbərdarlıq üçün monitorinq sisteminin yaradılması;
- Meşələrin salınması;
- Daşqından siğortalanma;
- Əhalinin köçürülməsi.

Təhlil və müzakirə

Pilot layihə kimi Kiş çay hövzəsində baş vermiş daşqını misal göstərmək olar. Kiş çayı Qazaxıstanın Almatinka çayından sonra dağıcı gücə malik olan ikinci çaydır. 2016-cı il iyulun 2-də axşam saat 22 radələrindən başlayaraq Şəkinin dağlıq ərazilərində yağan güclü leysan yağış nəticəsində (33,1 mm) Kiş çayına təqribən 4 metr qalınlıqda lillili-palçıqlı sel gəlib. Sel keçən zaman kütlə qatışığının sıxlığı 1100-1800 kq/m³ olmuşdur. Nəticədə Kiş kəndinin giriş hissəsindəki uzunluğu 40 metr olan körpü, həmçinin kəndin şimal hissəsində yerləşən istirahət mərkəzlərinə gedən istiqamətdəki körpülər dağılıb, 200 metr uzunluğunda qaz borusu, 4 ədəd elektrik dirəyi, 2000 metrdən artıq içməli su borusu sıradan çıxmışdır. Bir çox yaşayış evləri və kənd təsərrüfatı torpaqları su altında qalmışdır. Belə sel nəticəsində infrastruktura ciddi ziyan dəymış, çoxlu sayıda mal-qara tələf olmuşdur. Təbii ki, qabaqlayıçı tədbirlər görülsəydi bu fəlakətin vurduğu ziyanı minimuma endirmək olardı.

Şəkil 2. Kiş çayda sel hadisəsindən sonra dağınık ev

Şəkil 3. Sel hadisəsindən əvvəl uçmuş körpünün (a) və sonra tikilmiş Kiş kəndini mərkəzlə birləşdirən körpünün (b) vəziyyəti

Sel hadisəsindən bir neçə gün sonra Milli Hidrometeorologiya Xidmətinin mütəxəssisləri hadisə yerində olmuşlar. Ölçmə işləri çay məcrasındaki lil təbəqəsi quruduqdan sonra mümkün olmuşdur. Daşqın hadisəsinin səbəblərinin müəyyən edilməsi və suyun izinə görə maksimal su sərfinin ölçülməsi məqsədilə çöl-tədqiqatlarına başlanılmışdır. Tədqiqat zamanı məcranın eni boyunca topoqrafik işlər görülmüş, selin izi müəyyənləşdirilmişdir. Selin izi niveleri vasitəsi ilə ölçülmüşdür. Öl-

çülmüş parametrlər aşağıdakı cədvəldə təqdim edilir.

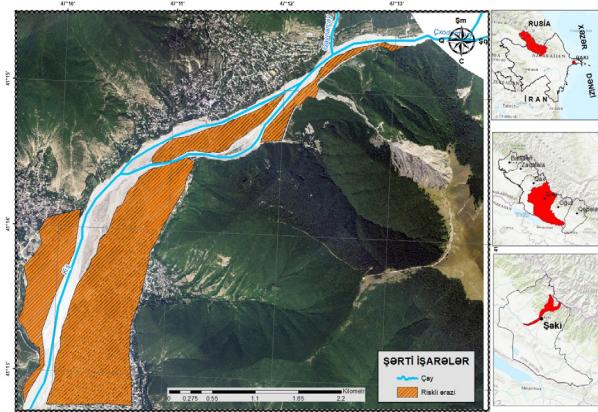
Hesablanmış sahənin uzunluğu. L,	Hesablanmış sahənin orta meyilliyi. I,	Çayın en kəsiyinin sahəsi. F,	Məcranın	Orta dərinlik h _{or} , m	Kələ-kötürlük, n	Axının orta sürəti. V _{or} ,	Maksimal sərf, Q _{max}
114	0,03	233,6	80	2,92	0,065	3,52	822

Cədvəl 1

Şəkil 4. Kiş çayında məcrada topoqrafik ölçü işlərinin aparılması

Sel zamanı su altında qalan ərazilərin sahəsi selin izinə görə müəyyən edilmişdir. Bu sahə ArcGis programı vasitəsilə 1,5 m panxramatik multispektral mono peyk şəkillərə əsasən dəqiqlik müəyyən edilmiş və 382,7 ha təşkil edir.

Şəkil 5. Kiş çayının sel zamanı su altında qalmış ərazisinin təsviri

Kiş çayında sel gələn zaman bu qədər böyük ərazini su basmasına səbəb çay yatağının əvvəlki illərin yiğilan materiallardan təmizlənməməsidir. Əgər məcra vaxtında lil və gətirmələrdən təmizlənsəydi daşqın-sel kənd təsərrüfatına və infrastruktura belə çox ziyan vura bilməzdi. Başqa bir səbəb subalp və alp çəmənliklərində meşələrin qırılması, mal-qaranın normadan artıq otarılması və məcrada çaqıl-çınqıl karxanalarında həddindən artıq qazıntı işlərinin aparılmasıdır. Bütün bunların fonunda gələcəkdə bu cür xoşagelməz hadisələrin baş verməməsi üçün aşağıdakı mühəndisi və qeyri mühəndisi metodlardan istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

1. Mühəndisi metodlar:

Daşqınlara nəzarət edilməsi və çay subasının mühafizəsinin mühəndis yollarından biri də **su anbarlarının inşasıdır**. Su anbarları – axarlarda suyun yiğilması, saxlanması, axının nizamlanması və digər məqsədlər üçün qarşısı kəsилərək, səviyyəsinin qaldırılması ilə yaradılan süni sututar və hidro texniki qurğulardan biridir. Su anbarlarının ti-kintisə ehtiyac çay axınının ildaxili, həm də ərazi üzrə su ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylanması ucbatından yaranır. Su anbarı çayın axımı tələbatdan artıq olan dövrdə suyu yiğir, axım tələbatı ödəyə bilmədi-

yi dövrdə yiğilmiş suyu tələbatçıya verir, axımı nizamlayır, yəni çay axımının sel və daşqın dövründə (maksimal sərfi olan dövrlərdə) onun sərfini azaltmaqla su anbarından aşağıda yerləşən çay vadisi ərazilərini subasmalardan qoruyur. Lakin baha başa gəlməsi, geniş əkin və yararlı torpaq sahələrinin su altında qalması, məşələrin qırılması, anbarların lillənməsi onlardan istifadəni məhdudlaşdırır. Arid ərazilərdə su anbarının səthindən güclü buxarlanma gedir və yerin altına süzülən sular qrunut sularının səviyyəsini qaldıraraq ətraf ərazilərdə şoranlaşmaya səbəb olur.

Bununla belə dağıdıcı təsirə malik Kiş çayında anbarın tikilməsi yenə də iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Bu zaman çayın gətirdiyi əlavə su anbara toplanır, nəticədə çayın su sərfi nizamlanır və daşqınların qarşısı alınır. Eyni zamanda qıtsulu dövrdə həmin toplanmış suyu tələbatçıya çatdırıa bilər. Kiş çayının sel və daşqın olan hissəsindən nisbətən yuxarıda anbarın tikilməsi daha məqsədə uyğundur. Bu sel hadisəsinin daha yaxşı idarə edilməsinə imkan yaradır. Lakin anbarın tikintisi zamanı hidravlik hesablamalar aparılmalı, gətirmələr həcmi öyrənilməli, anbarın həcmi maksimal sel keçən çayın sərfinə uyğun olmalıdır. Bunu üçün çayın çoxillik su sərfəri nəzərə alınmalıdır. (Ə.C.Əhmədzadə, 2016: s. 647)

Çay hövzəsinin idarə olunma üsulunun əsas mahiyyəti daşqın zamanı səth axımının azaldılması, qıtsulu dövrdə isə həmin suyu istehlakçıya verməkdir. Suvarma və məişətdə istifadə məqsədilə su sərfiyyatı səbəbindən risk altında olan obyektlərdə yaxşı vəziyyətin təmin edilməsi üçün tədbirlər layihələndirilməlidir.

Sel və daşqın zamanı çayın dağdan düzənliyə çıxdığı yerdən başlayaraq çay boyu kiçik dayaz kanallar qazılmalı və onların köməyi ilə daşqın sularının bir hissəsi məcradan kənarlaşdırılmalıdır. Həmçinin çayın dərəsində terraslar yaradılmalı, ərazi şumlanmalıdır. Bu tədbirlər planı bir tərəfdən daşqının gücünü zəiflədər və onun vura biləcəyi ziyanı azaldar, digər tərəfdən isə sürətlə infiltrasiya olunaraq qrunut sularını qidalandırar. Eyni zamanda qıtsulu dövrdə həmin kanalların jaluzləri bağlanaraq axının təbii şəraitit bərpa etməyinə imkan verəcəkdir. Belə-

liklə, su ehtiyatlarından səmərəli istifadə əhəmiyyətli dərəcədə artar (Şəki Regional Mərkəz, 2010 : s.160).

Kış çayında bu cür kanalın qazılmasının daşqın zamanı məcranın ən çox subasar hissəsində həyata keçirilməsi və kanal vasitəsilə artıq suların Əyriçaya doğru yönləndirilməsi daha məqsədə uyğun olar.

Çayın sahillərinin beton, daş və torpaq bəndlərlə bərkidilməsi çay məcrasını məhdudlaşdırır və onun dərəsini, həmçinin dərəyə yaxın olan əraziləri daşqın təhlükəsindən mühafizə etməyə imkan verir. Min ildən artıqdır ki, insanlar bu yollarla daşqınlardan qorunur. Su anbarlarının inşası ilə müqayisədə sahillərin bərkidilməsi ucuz başa gəldiyindən bu üsul geniş tətbiq olunur.

Kış çayında daşqın hadisəsindən sonra nisbətən su altında qala biləcək yaşayış sahələri hündürlüyü 4 m olan beton bəndlərlə mühafizə edilmişdir. Bu beton bəndlər eyni zamanda məcranın yan eroziyasının da qarşısını alır. (Ə.C.Əhmədzadə, 2016: s. 647)

Çay yatağının lil, palçıq və daş-qaya kütlələrindən təmizlənməsi suyun axın şəraitini yaxşılaşdırır, məcranın daşqın sularını buraxma qabiliyyətini artırır, suyun səviyyəsini aşağı salır, ətraf ərazilərin subasma ehtimalını azaldır.

Kış çayında sel hadisəsindən sonra məcrada iri daş kütləleri, lil və palçıq təbəqəsi toplanmışdır. Bu da məcranın dib hissəsinin qalxmasına səbəb olmuşdur. Bu kütlələr çayın axımına təsir edir, sürəti zəiflədir, yan subasmaları artırır. Çay yatağında sel zamanı toplanan ağırlığı 10 tonlarla olan daş-qaya parçalarının kənarlaşdırılması yalnız iri texnikanın köməyi ilə mümkündür.

Daşqın sularının məcradan xüsusi yerlərə kənarlaşdırılmasında əsas məqsəd daşqın pikini azaltmaqdır. 2010-cu ildə Kür çayı daşlıqda yeni qol (Bala Kür) açılaraq sular Xəzər dənizinə kənarlaşdırılmışdır. Nəticədə çayda su səviyyəsi aşağı düşmüş və su altında qalmış ərazilərin həcmi azalmışdır.

2. Qeyri-mühəndis metodlar.

Peşəkar mütəxəssislər və yaxşı idarəetmə sistemi daşqının mənfi təsirini azaltır və qismən onun qarşısını alır. Bu mükəmməl mühəndis

sistemidir. Bu sistem mərkəzi idarəedici orqandan tutmuş yerlərdəki idarələrə kimi vahid plan və komandalar əsasında fəaliyyət göstərir. Əgər sistem effektli idarə olunarsa, onda bu təbii fəlakətə qarşı müqavimət güclənər.

Proqnoz və xəbərdarlıq sisteminin yaradılması vacib qeyri-mühəndis üsullardan biridir. Bu fəlakətə qarşı mübarizənin ən ucuz üsulu hesab olunur.

Daşqının proqnoz üsulları meteorologiya və hidrologiyanın son nai-liyyətlərinə, həmçinin uzaq məsafədən avtomatik idarəetmə texnologiyalarına əsaslanaraq sürətlə inkişaf etmişdir. Daşqınların proqnozunu vermək üçün müxtəlif metodlar və modellər işlənmişdir. Bu üsulların köməyi ilə konkret çay kəsiyində daşqının maksimal səviyyəsini, onun keçmə vaxtını, həmçinin onun maksimal sərfinin proqnozunu vermək mümkündür.

Daşqınlar adətən qısa müddətli olduğundan insanların bu fəlakətə reaksiyası çox cəld olmalıdır. Bu xüsusilə kiçik dağ çaylarına aiddir. Büyük çaylarda müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən proqnoz üsulları çox zaman kiçik çaylar üçün istifadə olunur. Bu məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq, Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq daşqınların xəbərdarlıq sisteminin yaradılması istiqamətində bir neçə uğurlu layihələr həyata keçirmişdir. ABŞ-da və bir sira başqa ölkələrdə istifadə olunan ALERT sistemi buna misal ola bilər. Başqa ölkələrdə də onların iqlim və relyef şəraiti, çay subasarlarında məskunlaşmanın səviyyəsi, maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla daşqınların xəbərdarlıq sistemləri təşkil olunmuşdur. Bu xəbərdarlıq sisteminin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, daşqından mühafizə idarələrinə, əhaliyə daşqın təhlükəsi haqqında informasiyanı öncədən və çox cəld çatdırmaq mümkün olsun. Bu xəbərdarlıq, daşqından mühafizə planında nəzərdə tutulan tədbirləri vaxtında həyata keçirməyə imkan verir ki, bu da daşqının mənfi təsirini minimuma endirir.

Meşə salmaqla çay sutoplayıcısının şəraitini yaxşılaşdırmaq, eroziya və daşqın təhlükəsini azaltmaq olar. Geniş miqyaslı meşə salma işləri çayın hidroqrafının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ol-

muşdur. Meşəlik ərazilərdə leysan yağlığı zaman daşqının davamıyyəti artsa da maksimal sərf azalır.

Ümumiyyətlə, bitki örtüyü torpağın susaxlama qabiliyyətini artırır. Səth axını azaldığından və əksinə, infiltrasiya gücləndiyindən axın itkiyi azalır. Yağıntıların bir hissəsi bitkilərin islanmasına sərf olunduğundan səth axını və daşqının piki azalır.

Vegetasiya dövründə müşahidə olunan yağıntıların 10-20 %-i bitkilər tərəfindən tutulur. Rusiyada yerinə yetirilmiş tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, küknar meşələrində yağıntılar ağaçqovaq meşələri ilə müqayisədə 30-40 % artıq tutulur.

Böyük Qafqazın cənub makroyamacında meşə bitkiləri 500-600 m yüksəklikdən 1800-2200 m yüksəkliklərə qədər yayılmışdır. Meşələrin arealı daxilində ara-sıra kiçik meşəsiz sahələrə rast gəlinir. Bu Kiş kəndinin odun tədarükü ilə əlaqədar olaraq meşələrin sürətlə qırılması səbəbindəndir.

Kiş kəndindən yuxarıda böyük sahəni tutan əsas sel ocaqları 1800-2800 m yüksəklikdə yerləşir. Aşağıdan sel zolağı palid, fistiq və vələs meşəsi ilə dairəyə alınıb. Həmin ərazilər demək olar ki, talaya çevrilmişdir. Təbii ki, meşə örtüyü olmadığından eroziya prosesi torpağın aşınmasına və sel ocaqlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin hissələrdə meşə ciddi mühafizə edilməli, talaya çevrilmiş sahələr yeni ağaclar əkilərək bərpa edilməlidir. (Müseyibov M.A. 1998: s. 400)

Sel və daşqın hadisələrindən siğortalanma. İcbarı siğorta olunarsa siğortalanma məbləğindən asılı olaraq ziyanın tam və ya bir hissəsinə kompensasiya etməyə imkan verir. Əgər daşqın nəticəsində ev uçarsa və ya evi su basarsa bu kompensasiya evin tikilmə və təmirində əhəmiyyətli rol oynayır. Daşqından siğortalanma ziyan dəymmiş insanlara maddi-iqtisadi köməklə yanaşı, həm də sosial-stabillik baxımından əhəmiyyətlidir.

Kiş kəndi sakinlərinin Kiş çayının sel zamanı ev və obyektlərinə vurduğu zərərin bir hissəsi dövlət tərəfindən ödənilmişdir ki, bu da yerli əhaliyə dəymış ziyanın aradan qaldırılmasında mühüm bir addımdır.

Əhalinin köçürülməsi.

Bəzi ölkələrdə təkrarlanması 5 ildə bir dəfə olan daşqınlar zamanı su basan ərazilərdə yeni tikililərin inşaasına icazə verilmir. Təkrarlanması 5-20 ildə 1 dəfə olan daşqın səviyyəsindən aşağı olan ərazilərdə çox mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik obyektlərin yerləşdirilməsinə icazə verilir. Lakin bu obyektlər mühəndis qurğuları vasitəsilə qorunmalıdır. Daşqınların 20-50 ildə bir dəfə təkrarlanma təhlükəsi olan ərazilərdə tikililərə qadağa qoyulmur. Ancaq bu tikililər də müvafiq mühafizə və xəbərdarlıq sistemlərinə malik olmalıdır.

Kiş çayının daşqın riski altında olan hissələrində əhalinin sayı və siyahısı hazırlanmalı oradan təxliyyə edilərək digər təhlükəsiz ərazilərdə məskunlaşdırılmalıdır. Həmin ərazilərdə yaşayış evlərinin və obyektlərin gələcəkdə tikintisi bir mənalı olaraq qadağan edilməlidir. Kiş çayı hövzəsinin risk altında olan əraziləri əldə olunmuş peyk şəkilləri (ayırıtməsi 1,5 metr panxromatik multispektral mono peyk) vasitəsi ilə ArcGis programında hesablanmış və bu sahə 382,7 ha təşkil edir. Bu ərazinin xəritəsi RYM (Rəqəmsal Yüksəklik Modeli) əsasında tərtib edilmişdir ki, bu da tikililərin başlanmasından əvvəl həmin obyektlərin risk ərazisinə düşüb-düşmədiyini müəyyən etməyə kömək edəcəkdir.

Nəticə

Təsərrüfat sahələri əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsində əsas rol oynadığından, onlara sel zərər vurduqda, həmin zərər ölkə iqtisadiyyatında özünü tez biruzə verir. Sellərin daha çox subalp və alp çəmənliklərində, meşələrin qırıldığı, mal-qaranın normadan artıq otarıldığı, məcrada çaqıl-çinqıl çıxarıldığı yerlərdə baş verdiyini nəzərə alaraq, ərazidə təsərrüfat sahələrinin düzgün yerləşdirilməsi, məcrada qazıntı işlərinin dayandırılması, sellərə qarşı mübarizə tədbirlərinin ardıcılı və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. Araşdırımlarımızın nəticəsi göstərir ki, bu problemin səmərəli həlli üçün ilk növbədə aşağıdakılardan nəzərə alınmalıdır.

1. Tədqiqat əraisində sellərə qarşı mübarizə məqsədi ilə meşəbər-pa və meşəsalma tədbirləri davam etdirilməlidir. Meşələrin qırılması

dayandırılmalı, odun tədarükünə olan ehtiyac mavi yanacaqla əvəz edilməlidir. Qırılmış meşə zolağında ağaclar əkilməlidir. Çünkü meşə örtüyü ağacın növündən asılı olaraq yağıntının 30-40 %-ni islanmaya sərf edir ki, bu da selin davamiyyətini artırısa da maksimal sərfi xeyli miqdarda azaldır.

2. Mal-qaranın otarılması üçün otlaq ərazilər sel ocaqlarının olduğu yerlərdə seçilməməlidir. Subalp və alp çəmənliliklərində torpağın nisbətən eroziyaya məruz qaldığı hissələrdə mal-qaranın otarılması aşınmanın sürətləndirir, bu da öz növbəsində sel ocaqlarının yaranmasına səbəb olacaqdır.

3. Çayın gətirmə konuslarında tikinti materiallarının çıxarılmasına ciddi məhdudiyyətlər qoyulmalıdır. Bu proseslər çayın müvazinət profilini pozur. Çayın məcrasında nisbətən bərk suxurların yerinin dəyişməsi məcranın dərininə eroziyasına səbəb olur.

4. Təhlükəli risk altında olan bölgelərdə qoruyucu beton bəndlər tıkməlidir. Bu beton bəndlərin hündürlüyü maksimal su sərfinin izindən yüksək olmalıdır ki, ətraf ərazilərin su altında qalmasının qarşısını ala bilsin.

5. Hidrotexniki qurğuların tikintisində körpünün uzunluğu yol vərilən həddən az olmamalıdır. Əks halda həmin hissədə çayın sürəti böyük qiymət alar ki, bu da yuma dərinliyini artırır və körpünün özülü yuyularaq dağlıa bilər.

6. Bu cür selli daşqınlı çaylarda əlavə ehtiyat qol açılmalıdır ki, daşqın zamanı suyun bir hissəsini ora yönəltmək mümkün olsun. Bu selin sərfini əsaslı dərəcədə azaldacaqdır.

7. Çay məcrası gətirmələrdən və lillərdən təmizlənməlidir. Bu çayın su buraxma qabiliyyətini artırır, suyun səviyyəsini aşağı salır, ətraf ərazilərin subasma ehtimalını azaldır.

8. Yeni su anbarının tikintisi planlaşdırılmalıdır. Bu zaman çayın su sərfi nizamlanar, artıq sular anbara toplanar. Həmin ehtiyat sulardan quraqlıq dövrlərdə kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə etmək olar.

9. Bir sıra başqa ölkələrdə istifadə olunmuş ALERT sistemi respub-

likamızda da tətbiq edilməsi məqsədə uyğundur. Bu tətbiq vasitəsi ilə sel baş vermə ehtimalı zamanı Milli Hidrometeorologiya Xidmətinin Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinə ötürdüyü xidməti məlumat əsasında əhaliyə telefon vasitəsi ilə xüsusi xəbərdarlıq mesajlarının göndərilməsi həyata keçirilə bilər.

Daşqın riskinin qiymətləndirilməsi və problemin həll yolları (Kiş çayının timsalında)

Xülasə

Sel - dağ çaylarının yatağında intensiv yağışın, buz və mövsimi qar ərimələrinin nəticəsində gözlənilmədən yaranan palçıqlı və daşlı-palçıqlı axındır. Sel hadisələrinin yaranmasına əsas səbəb ərazinin fizi ki-coğrafi şəraiti, o cümlədən, oroqrafik-geomorfoloji quruluşu - iqlim, torpaq, bitki örtüyü və hidrometeoroloji proseslər təşkil edir. Dağ çayalarının qısa müddətli (bəzən bir neçə saat ərzində) dağıdıcı qüvvəyə malik palçıqlı-daşlı daşqını (axını), intensiv leysan yağışları, buzlaqların və mövsümi qar örtüyünün sürətlə əriməsi qırıntı materiallarını yamac lardan çayın yatağına (məcrasına) doldurur. Bu cür sellərin kütləsi və sürəti çox böyük dağıdıcı qüvvəyə malikdir. Azərbaycan Respublikasının selli ərazilərindən biri sayılan Şəki-Zaqatala regionunda iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaq, ərazidə baş verən sellərin qarşısını almaq, onların vurduğu zərəri minimuma endirmək hazırlıda aktual olan mövzulardan biridir. Bu səbəbdən Kiş çayında tədqiqatların aparılması olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalədə Kiş çayının hövzəsində baş vermiş sel zamanı su altında qala biləcək ərazilərin sahəsinin müəyyənləşdirilməsi, onların sərhəddinin dəqiqləşdirilməsi, xəritələşdirilməsi, sel hadisələri zamanı mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, daşqın zamanı bu risklərin idarə olunmasının mühəndislik və qeyri mühəndislik üsulları ilə həyata keçirilməsi işıqlandırılmışdır. Bundan başqa bu cür sel hadisələrinin yaranma səbəbləri, onların həlli yolları qabaqcada proqnoz və xəbərdarlıq etməklə əhalinin bu fəlakətə qarşı minimal zərərlə çıxmazı üçün tədbirlər planı hazırlanmışdır.

Açar sözlər: sel, proqnoz, fəlakət, mühafizə tədbirləri, risklərin idarə olunması.

Flood risk assessment and solutions to the problem (in the case of the Kish River)

Abstract

A flood is a muddy and stony-muddy flow that unexpectedly occurs as a result of intense rain, ice and seasonal snowmelt in the bed of mountain rivers. The main reason for the occurrence of floods is the physical-geographical conditions of the area, including the orographic-geomorphological structure - climate, soil, vegetation and hydro-meteorological processes. Short-term (sometimes within a few hours) destructive muddy-rock flood (flow) of mountain rivers, intense torrential rains, rapid melting of glaciers and seasonal snow cover fill debris materials from the slopes into the river bed (channel). The mass and speed of such floods have a very large destructive force. Achieving a balanced development of the economy in the Sheki-Zagatala region, which is one of the flooded areas of the Republic of Azerbaijan, preventing floods in the area, and minimizing the damage caused by them is one of the current issues. For this reason, conducting research in the Kish River is very important. In the article, the identification of the area of the areas that may be flooded during the flood in the Kish river basin, the specification of their borders, mapping, the implementation of protection measures during flood events, the implementation of these risks management during the flood by engineering and non-engineering methods are highlighted. In addition, an action plan has been prepared for the population to get out of this disaster with minimal damage by predicting and warning the causes of such flood events, their solutions.

Keywords: *flood, forecast, disaster, protection measures, risk management.*

Оценка риска наводнения и пути решения проблемы (на примере реки Киш)

Аннотация

Паводок – это илистый и каменисто-илистый поток, неожиданно возникающий в результате сильных дождей, гололеда и сезонного таяния снега в руслах горных рек. Основной причиной возникновения наводнений являются физико-географические условия местности, в том числе орографо-геоморфологическая структура - климат, почвы, растительность и гидрометеорологические процессы. Кратковременные (иногда в течение нескольких часов) разрушительные грязекаменные паводки (расходы) горных рек, интенсивные ливневые дожди, быстрое таяние ледников и сезонный снежный покров засыпают обломочные материалы со склонов в русло реки (руслу). Масса и скорость таких наводнений имеют очень большую разрушительную силу. Одним из актуальных вопросов является достижение сбалансированного развития экономики в Шеки-Загатальском районе, являющемся одним из затопляемых районов Азербайджанской Республики, предотвращение наводнений в этом районе и минимизация причиняемого ими ущерба. По этой причине проведение исследований в реке Киш очень важно. В статье выявление площади участков, которые могут быть затоплены при паводке в бассейне реки Киш, уточнение их границ, картографирование, осуществление защитных мероприятий при паводковых явлениях, осуществление управления этими рисками при паводке инженерными и неинженерными методами выделяются. Кроме того, подготовлен план мероприятий по выходу населения из этого бедствия с минимальным ущербом путем прогнозирования и предупреждения причин таких паводковых явлений, их решения.

Ключевые слова: наводнение, прогноз, стихийное бедствие, меры защиты, управление рисками.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şəki Regional Mərkəzi (2010). - Bakı “Nurlan” nəşriyyatı- 147-153 s.
2. Əhmədzadə.Ə.C., Həşimov A.C. (2016). Ensklopediya Meliorasiya və Su Təsərrüfatı- /ISBN 978-9952-448-98-6/ - 385-386, 544-547 s.
3. Babaxanov. N.A. (2004). Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi öyrənilməsi -Bakı “Elm” nəşriyyatı- 108-119 s.
4. Mahmudov. R. (2008). Azərbaycanın sel təhlükəli çaylarının kata-loqu -Bakı “Ziya” nəşriyyatı-104-106 s.
5. Məmmadov. M. (2012). Azərbaycanın hidroqrafiyası -Bakı “Naf-ta-Press” nəşriyyatı-114-117 s.
6. Müseyibov. M.A. (1998). Azərbaycanın fiziki coğrafiyası -Bakı “Maarif” nəşriyyatı- 275-277 s.

Kiçik Qafqaz vilayətinin işğaldan azad olunan ərazilərinin landşaft-ekoloji təhlili

R.R. Sədullayev

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakultəsi

resad.sedu@gmail.com

G.B. Əhmədova

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakultəsi

eyyubbeyli.gulnare1980@mail.ru

N.Ə. Abasova

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakultəsi

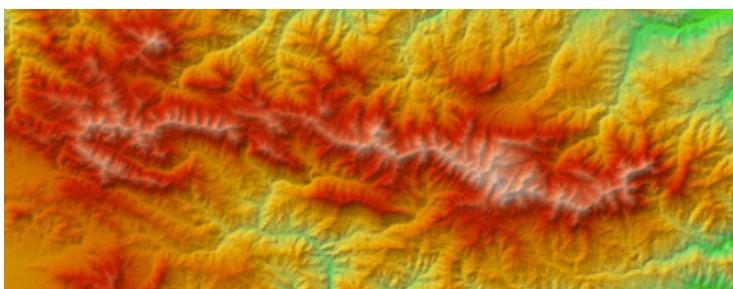
nazifa.abasova@mail.ru

Ş.Y. Hümbətova

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakultəsi

shafiqahumbatova@mail.ru

Kiçik Qafqaz dağ sisteminin cənub-şərqi hissəsi respublikamızın Kiçik Qafqaz təbii vilayətini təşkil edir. Təbiətinin gözəlliyi, biomüxtəlifliyin zənginliyi və landşaft komplekslərindəki kontrastlığı ilə digər regionlarımızdan seçilir. Vilayətin nival və subnival landşaft komplekslərinin formallaşmasında müasir relyefin çox böyük diapozonda qalxmasının, ekstremal iqlim şəraitinin, dağ süturlarının litoloji tərkibinin, nival-qravitasiya proseslərinin intensivliyinin böyük rolu var. [2] (Şəkil1)

Şəkil 1. Murovdağ silsiləsində nival-buzlaq və subnival qayalıq
qurşaq

Kiçik Qafqazda subalp və alp çəmənləri hündür yaylalarda (Qarabağ Vulkanik yayLASI) hamarlanmış, geniş suayırıcılar malik dağlarda (Şahdağ, Murovdağ, Mixtökən, Qarabağ dağları, Qırx-qız və s.) formalaşır. Dağ çəmənlərinin müxtəlif morfogenetik tip və yarımtipləri ayrılır:

1. Yura yaşılı şistlər və qumdaşları üzərində formalaşan dağ-çəmənləri (Murovdağ sils.)
2. III və IV dövrlərin tuflu, vulkanik lavaları üzərində inkişaf edən alp çəmənləri (Qarabağ Vulkanik yayLASI)
3. III və IV dövrün vulkanik-çökmə süxurları üzərində inkişaf edən subalp və alp çəmənləri (Qarabağ Vulkanik yayLASI)
4. İntruziv çıxıntılar üzərində formalaşan bozqır çəmənlər, çəmən-çöllər (Dəlidəğ massivi). [2,3]

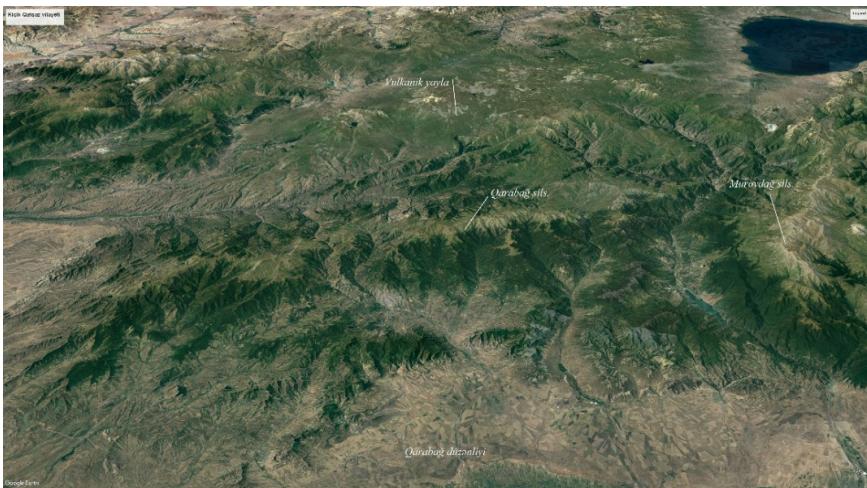
Qarabağ dağları rayonu Kür-Araz ovalığı ilə Qarabağ silsiləsinin suayricisi arasında yerləşir. Rayonun geoloji quruluşunda Mezozoy və Kay-nozoyun vulkan süxurları, əhəngdaşları, gilləri, şistləri və s. iştirak edir. Mütləq yüksəklik artdıqca süxurların yaşı da artır. Rayonun qərbində qışlı quraq soyuq, şərqdə isə qışlı quraq müləyim isti iqlim həkimdir. Yağıntılar 500-900 mm arasında dəyişilir. Qarabağ dağları rayonunda qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə, dağ-çəmən torpaqlarında çöllər, meşələr, subalp və isə alp çəmənlikləri inkişaf etmişdir. Təbii landşaftları xeyli dəyişilmişdir. Keçmiş meşə kompleksləri və çöllər üzüm plantasiyalarına, taxıl, tərəvəz əkinlərinə, meyvə bağlarına çevrilmişdir. İşğal dövründə həm antropogen, həm də də təbii landşaft örtüyü deqradasiyaya məruz qalmışdır. [3]

Qarabağ vulkan yayLASI rayonu Tərtər və Həkəri çaylarının yuxarı axınlarında, dəniz səviyyəsindən 1800-3600 m yüksəklilikdə yerləşir. Kəskin parçalanmış Qarabağ silsiləsi Ziyarət dağından (2478m) Xocayurd (2389m) dağına qədər suayırıcı və ona yaxın yamaclar çılpaq qayalardan, yuyulmuş kristallik çıxıntılarından ibarətdir. Vulkanik yaylanın torflu və çimli-çəmən torpaqları üzərində rəngarəng alp xalılıarı formalaşmışdır. [2,6]

Vulkanik yaylanın Qırıqxız silsiləsinin 1800-2100 m-ə qədər olan hissələri palıdlı, palıdlı-vələsli meşələrə malikdir. Təəssüf ki, 30 ilə yaxın işğal dövründə qəsbkarlar bu landşaft kompleksində də ekoloji fəsadlar meydana gətirmişlər.

Rayonun kəskin parçalanmış monoklinal silsilələrində meşə landşaftının bütövlüyü pozulur. Quzey yamacların karbonatlı-qəhvəyi meşə torpaqlarında yüksək təbii bərpaya malik meşələr geniş yer tutur. Güney yamaclarda meşə-kol və çəmən-kolluqlar, iri çəmən talaları meşələrin qurşağılığını pozur, xırda areallı təkrar-törəmə komplekslər antropogen landşaftlarla müşayiət olunur. [3] (Şəkil 2)

Şəkil 2. Kiçik Qafqazın işğaldan azad olunan ərazilərinin 3d kosmik təsviri (Google Earth pro, 2022-ci il) [8]

Qarabağ vulkan yaylasının özülünü qədim sükurlar təşkil edir. Burada Kaynozoy erasında (Üçüncü və Dördüncü dövrlərdə) güclü vulkan püşkürmələri baş vermişdir. Cavan vulkan lavaları qədim sükurların üzərini örtməşdir. Burada bir sira sönmüş vulkan kraterlərinə rast gəlinir. Böyük Işıqlı (3550 m) vulkanı yaylanın cənub-qərbində, Ermənistən sərhədinə ucalır. Lava örtüyündən şəqdə Mezozoyun turş intruziv

süxurlarından ibarət Dəlidəğ (3616 m) yerləşir. Qarabağ vulkan yaylasında cavan lava axınları, vulkan kraterləri relyefdə xüsusilə seçilir, bəzi kəsəkli lava sahələrində çinqıllıqlar yaranmışdır. [6]

Yaylada molibden, odadavamlı perlit, dəvəgözü (obsidian), tikinti materialları var. Ermənistan sərhədində yerləşən Zod aşırımında qızıl yatağı yerləşir. Kəlbəcərin İstisu mineral bulağı dünyada məşhurdur, Kəlbəcərin İstisu kəndinin məşhur mineral suyu olan “İstisu” bulağı ətrafında 1928-ci ildə eyniadlı sanatoriya yaradılıb. İşğal dövründə yararsız hala salınan sanatoriya yeni simada tam bərpa olunacaq və əvvəlki şöhrəti qaytarılacaq. 34 hektar ərazidə salınması nəzərdə tutulan yeni “İstisu” İstirahət-Müalicə Kompleksi gündəlik 300 nəfər qəbul etmək imkanına malik olacaq. Kompleksdə sağlamlıq-bərpa mərkəzi ilə yanaşı, 10 kottecin tikilməsi də planlaşdırılır. “İstisu” bulağının hidrokarbonatlı-xloridlı-sulfatlı suyunun temperaturu 600C-dən yüksəkdir, mədə-bağırsaq, yel, dəri xəstəliklərinin müalicəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin Minkənd (Laçın rayonu) yaxlığında olan soyuq mineral bulaqların da mühüm müalicə əhəmiyyəti var. [9]

Qarabağ vulkan yaylasının iqlimi soyuqdur. Qış xeyli sərt keçir. Orta illik temperatur 00C ilə 60C arasında dəyişilir. Yağıntıların illik miqdarı 700-800 mm –dir. Bunun 500 mm-dən çoxu ilin isti dövründə düşür. [4]

Vilayətin bol sulu Tərtər və Həkəri çayları vulkanik yayladan başlayır. Arpaçay və Bazarçay isə öz mənbələrini yaylanın cənub-qərb yamacından götürür. Yaylanın çayları, əsasən, yeraltı və qar suları ilə qidalanlığı üçün yaz və yay aylarında gursulu olur. Dağ-çəmən torflu və dağ-şəmən çimli tor-paq-larında məhsuldar yay otlaqları və biçənəklər əsas yer tutur ki, bu da ölkəmizin kənd təsərrüfatı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. [2,6]

Kəlbəcər yaylaqları heyvandarlığın inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik ərazi olmaqla əsas köç yerlərindən biri olub. İşğaldan əvvəlki dövrlərdə ölkəmizin 40-a yaxın rayonunun heyvandarlıq təsərrüfatı mövsüm zamanı bu yaylaqların imkanından yararlanıb. Rayonun Sarıyer, Söyüdlü, Qoşadaş və digər yaylaqlarında zəngin ehtiyat bitki örtü-

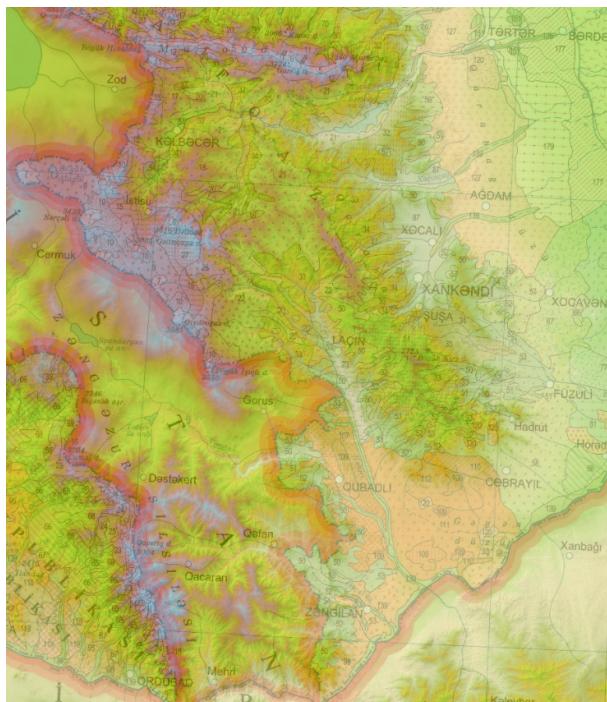

yü mövcuddur. Qoyunçuluq və arıçılıq təsərrüfatlarının işgaldan azad edilmiş Kəlbəcər rayonunun yaylaqlarına köçürülməsinə başlanıb. Bölğənin dağ-çəmən landşaftlarının qoyunçuluq və arıçılığın inkişafı baxımdan dəyərləndirilməsi çox vacibdir. [5]

Həkəri rayonu Oxçu və Həkəri çaylarının aşağı axınıni əhatə edir. Rayon Arazboyu düzənliliklərdən şimal-qərb istiqamətində 2500 m-ə qədər ucalır. Dağlıq ərazilər Mezozoyun əhəngdaşlarından, sıstlərindən, qumdaşlarından, düzənlik və dağətəyi zonalar isə Kaynozoy dövrü çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Həkəri rayonunda qışı quraq keçən müləyim-isti iqlim hakimdir. Havanın orta temperaturu 10-140C, yağışlarının miqdarı isə 300-600 mm-dir. Çaylar, əsasən yağış, qrunt və qismən də yeraltı sularla qidalanır, əsasən ilin isti yarısında daşırlar. [4,6]

Həkəri rayonu üçün dağ-şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə torpaqları səciyyəvidir. Vaxtilə rayon ərazisində geniş sahə tutan palid, vələs, fistik meşələri indi talalar şəklində dik, sıldırımlı yamaclarda qalmışdır. Həkəri çayının dərəsi boyunca ardıc kolluqları yayılır. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan hökumətinin 4 iyul 1974-cü il tarixli qərarı ilə Zəngilan rayonunda yaradılmışdır. Qoruq Azərbaycanın cənub-qərbində, Zəngilan rayonu ərazisində Bəsitçayın dərəsində yerləşir. Qoruq ərazisinin landşaft kompleksini, xüsusilə nadir təbii çinar meşəliyini qorumaq məqsədilə təşkil edilmişdir. Qoruğun adı dərəsində yerləşdiyi çayın adı ilə bağlıdır, sahəsi 107 hektardır. Təbii şəkildə saxlanılan Şərq çinarı uzun müddət Bəsitçay qoruğunda mühafizə edilmişdir. Şərq çinarının coxsahəli əhəmiyyətini, dünyada az yayılmasını, nadir bitki olmasını və son əsrlərdə xeyli azalmasını nəzərə alaraq, onun adı Azərbaycanın «Qırmızı Kitabı»na yazılmışdır. Qoruğun müvcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün işgaldan azad olunmuş ərazilərə ezam olunmuş monitorinq qrupunun verdiyi məlumatlara əsasən Qoruğa aid olan 85 hektar meşə ilə örtülü sahəsinin 42 hektardan çox hissəsinin tamamilə məhv edilmişdir. Coxyaşlı qiymətli Şərq çinarı ağacları kəsilmiş, köklərinin itirilməsi üçün müxtəlif partladıcı maddələrdən istifadə edilmiş, ərazidə yanğınlar törədilmiş və Qoruğun inzibati binası dağıdılmışdır. [7]

Arazboyu düzənliliklərdə relyef kəskin parçalanmışdır. Başlıca olaraq açıq şabalıdı torpaqlarda quru çöllər və kolluqlar yayılmışdır. Onlardan qış otlağı kimi istifadə edilir. Həkəri dərəsinin hər iki sahilini dağ meşələri əhatə edir. Genişlənmiş quraq landşaftları ilə fərqlənən dərənin ümumi fon landşaftları arid seyrək meşə kolluqlar, şibləklər, quru çöllər, kollu-şibləklər bozqırılar, meşələrin yerində yaranmış təkrar şibləklər, kollu-çöllərdir. [3]

Şəkil 3. Kiçik Qafqazın işğaldan azad olunan ərazilərinin CIS əsasında yenilənmiş təbii landşaft xəritəsi

A. Soyuq müləyim-rütubətli iqlimə malik yüksək dağ landşaftları
I Nival landşaftları

1. Yüksək qayalı dağların zəif parçalanmış daimi qarlı və buzlaqlı yamacları

2.Yüksək dağlığın orta və qismən zəif parçalanmış yamaclarının torpaq-bitki örtüyündən məhrum olmuş nival-qayalıq landşaftları

3.Yüksək dağlığın intensiv parçalanmış buzlaqlı yamaclarının torpaq-bitki örtüyündən məhrum olmuş və ovuntu-səpinti proseslərinin dinamik inkişaf etdiyi yamacları

II Subnival-landşaftları

5. Yüksək dağlığın orta və intensiv parçalanmış dik yamaclarının zəif inkişaf etmiş dağ-çəmən torpaqlarında aşınma materialları üzərində ləkələr şəklində alp çəmənlilikləri

6.Yüksək dağlığın intensiv parçalanmış və torpaq-bitki örtüyündən məhrum olmuş dik sildirimli yamacları

B.Rütubətli və müləyim-rütubətli iqlimə malik dağ-çəmən landşaftları

III Alp çəmənlilikləri

8.Parçalanmamış yüksək dağarası çökəkliklərin göl çöküntüləri üzərində formalaşmış qalın, sıx çımlı dağ-çəmən torpaqlarında üçyarpaq yonca, topalotu və müxtəliflər çəmənliliklər

11.Zəif parçalanmış ensiz suayırıcılar və meyilli suayırıcıya yaxın dağ yamaclarının sıx çımlı dağ-çəmən torpaqlarında topalotu, üçyarpaq yonca, çobanyastığı və müxtəlif otlar

12. İntensiv parçalanmış çox dik, qismən dik və sildirim dağ yamaclarının az qalınlıqlı yuyulmuş dağ-çəmən torpaqlarında tonqalotu, üçyarpaq yonca, topalotu və qırtıq bitkiləri

13.İntensiv parçalanmış, güclü eroziyaya uğramış dik dağ yamaclarının az qalınlıqlı yuyulmuş dağ-çəmən torpaqlarında topalotu, kəkotu, üçyarpaq yonca və tonqalotu bitkiləri

14.Parçalanmamış yüksək sinkinal platonun az qalınlıqlı zəif inkişaf etmiş dağ-çəmən torpaqlarında və çılpaq qayalıqlarında üçyarpaq yonca, kəkotu və müxtəlif ot bitkiləri

16.İntensiv parçalanmış (çılpaq) dik qayalı-sildirimli yamacların qaya çıxıntılarının az qalınlıqlı zəif inkişaf etmiş dağ-çəmən torpaqlarında adaşəkilli dağ çəmənləri

17.Orta parçalanmış dik(sildirimli) dağ yamaclarının eroziyaya uğ-

ramış dağ-çəmən torpaqlarında qaymaqcıçayı, kəkotu və yonca bitkiləri

18. Orta və intensiv parçalanmış dik çilpaq yamacların az qalınlıqlı güclü eroziyaya uğramış dağ-çəmən torpaqlarında topalotu, qaymaqcıçayı, kəkotu və müxtəlif ot bitkiləri

IV Subalp çəmənlikləri

19. Yüksək dağlığın sinkilinal dağarası çökəkliklərinin və parçalanmamış dərə diblərinin qalın dağ-çəmən torpaqlarında topalotu, qaymaqcıçayı, kəkotu və müxtəlif otlar

21. Orta parçalanmış sürüşmə yamaclarının çımlı-çəmən torpaqlarında topalotu və tonqalotu bitkiləri

23. Orta parçalanmış ortameyilli dağ yamaclarının çımlı dağ-çəmən torpaqlarında kəkotu, yonca və müxtəlif bitkilər

24. İntensiv parçalanmış dikdağ yamaclarının azmeyilli çıraqlı torpalarında meşədən sonrakı (kəkötü, üçyarpaq yonca) subalp çəmənlikləri

C. Müləyim-rütubətli dağ-meşə landşaftları

V Orta dağlığın və qismən yüksək dağlığın fistiq-vələs və palid-vələs meşələri

30. Alçaq və orta dağlığın orta parçalanmış ortameyilli yamaclarının qonur-meşə torpaqlarında fistiq-vələs və palid-vələs meşələri

31. Alçaq və orta dağlığın orta parçalanmış ortameyilli yamaclarının qəhvəyi və qonur-meşə torpaqlarında fistiq-vələs-palid meşələri

32. Alçaq dağlığın zəif və orta parçalanmış yamaclarının qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarında fistiq-palid və vələs meşələri

Ç. Müləyim-quru arid meşələr və arid dağ-meşə landşaftları

VIII Alçaq və orta dağlığın arid meşə və meşə kolluqları

50. Alçaq və orta dağlığın zəif parçalanmış yamaclarının qəhvəyi dağ torpaqlarında palid-vələs meşələri və meşə kolluqları

51. Orta dağlığın orta parçalanmış yamaclarının qəhvəyi dağ torpaqlarında palid-vələs meşələri

52. Alçaq və orta dağlığın intensiv parçalanmış yamaclarının az qalınlıqlı qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarında palid-vələs meşələri

53. Alçaq dağlığın intensiv parçalanmış yamaclarının eroziyaya uğ-

ramış qəhvəyi dağ torpaqlarında palid-vələs meşələri və meşə-kolluqları

54. Çay dərələrinin intensiv parçalanmış yamaclarının az qalınlıqlı eroziyaya uğramış qəhvəyi dağ torpaqlarında palid-vələs meşə-kolluqları D Müləyim-rütubətli iqlimə malik orta və alçaq dağlığın landşaftları

IX Alçaq və orta dağlığın meşə-çöl, çöl və dağ-çəmən landşaftları

55. Dağarası çökəkliklərin orta parçalanmış sürüşmə yamaclarının meşədən sonrakı qonur torpaqlarında qaratikan, itburnu kolları və yovşanlı-müxtəlifotlu çəmən-çöllər

57. Zəif parçalanmış sürüşmə yamaclarının meşədən sonrakı qonur torpaqlarında palid-vələs meşələri və kolluqları, müxtəlifotlu çəmənliklər (4,1%)

59. İntensiv parçalanmış yamacların dağ-qəhvəyi torpaqlarında vələs-palid və palid-vələs meşə kolluqları, seyrək çəmən-çöllər

62. Zəif parçalanmış ortameyilli dağ yamaclarının eroziyaya uğramış şabalıdı (boz-qəhvəyi) torpaqlarında yovşanlı ağıotlu və müxtəlifotlu bitkilər

63. Alçaqdağlığın orta parçalanmış yamaclarının eroziyaya uğramış şabalıdı və açıq şabalıdı torpaqlarında yovşanlı-müxtəlifotlu çöllər

79. Zəif parçalanmış alçaq alluvial-proluvial düzənliklərin qəhvəyi torpaqlarında aqrolandşaftlara dəyişdirilmiş palid-vələs meşə kolluqları və çəmən-çöllər

Ə Alçaq dağlığın arid və semiarid landşaftları

XI Arid alçaq dağlığın quru-çöl, çöl landşaftları

87. Orta parçalanmış dağ yamaclarının qəhvəyi torpaqlarında meşədən sonrakı qaratikan kolluqları, itburnu, qaraçıçək və yovşanlı-ağıotlu çöllər

XII Arid-denudasion alçaq dağlığın və çökəkliklərin landşaftları

93. Alçaq dağlığın orta parçalanmış yamaclarının qəhvəyi dağ torpaqlarında meşədən sonrakı qaratikan, nar və armud ağacları

XIII Alçaq dağlığın arid-meşə, meşə-kolluq və kolluq-çöl landşaftları

109. Alçaq dağlığın zəif parçalanmış yamaclarının qəhvəyi dağ tor-

paqlarında palid, vələs,qaratikan və itburnu meşə-kolluqları

110. İntensiv parçalanmış dik bedlendli yamacların qəhvəyi dağ və şabalıdı torpaqlarında yovşanlı-efemerli bitkilər və qaratikan kolluqları

111. Orta parçalanmış arid-denudasion dağların bedlendli yamaclarının boz-qəhvəyi torpaqlarında efemerli- yovşanlı bitkilər və qaratikan kolluqları

XIV Alçaq dağlığın və dağarası çökəkliklərin arid-denudasion yarımsəhraları

124. Zəif və orta parçalanmış alçaq tırələrin bedlendli yamacların açıq şabalıdı torpaqlarında yovşanlı-efemerli və yovşanlı-gəngizli bitkilər

125. İntensiv parçalanmış sinkilinal çay dərələrinin bedlendli yamaclarının güclü eroziyaya məruz qalmış boz-qəhvəyi torpaqlarında yovşanlı-gəngizli və yovşanlı-efemerli bitkilər və seyrək kollar

XV Denudasion-akkumlyativ düzənliklərin quru çöl və kserofit-çöl landşaftları

126. Zəif parçalanmış meyilli düzənliklərin qalın dağ-qəhvəyi torpaqlarında yovşanlı-efemerli, yovşanlı-üzərlilikli çöllər, qaratikan və qaraçıçək kolluqları

127. Orta parçalanmış yüksək düzənliklərin qəhvəyi torpaqlarında yovşanlı-efemerli çöllər və palid, itburnu, zoğal meşə kolluqları

128. İntensiv parçalanmış yüksək düzənliklərin qəhvəyi dağ torpaqlarında yovşanlı-ağotlu çöllər və qaratikan, itburnu, böyürtkən kolluqları

129. Zəif parçalanmış yüksək düzənliklərin qəhvəyi dağ torpaqlarında palid, qaratikan, itburnu, böyürtkən kolluqları

131. Zəif parçalanmış azmeyilli yasti düzənliklərin şabalıdı torpaqlarında yovşanlı-ağotlu, yovşanlı-efemerli bitkilər

132. Zəif parçalanmış azmeyilli akumlyativ düzənliklərin allüvi-al-çəmən və çəmən-meşə torpaqlarında meşədən sonrakı kolluqlardan ibarət çöllər

133. Parçalanmış yasti düzənliklərin qalın şabalıdı torpaqlarında yovşanlı-ağotlu, yovşanlı-efemerli bitkilər və qaratikan, itburnu, bö-

yürtkən kolluqları

134. Parçalanmış yastı düzənliklərin və gətirmə konusları səthinin alluvial-çəmən torpaqlarında kolluqlar və çəmən-çöllər

XVI Akkumlyativ düzənliklərin intrazonal landşaftları

138. Zəif parçalanmış alluvial çay dərələrinin alluvial subasar-çəmən torpaqlarında tuqay meşəleri, yulğun, qaratikan, böyükən kolluqları

139. Orta parçalanmış çay dərələrinin alluvial-çəmən torpaqlarında çəmən-çöl, çəmən-bataqlıq və çəmən-kol bitkiləri

140. Parçalanmamış yastı düzənliklərin alluvial-çəmən torpaqlarında (qamış, qarğı, cil) bataqlıq-göl bitkiləri və seyrək palid, qarağac, iydə ağacları

141. Zəif parçalanmış yastı düzənliklərin alluvial torpaqlarında bataqlıq bitkiləri

142. Zəif parçalanmış dalgalı-tirəli düzənliklərin ibtidai çəmən-boz və boz torpaqları üzərində şəmən və kolluqlar

144. Orta parçalanmış alluvial düzənliklərin alluvial-çəmən torpaqlarında palid-vələs, iydə meşəleri və böyükən, itburnu kolluqları

F Quru və müləyim-quru subtropik düzənliklərin yarımsəhra landşaftları

XVII Akkumlyativ dəniz düzənliklərinin landşaftları

154. Parçalanmamış yastı düzənliklərin boz-çəmən şoran torpaqlarında yovşanlı-efemerli bitkilər [1]

Azərbaycan florasında ümmülikdə 5 minədək ali bitki növünə rast gəlinib. Bunlardan 2200-ü yaxud 42 %-i Qarabağ və ətraf ərazilərdə yayılan növlərdir. 261 min hektar meşə, o cümlədən 13 min hektar qiymətli meşə sahələri, 215 ədəd təbiət abidəsi, 5 ədəd geoloji-paleontoloji obyekti, hündürlüyü 45 metr, diametri 6-8 metrədək, yaşı 120 ildən 2000 ilədək olan pasportlaşdırılmış 145 Şərqiçinarı və digər təbiət abidələri işğal olunmuş ərazilərdə ekoloji terrora məruz qalmışdır. Büyük əhəmiyyətə malik olan bu təbiət abidələrinin əksəriyyəti həmin ərazilərdə məskunlaşmış ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Bəsits-çay və Qaragöl dövlət təbiət qoruqları, Arazboyu, Laçın, Qubadlı və

Daşaltı dövlət təbiət yasaqlıqlarının ərazilərində olan qiymətli ağaç və digər nadir biomüxtəliflik nümunələri uzun müddət ermənilər tərəfindən talan edilmişdir. [7]

Ədəbiyyat

1. Əlizadə E.K. Azərbaycanın Respublikasının təbii landşaft xəritəsi, AMEA, Bakı, 2017, 1 səh.
2. Qəribov Y. Ə. Azərbaycan respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı. :Mars Print, 2011, 299 s.
3. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması. monoqrafiya. Bakı.: AzTU,2012, 216 s.
4. Климат Азербайджана / Под ред. А.А.Мадатзаде, Э.М.Шихлинского. Баку, Изд-во АН Аз. ССР, 1968, 340 с.
5. <https://agro.gov.az>
6. <https://azerbaijan.az>
7. <http://eco.gov.az>
8. <https://earth.google.com/>
9. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi>

Kiçik Qafqaz vilayətinin işğaldan azad olunan ərazilərinin landşaft-ekoloji təhlili

Ermənistən bəşəriyyətə və insanlığa qarşı yönələn terror siyaseti ölkəmizin bioloji müxtəlifliyinə və təbii landşaft komplekslərinə də ciddi ziyan vurmuşdur. Ekoloji mühitə qənim kəsilmiş ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə 30 ilə yaxın müddətdə meşə landşaftlarının vəhşi-cəsinə qırılmasını və yandırılmasını, su hövzələrinin çirkəndirilməsini, flora və fauna növlərinin məhv edilməsini, mineral-xammal ehtiyatlarının qanunsuz mənimsənilməsini dövlət siyasetinə çevirmişlər.

Açar sözlər: *landşaft kompleksləri, təbiətin mühafizəsi, ekoloji terror, biomüxtəliflik*

Ландшафтно-экологический анализ освобожденных от оккупации территорий Малого Кавказа

Террористическая политика Армении, направленная против человечества и человечества, нанесла серьезный ущерб биологическому разнообразию и природно-ландшафтным комплексам нашей страны. Армяне, воспользовавшись экологической обстановкой, превратили зверскую вырубку и выжигание лесных ландшафтов, загрязнение водоемов, уничтожение видов флоры и фауны, незаконное присвоение полезных ископаемых в государственную политику в территории, которые они занимали почти 30 лет.

Ключевые слова: *ландшафтные комплексы, охрана природы, экологический терроризм, биоразнообразие.*

Landscape-ecological analysis of territories freed from occupation of the Lesser Caucasus region

Armenia's terrorist policy directed against humanity and humanity has caused serious damage to the biological diversity and natural landscape complexes of our country. The Armenians, who have taken advantage of the ecological environment, have turned the brutal destruction and burning of forest landscapes, pollution of water basins, destruction of flora and fauna species, and illegal appropriation of mineral resources into a state policy in the territories they occupied for nearly 30 years

Key words: *landscape complexes, nature protection, ecological terrorism, biodiversity*

Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi

İmanov Mirsiyab German oğlu

imanov_mirsiyab98@mail.ru

Rəhbər – AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof., Θ.B.Sadiqov

Xülasə

Ekologiya, ətraf mühitin mühafizəsi, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun tətbiq olunması, eko-loji çirkənmələrin ətraf mühitə vurduğu ziyanlar haqqında məsələlərə baxılmışdır.

Açar sözlər: *ətraf mühit, ekologiya, ekoloji çirkənmə.*

Abstract.

Ecology, the issues of environmental protection, application of the law of the Republic of Azerbaijan on environmental protection, environmental damage caused by environmental pollution were considered.

Key words: *Environment, Ecology, Environmental pollution.*

Резюме.

Рассмотрены вопросы охраны окружающей среды, экологии, применение закона Азербайджанской Республики об охране окружающей среды, экологического ущерба, причиняемого загрязнением окружающей среды.

Ключевые слова: *экология, окружающая среда, загрязнение окружающей среды.*

Giriş

Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsində ətraf mühitə və atmosfer havasına nəzarət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bizi əhatə edən təbiəti, ətraf mühiti, təbii ehtiyatları qorumaqla, mühafizə və bərpa etməklə gələcək nəsillərə ötürə bilərik ki, gələcək nəslin də tələbatı ödənilsin və məhz elə bu baxımdan da prioritet məsələ sayılır. Buna görə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ətraf mühitin çirkənməsinin minimuma endirilməsi, mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi Azərbaycan dövlətinin ekoloji siyasetinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Ekoloji məsələlər ümum possibilità problem kimi qəbul olunur və hazırda bütün dünyada ekologyanın mühafizəsi ən aktual məsələ olaraq qalır. Ətraf mühitin çirkənməsinin qarşısının alınması, tullantıların, vurulan ziyanın minimuma endirilməsi ən vacib məsələdir. Havani, suyu, maddi nemətləri, sənaye üçün xammalı, ümumiyyətlə, insana nə lazımlı olursa, onu təbiətdən, bizi əhatə edən aləmdən, ətraf mühitdən alırıq. İstehsal sahələrinin, zavod və fabriklərin durmadan artdığı günümüzün reallığıdır və bu fonda atmosferə zərərli qazların buraxılması öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Sözsüz ki, belə nəticələrin ortaya çıxmışından, mənfi təzahürlərin müşahidə edilməsindən once tədbirlər görmək tələb olunur və məhz ətraf mühitin mühafizəsi, qorunması da bu məqsədi daşıyır. Bir sözlə, biz təbiəti, ətraf mühiti, təbii ehtiyatları ona görə qoruyuruq ki, həm gələcək nəslə ötürə bilək, həm də mənfi təzahürlərin qarşısını alaq. Bunun üçün isə, əlbəttə ki, ekoloji siyasetin işlənib hazırlanması və tətbiqi vacibdir.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ekoloji siyaset, bütün sahələrdə olduğu kimi vüsət almaqdadır. Ölkəmizdə ekoloji siyasetə dair ilk sənəd kimi “Dayanıqlı inkişaf” prinsiplərinə əsaslanan “Azərbaycan Respublikasının ekoloji Konsepsiyası”nı misal göstərə bilərik. Bu, böyük bir konsepsiyadır və bu konsepsiyada ətraf mühitin mühafizəsi baxımdan ölkəmiz üçün əhəmiyyətli olan problemlərin həlli üzrə əsas prinsiplər öz əksini tap-

maqdadır.

Azərbaycanda müstəqilliyin bərpasından sonra ətraf mühitin qorunması dövlət siyasetinin prioritetlərindən birinə çevrilib və cənab Prezident İlham Əliyevin bu məsələni xüsusi diqqət mərkəzində saxlaması bunu təsdiqləyir. Ölkəmizdə ekologianın qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində tədbirlər planı həyata keçirilir ki, bu da ekologianın, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin uğurla reallaşmasını şərtləndirir. İstər yaşıllıq sahələrinin salınması, istərsə də Milli Parkların ərazilərinin artırılması, eləcə də qorunması ekologianın mühafizəsi və bərpası baxımından müsbət nəticələr vəd edir.

Ölkəmizdə ekologianın mühafizəsi üçün qanunvericilik bazası da yaradılıb. “Ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir. Qanunun məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Eyni zamanda bu qanun ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir.

Iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı ilə bağlı mövcud olan ekoloji problemlərin həll edilməsi üçün texnologiyaların tətbiqinə Azərbaycanda böyük yer verilir. Bir sözlə, ölkəmizdə ekologianın və ətraf mühitin mühafizəsi prioritet məsələdir və bunun üçün mütəmadi olaraq tədbirlər planı həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, ətraf mühit haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüquqları var. Ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara heç kəs qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz. Həmçinin o da qeyd olunmalıdır ki, dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına təminat verir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur və buna görə məsuliyyət daşıyır.

Azərbaycanın inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri, təbiətin mühafizəsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və vətəndaşların ən yüksək səviyyədə sağlam təbii mühitdə yaşamasını təmin etməkdir. Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa, məşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına, nəticə etibarı ilə ekologyanın mühafizəsinə dair milli proqramların yerinə yetirildiyi də günümüzün reallığıdır. Eləcə də Heydər Əliyev Fondunun Vitse-Prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə İDEA – Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Dialoq Kampaniyası çərçivəsində ölkəmizdə ətraf mühitin qorunması sahəsində görülən işlər də göz önündədir və ümumilikdə bütün bunlar ekoloji məsələlərə Azərbaycanda verilən önəmin göstəricisi, bariz nümunəsidir. Sözsüz ki, reallaşdırılan layihələr, görülən tədbirlər, atılan addımlar bir daha təsdiq edir ki, ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi ölkəmizdə prioritet məsələdir.

Nəticə

Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, ölkədə uzun illər ərzində yaranan Ətraf mühitin mühafizəsi ve Ekoloji problemlər təhlil edilərək, onların icrası istiqamətində

tədbirlər görülmüşdür. Digər tərəfdən Azərbaycan üzrə Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi, aparılan işlərin tam ekoloji nəzarətdə saxlanması, eyni zamanda ekoloji ekspertiza tələblərinin dunya standartlarına uyğun qurulması sahəsində işlər aparılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitə dair qanunvericilik top-lusu. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. 2002. 1-ci cild 404 səh.

2. Əliyeva R.Ə., Mustafayev Q.T. Ekologiya. Bakı – 2004, 432 s.

Uzun müddət istismarda olan dəniz hidrotexniki qurğularının svay özüllərinin tədqiqi

Aslanov F.L.,
doktorant AzMIU,
firidun-aslanov@mail.ru

Giriş

Dəniz hidrotexniki qurğularının su ilə temasda olan dövrü islanma zonası güclü korroziya təsirinə məruz qalır və bir çox hallarda deşilir. Ətraf mühitin aqressiv təsirini nəzərə almaqla dayaq konstruksiyasının hazırlanması həlli zəruri olan məsələlərdəndir. Təqdim olunan məqalə xarici dinamik təsirlərin, o cümlədən ekstremal külək dalgalarının və seysmik təkanların təsirinə qarşı hidrotexniki qurğuların uzunmüddətli istismarı zamanı qalıq möhkəmlik resurslarının təminatının operativ qiymətləndirilməsi üçün praktiki metodikanın işlənməsinə və onun tətbiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində hidrotexniki qurğunun faktiki texniki vəziyyətini, obyekti svay özüllərinin göstəricilərini nəzərə almaqla birbaşa qiymətləndirməyə imkan verən metodikanın nəzəri əsasları işlənmiş və onun praktiki səmərəliliyi göstərilmişdir.

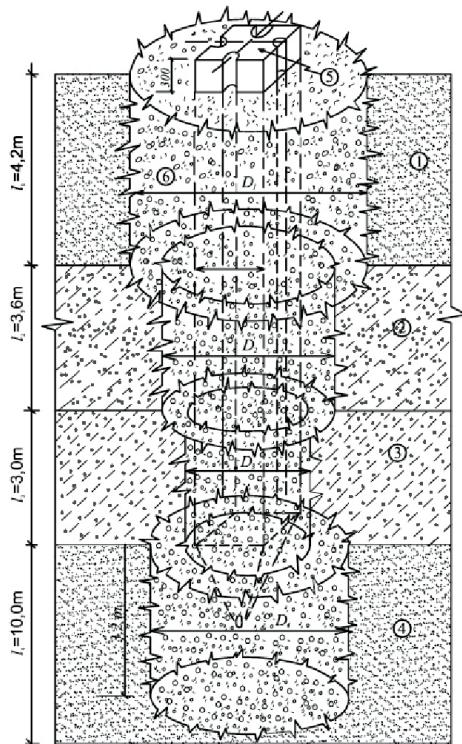
İşin məqsədi, tədqiqat obyekti və metodikası. Təqdim olunan məqalənin işlənməsində məqsəd hidrotexniki neft-qaz mədən qurğularının dinamik möhkəmliyinin zəifləməsinin operativ qiymətləndirilməsi üçün praktiki cəhətdən əlverişli metodikanın yaradılması və onun tətbiqinin nümayiş etdirilməsidir. Məqalədə tədqiqat obyekti olaraq estakadaların, estakadayañı meydançaların, stasionar dəniz platformalarının svay özüllərinin yükgötürmə qabiliyyətinin artırılması tədqiq olunur.

Aslanov (2014), Aslanov (2015), Bakholdin və s. (2017); Dong and Zheng (2015); Gotman (2015), Jeonggeun Kwon, et al., (2018), Joon-gu Kang və s. (2011), Kirsanov (2015), Korovkin və s. (2017), Min-Cheol Park və Moon S. Nam, (2018), Mohammed Y. Fattah və s. (2018),

Mourad Khebizi və s. (2018), Polishchuk və Tarasov (2017), Tao Wang və s. (2018), Rachkov (2017), Smolak (2014), Sokolov və Ryabinov (2015), Tarasov (2015) ədəbi mənbələrdə tikintinin müxtəlif sahələrində svayları tədqiqindən bəhs edilir.

Dəniz hidrotexniki qurğuları üçün ankerlərin en kəsiyi 20x20 sm-dən 45x45 sm-ə qədər, uzunluğu 6 ilə 9 m arasında qazılıb doldurulan və qazma inyeksiya svayları, analoqları olan vurulan svayların hazırlanma texnologiyasından istifadə olunmaqla zavodda və ya çöl şəraitində hazırlanır. Əksər hallarda onların eninə kəsiyi 30x30 sm götürülür. Ankerlərin hazırlanması prosesi prizmatik idarə olunan svaylardan yalnız 4 səthdə 50 mm diametrlı boruların quraşdırılması ilə fərqlənir, bu da inyeksiya məhlullarını qazma inyeksiya svayları (və ya qazılmış svaylarla beton) birləşdirmək üçün uzununa boşluqlar təşkil edir. Bu boşluqlara ($\varnothing 3 \div 5$ mm deşikli perforasiya edilmiş borular) “sərt özəyi” olan iri kəsikli qazılmış inyeksiya svaylarının hazırlanmasında məhlulu vurmaq üçün 4 inyektor qoyulur. Ankerlər zavod və ya çöl şəraitində ölçüləri 20x20 sm-dən 45x45 sm-ə qədər dəyişən kvadrat kəsikli svaylar hazırlanır. Ankerlər prizmatik svaylara armirlənmə ilə uzununa möhkəmləndirmə və spirallərlə gücləndirilir, yalnız xamitlar uzununa yarıqların olması və 50 mm diametrlı borunun quraşdırılması ilə əlaqədar öz formasını dəyişir (şək.1).

Şək. 1. Qazma inyeksiya svayının konstruksiyası:

1 – orta irilikli və orta sıxlıqlı yuyulan qum; 2 – plastik qumluca; 3 – yumşaq plastik gilli qrunt; 4 – orta irilikli və orta sıxlıqlı qum; 5 – sərt içlik; 6 – böyük en kəsikli qazma inyeksiya svayı

Spiral armaturdan istifadə edərkən, spiralin diametri prizmatik svaylarda olduğu kimi eyni qalır ($V_r=1$ telindən $\varnothing 4-5$ mm), yalnız spiralin forması dəyişir.

Uzunluğu 9 m-dən çox olan iri en kəsikli qazılmış inyeksiya və ya qazılıb doldurulan svayların hazırlanması zamanı quyulara endirildikdə ankerlər uzadıldıqda, birləşən sahələr elə seçilir ki, yivlərin qapaqlarda

birləşən hissələri bir-biri ilə üst-üstə düşsün. Ankerlər adətən qabaqcadañ gərginlikli armatur olmadan hazırlanır. B20 ÷ B30 markalı beton, 20 ÷ 40 mm ölçülü çinqıl, 400 və ya daha yüksək markalı sementdən istifadə olunur, polimer əlavələri və ya kimyəvi reagentlər əlavə olunur. Möhkəmlənməni sürətləndirmək üçün 65÷90°C buxarla istilik təsiri tətbiq olunur.

“Sərt özək” iri kəsikli qazılıb doldurulan və qazılma inyeksiya svaylarının əsas elementidir və bu svayların möhkəmliyini və yüksətkürmə qabiliyyətini təmin edir.

Ankerlərin möhkəmləndirilməsi sadə halda 4 boyuna armatur şəklinde 4Ø14÷16A-III və ya gücləndirilmiş halda 8Ø14÷16A-III hazırlanır.

260 mm hündürlükdə “sərt özəkləri” calamaq üçün “sərt özəyi” bölmələrindən daha böyük diametrlı bir borudan xüsusi deşiklər açılır. Gövdədə perpendikulyar olaraq Ø18 mm olan 4 deşik açılır, onların vasitəsilə uzatma zamanı 2 çubuq Ø16 mm yivlənir. Metal borunun içərisində, bu çubuqların üstündə, yuxarı anker oturdulur və sonra betonla doldurulur. Betonla doldurulmazan əvvəl, qazılmış inyeksiya svaylarının hazırlanması vəziyyətində boşluqlardakı borulara inyektorlar qoyulur.

Zəif (boş) qruntları olan ağır konstruksiya altında və ya yamacın dayanıqlığını təmin etmək lazımlı olan dərin sürüşmə sahələrində, tikililərin yamacı pozula biləcəyi hallarda, “bərk özəyi” olan iri kəsikli qazma svaylardan istifadə etmək məqsədə uyğun hesab olunur. Bu svayların çaylar, göllər və dənizlər boyu sahil yamaclarında qazılıb doldurulan və ya qazma inyeksiya svaylarla bərkidilməsi zamanı, həmçinin dəniz konstruksiyalarının tikintisi üçün sürüşmə sahələrində qruntun məyələşməsi mümkün olan yamacların dayanıqlığını təmin etmək üçün də istifadə edilməsi tövsiyə olunur.

Anker 4 tərəfdən ikitavr və şveller şəklində sərt armaturları əvəz edən deşiklərin köməyi ilə böyük en kəsikli qazılıb doldurulan və ya qazma inyeksiya svaylarının gövdələri ilə sıx əlaqə yaradır. Bu svayların yüksətkürmə qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə iri en kəsikli qazma inyeksiya svaylarından istifadə olunur.

Sərt özək qazılmış inyeksiya svaylarının hazırlanması zamanı sıyıq-

laşmış şəkildə vurulan şlam bərkiyənə qədər yanal təzyiqlərin sabitliyi-ni təmin edir.

UOT 624.1.

Uzun müddət istismarda olan dəniz hidrotexniki qurğularının svay özüllərinin tədqiqi

Aslanov Firdun Lətif oğlu – Azərbaycan Memarlıq və İnşaat universitetinin doktorantı, AZ1001, Bakı.

Xülasə

Böyük en kəsikli qazılıb doldurulan svayların hazırlanması üçün ankerlərin konstruksiyası nəzərdən keçirilir. Böyük en kəsikli (1200 mm-dən çox) ən səmərəli qazılıb doldurulan svayların hazırlanması üçün eyni kəsikli vurulan svaylardan $20 \div 30$ dəfə az metal sərfiyyatı olan ankerlərdən istifadə olunması tövsiyə olunur. En kəsiyi 30×30 sm olan anker svayları, eyni en kəsikli vurulan svaylarla müqayisədə yüksəltmə qabiliyyəti $10 \div 25$ dəfə böyük olur. Böyük en kəsikli qazılıb doldurulmuş və ya qazma inyeksiya inventar svayları anker daxil etməklə metal şveller və ya ikitavr vasitəsi ilə gücləndirilir.

Açar sözlər: svay, dəniz, uzun müddətli istismar, inyeksiya, qalıq resurslar, yüksəltmə qabiliyyəti.

УДК 624.1.

Исследование свайных фундаментов морских гидротехнических сооружений в длительной эксплуатации

Ф. Л. Асланов

Резюме

Рассмотрена конструкция «жестких сердечников» для изготовления буронабивных или буроинъекционных свай большого сечения. Для изготовления наиболее экономичных буронабивных

или буроинъекционных свай большого сечения (более 1200мм) рекомендовано использовать «жесткие сердечники», которые имеют расход металла в 20÷30 раз меньше, чем буронабивные сваи такого же сечения и имеют несущую способность в 10÷25 раз больше, чем забивных свай с поперечным сечением 30x30 см (что равно поперечному сечению свай с «жестким сердечником»). «Жесткие сердечники» в буронабивных или буроинъекционных сваях большого сечения играют роль жестко армированния в виде металлического швеллера или двутавра.

Ключевые слова: свая, шельф, длительная эксплуатация, инъектор, остаточные ресурсы, несущая способность.

UDC 624.1.

Study of the load-carrying capacity of pile foundations of marine hydrotechnical installations in long-term operation

Aslanov Firdun Latif - PhD candidate Azerbaijan University of Architecture and Construction, AZ1001, Baku.

Summary

The design of a “hard core” for the manufacture of bored or CFA piles of large cross section. For the manufacture of the most economical bored or CFA piles of large cross section (over 1200 mm) is recommended to use the “hard cores” that have a flow of metal in the 20 ÷ 30 times smaller than the bored piles of the same cross-section and have a carrying capacity of 10 ÷ 25 times greater than Driven piles with a cross section of 30x30 cm (equal to the cross-section piles with “hard core”).

“Hard cores” in bored or piles of large section play the role of hard-reinforcement in the form of a metal I-beam or sill.

Key words: pile, shelf, long-term exploitation, injector, residual resources, bearing capacity.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, L. F. (2015), “Wave interaction of offshore structure and shelf soil through large section piles with a ‘hard core’ on the half-space model”, Neft. khozyaystvo, 2, 78-81.
2. Aslanov, L.F. (2014), Vibrations of the large section bored piles with a ‘hard core’ under the vertical disturbing force, Constr. oil gas wells L. sea,7, 16-19.
3. Aslanov, L.F. (2015), Interaction between large cross-sections bored piles with ‘hard core’ under dynamic loads and shelf soils, Sci. Bull. Natl. Min. Univ.,5, 21-25.
4. Gotman, A.L. (2015), Calculation of combined pile foundations for the effect of horizontal load and bending moment, “OFGM”, Foundations, Foundations and Mechanics of Soils, 4, 23-27.
5. Korovkin, V.S., Ragulin, K.G., Kuzina, A.D., Smolenkova, A.V., Orlova N.S. (2017), Calculation of the quay embankment in the form of a pile grillage, Journal of Engineering and construction,3(71), 10-20.
6. Min-Cheol Park and Moon S. Nam.(2018), Behavior of integral abutment bridge with partially protruded piles, Geomechanics and Engineering, An Int'l Journal ,14(6), 601-614.
7. Mohammed Y. Fattah, Nahla M. Salim and Asaad M.B. Al-Gharrawi.(2018), Incremental filling ratio of pipe pile groups in sandy soil, Geomechanics and Engineering, An Int'l Journal ,15 (1), 695-710.
8. Mourad Khebizi, Hamza Guenfoud and Mohamed Guenfoud. (2018), Numerical modelling of soil-foundation interaction by a new non-linear macro-element, Geomechanics and Engineering, An Int'l Journal ,14(4), 377-386.
9. Polishchuk, A. I., Tarasov, A. A. (2017), CFA Pile Carrying Capacity Determination in Weak Clay Soils for Renovated-Building Foundations, Soil Mechanics and Foundation Engineering, 1(54), 38-44.
10. Smolak, V.Ya. (2014), Experimental tests of boring injected inclined piles taking into account the work of reinforcement, News of the Petersburg University of Communications,1(38), 91-98.
11. Tarasov, A.A. (2015), Development of methods for the calculati-

on of injection piles in weak clay soils for the foundations of reconstructed buildings, Ph.D. Dissertation, Moscow State University, Moscow.

12. Tao Wang, Guoqing Zhou, Jianzhou Wang, Xiaodong Zhao and Leijian Yin.(2018), Stochastic analysis for uncertain deformation of foundations in permafrost regions, Geomechanics and Engineering, An Int'l Journal ,14 (6), 589-600.

Yeni quyu məlumatları əsasında Gürgan-dəniz yatağının geoloji quruluşunun təhlili

Quliyeva A.N. (*SOCAR, NQETL-i*) aygul.guliyeva@list.ru

Həsənli E. A. (*ADNSU, magistrant*) elvin.hesenli99@mail.ru

Xülasə

Tektonik baxımdan mürəkkəb geoloji quruluşa malik olan Gürgan-dəniz yatağının geoloji quruluşunu dəqiqləşdirmək məqsədilə yeni qazılmış quyu məlumatlarından istifadə etməklə geoloji profillər və struktur xəritələr tərtib olunmuşdur. Xəritələrin təhlili əsasında üstəgəlmə növ qırılma təsdiqlənmişdir.

Açar sözlər: *horizont, geoloji profil, struktur xəritə, qırılma, amplituda*

Gürgan-dəniz Xəzərdə Pirallahı adasından cənubda, Abşeron arxipelaqının qərbində yerləşir. Sənaye işlənməsinə 1947-ci ildə strukturun cənubi-qərb qanadında qazılmış 7 sayılı quyu ilə daxil olmuşdur. Strukturun uzunluğu 9,5 km, eni isə 1,5 km-dir [Salmanov, Eminov, Abdullayeva, 2015:75].

Dərin kəşfiyyat quyularının məlumatlarına əsasən Gürgan-dəniz yatağının geoloji kəsilişi öyrənilmişdir. Bu məlumatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, yatağın geoloji kəsilişində Məhsuldar qat, Ağcagil, Abşeron mərtəbələrinin çöküntüləri iştirak edir.

Tektonik baxımdan yataq Pirallahı adasının cənub qırışığının cənub-şərq batımıdır. Qırışqı ilkin dövrlərdə tağ şəkilli formada olmuşdur, amma qırışığın sonrakı inkişaf dövründə iri qırılmalarla mürəkkəb-ləşərək yatağın cənub-qərb qanadı, şimal-şərq qanadının üzərinə doğru sürüşmüştür. Bu qırılma Pirallahı adası strukturunda izlənilən üstəgəlmənin davamıdır. Üstəgəlmə Abşeron neftli-qazlı vilayətinin ən iri dizyunktiv dislokasiyalarından biridir.

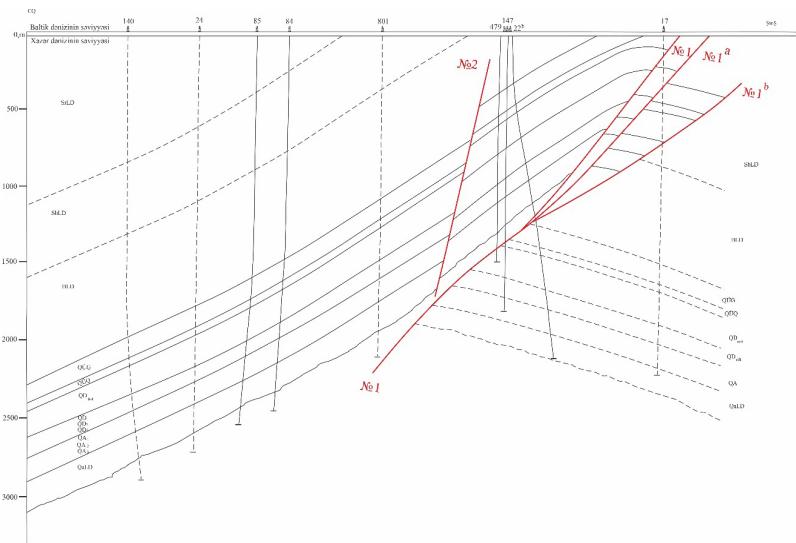

Eninə qırılma strukturu şimal və cənub sahəyə, iri uzununa qırılma isə yatağı üstəgəlmə və üstəgəlməaltı hissələrinə bölgür.

Göründüyü kimi yataq mürəkkəb geoloji quruluşa malikdir. Üstəgəlmə və üstəgəlməaltı sahələrin bir daha təsdiqlənməsi üçün yeni quyu məlumatlarından istifadə etməklə geoloji profillər tərtib edilmiş və interpretasiya olunmuşdur [Heydərli, 2022:84-90].

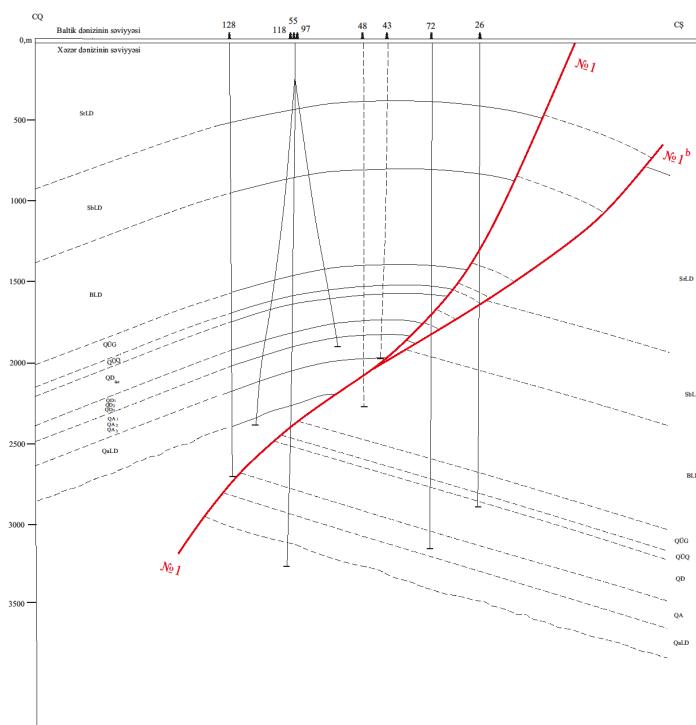
Qeyd etmək lazımdır ki, yatağın ehtiyatları sonuncu dəfə 1995-ci ildə hesablanmışdır. Yatağa yeni 6 quyu (207, 208, 210, 211, 212, 213) qazılmışdır.

III-III xətti üzrə keçirilmiş eninə profil ÇQ-ŞmŞ istiqamətdə keçirilmişdir. Profil xətinə 497, 160, 93, 102, 129, 141 sayılı quyular aid edilmişdir (şəkil 1). Digər profillərdə olduğu kimi, burada da profil xətti 1 №-li uzununa qırılmanın kəsir (şəkil 3). Bu qırılma sayəsində qırışığın cənub-qərb hissəsi şimal-şərq hissəsinin üstünə gəlmişdir. Üstəgəlmənin amplitudu 750- 900 m-dir. Burada da 1 №-li qırılımdan 1a və 1b №-li qırılmalar budaqlanır. Bu qırılmalar pilləvari olub, amplitudaları uyğun olaraq 50-150 m-dir.

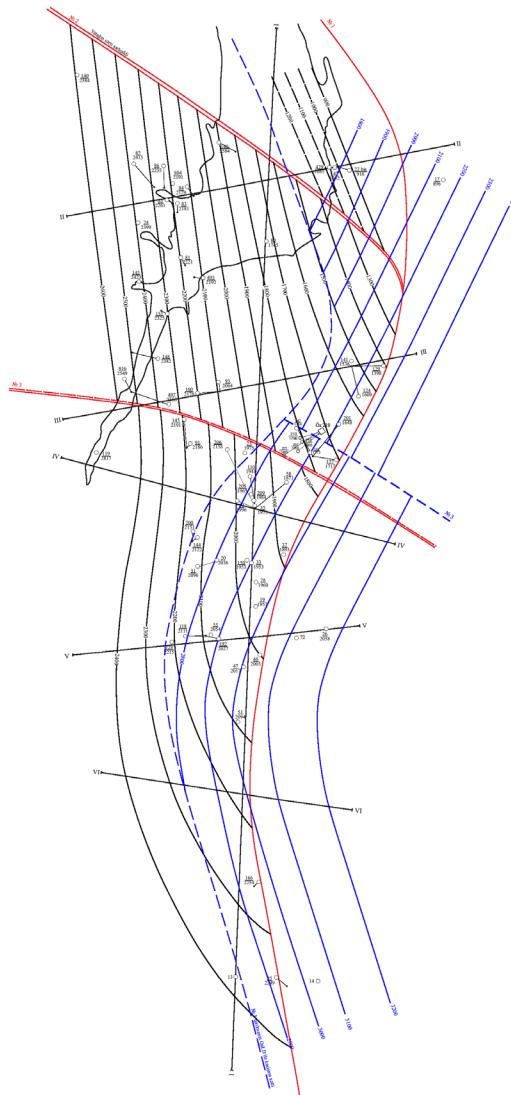

Şəkil 1. III-III xətti üzrə eninə geoloji profil

V-V profil xəttində də həmçinin üstəgəlmə növ qırılmanın olduğu aşkar şəkildə müşahidə olunur. Profil xətti 128, 118, 55, 97, 48, 43, 72 və 26 sayılı quyulardan keçirilmişdir. Profildən göründüyü kimi, 1 №-li uzununa qırılma sayəsində cənub-qərb qanad şimal-şərqi qanadın üzərinə yatmışdır. Burada vertikal amplituda 800-900 m-dir. 1 №-li qırılmadan budaqlanan 1a və 1b №-li qırımlarda orta blok qalxaraq horst əmələ gətirmişdir. Bu blok 50-100 m qalxmışdır (şəkil 2).

Şəkil 2. V-V xətti üzrə eninə geoloji profil

Şəkil 3. Qald horizontunun struktur xəritəsi

QaLD-nin tavanına görə tərtib olunmuş struktur xəritədə izohipslərə görə yatağın uzunluğu 2200 m-dir. Bu xəritədə eninə istiqamətli 3 sayılı qırılmanın amplitudu 50-75 m-dir. Bu qırılma strukturu cənub və şimal bloka böлür. 1 sayılı qırılma isə yatağı üstəgəlmə üstü və üstəgəlmə altı sahələrinə böлür. Qeyd edilənlər profillərdən daha aydın müşahidə olunur.

Beləliklə, yatağın strukturunu dəqiqləşdirmək məqsədilə tərtib olunmuş geoloji profillərə və struktur xəritəyə görə burada üstəgəlmə növ qırılmanın varlığı bir daha təsdiqlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Salmanov Ə.M., Eminov Ə.Ş., Abdullayeva L.A. Azərbaycan neft yataqlarının işlənilməsinin cari vəziyyəti və geoloji mədən göstəriciləri üçün metodik vəsait. Bakı. 75 səh.

2. Heydərli S. Mürəkkəb quruluşlu yataqlarda struktur-tektonik xüsusiyyətlərin dəqiqləşdirilməsi (Gürgan-dəniz yatağının timsalında). Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri. Cild 12, buraxılış 01, 2022, səh.84-90.

Анализ геологического строения месторождения Гюрган-дениз по новым скважинным данным

Резюме

С целью уточнения геологического строения месторождения Гюрган-дениз, имеющего сложное тектоническое строение, по данным пробуренных скважин были составлены новые геологические профили и построены структурные карты. На основании анализа полученных карт существование надвига подтвержден.

Ключевые слова: горизонт, геологический профиль, структурная карта, трещина, амплитуда.

Analysis of the geological structure of the Gurgan Deniz field based on new well data

Summary

In order to clarify the geological structure of the Gurgan-Deniz field, which has a complex tectonic structure, new geological profiles and structural maps were compiled based on the data of drilled wells. Based on the analysis of the obtained maps, the existence of the overthrust is confirmed.

Key words: *horizont, geological profile, structural map, fracture, amplitude.*

8 Mart yatağı üzrə quyu fondunun təhlili və işlənmənin səmərəli başa çatdırılması yolları

Baxşiyeva İ.X.

(SOCAR, NQETLİ, mühəndis), baxsiyevailhame58a@gmail.com

Quliyeva A.N. (SOCAR, NQETLİ, mühəndis), aygul.guliyeva@list.ru

Salahlı L.V. (ADNSU, magistrant), lemansalahli123@gmail.com

Xülasə

“8 Mart” neftqazkondensat yatağı Duvanni-dəniz-2 strukturuna aid olub, 1982-ci ildə Xəzər dənizinin Azərbaycan akvatoriyasında açılmışdır.

Yataqda seysmo-kəşfiyyat işlərinə 1975-ci ildən, geniş miqyaslı dərin axtarış kəşfiyyat qazma işlərinə isə 1981-ci ildən başlanılmışdır. 1982-ci ildə qırışığın tağ hissəsinə qazılmış 565 sayılı quyu VII horizontun qazkondensatlığını müəyyən etmişdir. Növbəti kəşfiyyat işləri sayəsində VIII horizontun qazkondensatlığı da müəyyən olunmuşdur [Salmanov, Eminov, Abdullayeva, 2015: 75 səh.].

Ayri-ayrı quyular üzrə sınaq-sənaye istismar işlərinə 1984-cü ildə başlanılmışdır.

Yataqda 14 dərin dəniz özülü (DDÖ) tikilmişdir. Belə ki, 578 sayılı özüldən 5, 582 və 730 sayılı özüllərin hər birindən 3 quyu, 726 və 701 sayılı özüllərin hər birindən 2 quyu, qalan 9 özülün hər birindən isə 1 quyu olmaqla cəmi 25 quyu qazılmışdır (cədvəl 1). Bu quyulardan 10-u axtarış, 2-si kəşfiyyat və 13-ü isə istismar quyularıdır. Yataq üzrə müəyyən geoloji və texniki səbəblərə görə 13 quyu ləğv olunmuşdur. Belə ki, bunlardan 12-si (2 quyu geoloji, 10 quyu isə texniki səbəbdən) qazıma zamanı, 1 quyu isə istismar zamanı texniki səbəbdən ləğv olunmuşdur (cədvəl 1).

“8 Mart” yatağında bu günə qədər 25 quyu qazılmışdır ki, onların 10-u axtarış, 2-si kəşfiyyat, 13-ü istismar quyusudur. İstismar fondu 9

quyudan ibararətdir (o, cümlədən 8 işlək, 1 fəaliyyət-siz). 1 quyu hidrotexniki qurğular -HTQ, 2 quyu isə ləğvini gözləyən fonddadır.

Cədvəl 1

		Horizontlar		
		VII	VIII	Yataq üzrə
Ümumi qazılmış		8	17	25
axtarış		2	8	10
kəşfiyyat		1	1	2
istismar		5	8	13
Qazılma zamanı ləğv olunmuş		4	8	12
İstismar neft quyu fondu	Ümumi istismar fondu	5		5
	işlək	5		5
	onlardan:	fontan	1	1
		qazlift	4	4
Qaz quyuları fondu	işlək	1	2	3
	fəaliyyətsiz		1	1
	HTQ	1		1
	ləğv gözləyən	1	1	2
	cəmi ləğv olunmuşdur		1	1

Ləğv olunan quyuların sayı isə 13-ə bərabərdir (texniki səbəbə görə-11, geoloji səbəbə görə-2)

Hal-hazırda yatağın ümumi işlək hasiledici fondunda 9 quyu vardır ki, onlardan 8-i işlək, (5-i neft, 3-ü isə qazkondensat) 1 qazkondensat quyu isə fəaliyyətsiz fonddadır. Neft quyularından 1-i fontan, 4-ü isə qazlift üsulu ilə istismar olunur.

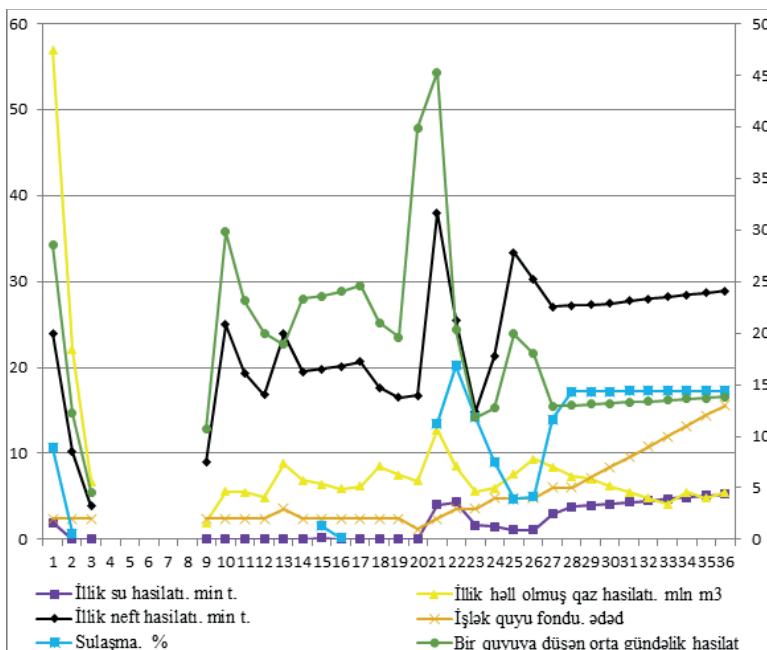
Yatağın kəsilişində əsas neftqazlı horizontlar V, VII və Məhsuldar Qatın alt şöbə horizontları olan Qırmaki üstü gilli (QÜG) lay dəstəsi, VIII horizont, Qırma-ki (QD) və Qırmakialtı (QA) lay dəstələri ayrırlırlar.

Quyuların horizontlar üzrə dəyişmə xarakteri aşağıdakı kimidir:

VII horizonta 8 quyu qazılmışdır ki, bunlardan 4-ü qazına zamanı texniki səbəbdən ləğv olunmuşdur. İslək istismar fondunda 6 quyu vardır ki, bunlardan 5-i neft, 1-i isə qazkondensat quyularıdır. 1 neft quyusu HTQ, 1 qazkondensat quyusu isə ləğv gözləyən fonddadır [Məmmədova və b., 2016: səh.21-25].

VIII horizonta 17 quyu qazılmışdır ki, bu quyulardan qazına zamanı 8-i texniki, 1 quyu isə geoloji səbəbdən ləğv olunmuş, 8 quyu isə istismara verilmişdir. İslək istismar fondunda 2, fəaliyyətsiz fonddada isə 1 quyu vardır. 1 quyu isə ləğv gözləyən fonddadır.

Aşağıda VII horizont timsalında işlənmə əyriləri verilmişdir.

Şəkil 1. VII horizontun texnoloji göstəricilərinin dinamikası (neft)

VII horizont üzrə 5 quyu işləyir. Onların orta illik hasilatı 24,3 min tondur. Gündəlik orta hasilat isə 4,4 tondur. Bu horizontda 2 mln. tona yaxın qalıq ehtiyatlar mövcuddur.

Öldə olunan məlumatlara görə horizontun işlənməsinin hazırda mövcud istismar şəraitində və sistəmində davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, burada istismar üzrə neft və qazçixarma prosesi ənənəvi tətbiq edilən kompleks texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi əsasında aparılır. İşlənmənin səmərəli aparılması üçün yeni hasiledici quyuların qazlıb istismara buraxılması (VII horizonta 2 neft quyusu), fəaliyyətsiz fonddan işlek istismar fonda na daxil olan quyular və sitəsilə aparılması nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Salmanov Ə.M., Eminov Ə.Ş., Abdullayeva L.A. Azərbaycan neft yataqlarının işlənilməsinin cari vəziyyəti və geoloji mədən göstəriciləri üçün metodik vəsait. Bakı. 75 səh.

2. İ.M.Məmmədova, N.S.Kərimov, V.M.Süleymanova, D.F.Hüseynova “8 Mart” yatağının karbohidrogen ehtiyatlarının yenidən hesablanması və işlənmənin səmərəli başa çatdırılması yolları. Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri. № 06, Bakı 2016, səh.21-25

Xülasə

Məqalədə yataq üzrə ümumi quyu fondu geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Həmçinin quyu fondunun quyular üzrə dəyişməsi açıqlanmışdır. Məhsuldar qatın VII horizontunun texnoloji göstəricilərinin dinamikasını eks etdirən əyrilər qurulmuş və işlənmənin səmərəli aparılması üçün müvafiq təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *yataq, horizont, quyu fondu, neft, qazkondensat, hasilat*

Анализ фонда скважин месторождения 8 Марта и обоснование путей его эффективной разработки

Резюме

В статье подробно проанализирован фонд скважин месторождения. Также исследованы изменения фонда скважин по горизонтам. Построены кривые, отражающие динамику технологических показателей VII горизонта ПТ и даны соответствующие предложения по эффективной разработке указанного объекта.

Ключевые слова: залежь, горизонт, фонд скважин, нефть, газовый конденсат, добыча.

Analysis of the well stock of the 8 March field and substantiation of ways for its effective additional development

Summary

The article analyzes in detail the well stock of the field. Changes in the well stock by horizons were also studied. The curves reflecting the dynamics of the technological indicators of the VII horizon of the Productive series were constructed and the corresponding proposals were made for the effective additional development of the specified object.

Key words: deposit, horizon, well stock, oil, gas condensate, production

Pirallahi yatağının işlənmə səciyyəsi (QA horizontu timsalında)

S.A. Ələkbərova (*SOCAR, NQETLİ*),

S.N. Dərziyeva (*SOCAR, NQETLİ*),

R.B. Fərəcov (*ADNSU, magistrant*), *ferecovraul7@gmail.com*

Xülasə

Məqalədə Pirallahi yatağının işlənmə səciyyəsi geniş şəkildə şərh edilmişdir. Bunun üçün kifayət qədər geoloji-mədən məlumatları sistəmləşdirilmiş və təhlil edilmişdir. QA lay dəstəsi timsalında işlənmənin analizi aparılmış və başa çatdırılması üçün məqsədyönlü təkliflər verilmişdir.

Pirallahi yatağı Abşeron yarımadasının şərqində, Bakı şəhərinin mərkəzindən 60 km məsafədə yerləşir. Yatağın bir qismi Pirallahi adasına düşür. Şimal hissədə adanın eni 4.5 km olub, cənuba getdikcə azalaraq 1.5 km çatır. Yatağın ümumi uzunluğu 10-12 km-dir. Yataq iki qırışıqdan (şimal və cənub) ibarətdir. Hər iki qırışık braxiantiklinal quruluşa malikdir (Salmanov, Eminov, Abdullayeva, 2015: 74).

Şimal qırışığı 1902-ci ildən işlənmədədir. Burada sənaye əhəmiyyətli obyektlər QD_ü, QD_a və QA-dır. İşlənmənin müxtəlif mərhələlərində neft ehtiyatını mənimsemək üçün 1000-dən çox istismar quyusu qazılmışdır. Cənub qırışık isə şimal-qərbdən cənub-şərqə uzanan braxiantiklinaldan ibarətdir. Cənub qırışığın əsas tektonik elementi onun üstəgəlmə xarakterli olmasıdır.

Quyu şəbəkə sıxlığının müxtəlifliyinə baxmayaraq (5.2-41.5 ha/quyu) obyektlərdə neftvermə əmsali aşağıdakı kimidir: QD_{üst} - 0.28; QD_{alt} - 0.30; QAD - 0.38. Pirallahi yatağının şimal qırışığında yerləşən QA (1947-1985-ci illərdə) və QD_{üst} (1953-1985-ci illərdə) istismar obyektlərində lay təzyiqinin saxlanması məqsədilə konturaxası və kontrudaxili suvurma prossesi aparılmışdır. Bu illər ərzində QA istismar obyektlərinə 11.6 mln m³, QD_{üst} istismar obyektlərinə isə 2.2 mln m³ su vurulmuşdur.

Yataqda işlənmə obyektlərinin neftverimini artırmaq məqsədi ilə laydaxili yanma üsulunu tətbiq etmək təklif edilmişdir. İlk dəfə bu üsul QD_{üst} obyektinə 1973-cü ildə tətbiq olunmuşdur. İşlənmə prosesinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə bu üçüncü növ təsir üsulu QD_{alt} - 1978-ci ildən, QAD - 1979-cu ildən tətbiq edilmişdir. Bu obyektlər üzrə alınmış səmərə müvafiq olaraq 13.1 min t. və 21.7 min t. təşkil etmişdir.

Yataqda cənub qırışığın neftliliyi 1930-cu ildə müəyyən edilmişdir. Burada əsas istimar obyektləri QD və QAD hesab olunur. Bu obyektlər sıx quyu şəbəkəsi ilə işlənməyə cəlb olunub, laylar üzrə quyu şəbəkəsinin sıxlığı müvafiq olaraq: QD-1 - $6.7 \cdot 10^4 \text{ m}^2/\text{q}$; QAD - $1.58 \cdot 10^4 \text{ m}^2/\text{q}$. Cari quyu şəbəkəsinin sıxlığı bu obyektlər üzrə müvafiq olaraq $5.32 \cdot 10^4 \text{ m}^2/\text{q}$ və $6.17 \cdot 10^4 \text{ m}^2/\text{q}$ -dur.

Cənubi Pirallahi strukturu Abşeron arxipelaqları antiklinal strukturlarından öz quruluşuna görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Tektonik cəhətdən Cənubi Pirallahi strukturu Şimali Pirallahi strukturunun cənub hissəsini təşkil edir və böyük amplitudalı üstəgəlmə xarakterli pozğunluqla xarakterizə olunur. Üstəgəlmənin müstəvisi Cənubi Pirallahının tağ hissəsini ox xətti istiqamətində qırıb və nəticədə CQ qanadı (III blok) ŞmŞ qanadın (IV blok) üzərinə aşırılmışdır. Üstəgəlmənin amplitudası 800 m təşkil edir (Cəfərov, Haçıyev, 2012: 5-10).

Sənaye əhəmiyyətli işlənmədə əsasən QA və QD lay dəstəlləri iştirak edir.

QA lay dəstəsi litoloji cəhətdən boz qumlu gil və boz xirdadənəli qumdaşı layları olan orta və iri dənəli kvarslı qumlardan ibarətdir.

Elektrokarotaj diaqramında QA dəstəsi 4 yüksək qiymətlə xarakterizə olunur ki, aralıq qatlar bütün sahə boyu keçirməz deyil və ona görə də horizont bir obyekt kimi istismar olunur. Kollektor laylar qarşısında fərz olunan xüsusi

müqavimət əyrisinin (FXM) qiyməti 75 Om·m-ə qədər artır (327 №-li quyu). Obyektin qalılığı 10-70 m-ə qədər çatır.

QD lay dəstəsi litoloji cəhətdən boz və bozumtul rəngli xirdadənəli qumlardan ibarətdir. Kəsilişdə çox vaxt boz rəngli sıx və ya dağınıq qumdaşı təbəqələrinə rast gəlinir və aşağıya getdikcə layın qumluluğu

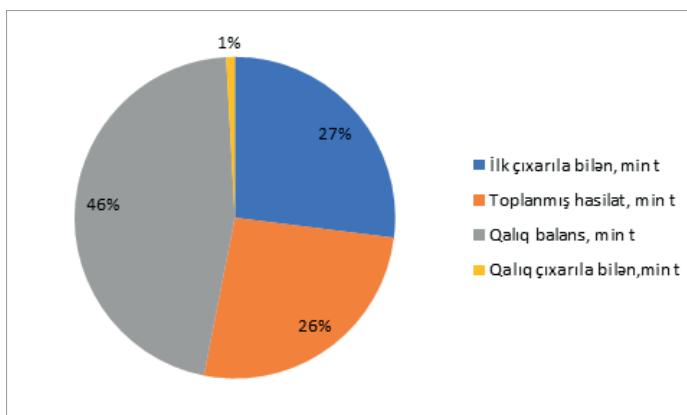
artır. Elektrokortaj diaqramında kəsilişdə qumlu qatlar müşahidə olunur və fərz olunan xüsusi müqavimət əyrisinin (FXM) qiyməti 25-50 Om·m-dən çoxdur.

Məqalədə QA-nın işlənməsi təhlil edilmişdir. Geoloji-mədən məlumatları cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

QA horizontunun geoloji-mədən parametrləri

Hori zont	Dərinlik, m	Efektiv qalınlıq, m	Neftililik sahəsi, kv.m.	Məşanəlik, %	Kərçiricilik, 0.001mm/m ²	Qumluğud, %	Gillilik, %	Özlülik, MPas	Neftin sıxlığı, kg/m ³	Cari nefvermə əmsali	Son nefvermə əmsali	Sulaşma, %	İlk lay təzyiqi, MPa	Cari lay təzyiqi, MPa	Təzyiq düşgüsü, MPa	Neftin həcm əmsali	Qaz amili, m ³ /t	İşlənmənin əvvəlində neftixarma tempi, %
Pirallahi-şimal																		
QA	900	16	10280	28	148	69	28	42	918	0.36	0.38	74	80	30	50	1.161	35	2.414

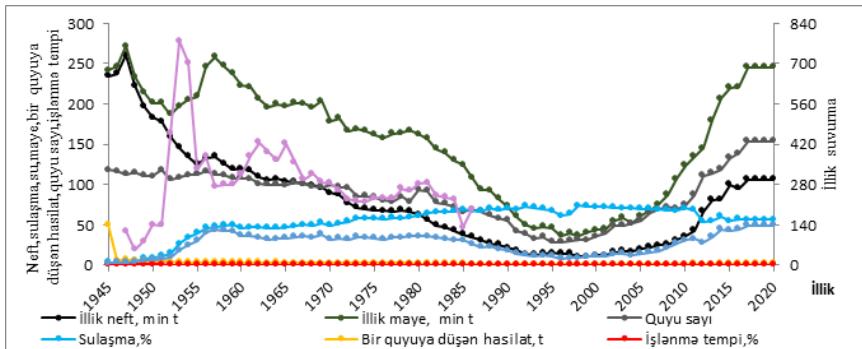

Şəkil 1. Pirallahi-şimal QA horizontunun ehiyatlarının paylanması histogramı və faizlərlə ifadəsi

QA horizontunun ehtiyatlarının paylanması diaqramına görə mədən işlənməyə 1945-ci ildə daxil olmuşdur. Onun yatma dərinliyi 900 m, layların neftlə doymuş effektiv qalınlığı 16 m-dir. Məsaməlik 28%, keçiricilik 0,148 mkm²-dir. Laylarda qumluluq 69%, gillilik 28%-dir. Neftlərin özlülüyü yüksək olub, 42 mPas, sıxlığı isə 918 kq/m³-dir. Obyek特 üzrə ilk lay təzyiqi 80 MPa, cari isə 30 MPa-dır. Geoloji ehtiyatın həcmi 30,4 mln.tondan çoxdur . İşlənmənin əvvəlindən 11 mln. ton neft hasil edilmişdir. Qalıq ehtiyatın həcmi 19,3 (46%) mln. tondur. Qalıq çıxarılabilən ehtiyat 367 min tondur. Son neftvermə əmsalı 0,38, cari isə 0,36-a bərabərdir.

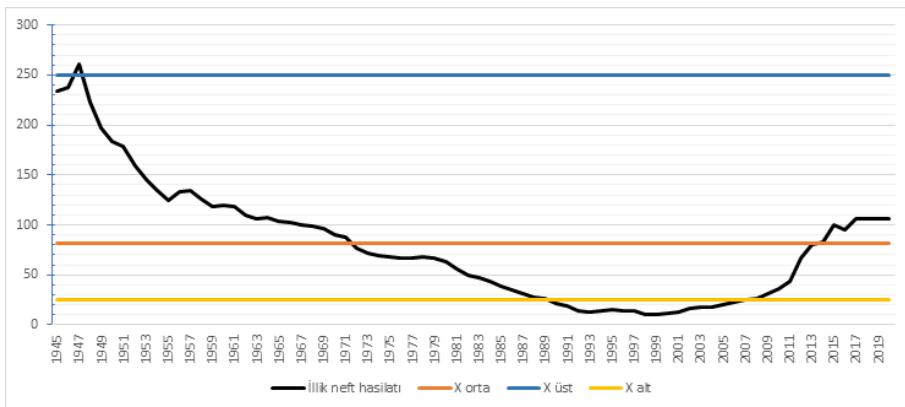
Tədqiqat apardığımız obyektin verilmiş işlənmə göstəricilərinə əsasən işlənilmə əyrisi tərtib edilmişdir. Qurulmuş qrafikə əsasən neftçıarma prosesinin təhlili verilmişdir.

Obyekt 1945-ci ildə işlənməyə 118 quyu ilə daxil olmuşdur. İllik neft hasilatı 234,3 min ton olmuşdur. Növbəti illərdə quyu sayının artmasına baxmayaraq illik hasilat üzrə artım olmuşdur. Hasilatın pik nöqtəsi 1947-ci ilə təsadüf edir. İllik hasilat neft üzrə 261 min t, su isə 10,8 min t olmuşdur. Quyu sayı 113-ə bərabər olmuşdur. 1948-ci ildən etibarən neftçıarma tempi aşağı düşmüşdür. Hasilat da aşağı düşmüştür. 1950-ci ildə bu göstərici 183, 1960-ci ildə 119,7, 1970-ci ildə 89,8, 1980-ci ildə 63, 2000-ci ildə isə azalaraq 12 min ton olmuşdur. Həmin illərə uyğun olaraq işlək quyuların da sayı azalmışdır. 1950-ci ildə 110, 1960-ci ildə 108, 1970-ci ildə 100, 1980-ci ildə 94, 1990-ci ildə 56, 2000-ci ildə 36 ədəd quyu olmuşdur. Cari məlumatlara görə, hal-hazırda 154 quyu işləyir. Onlardan alınan illik hasilatlar : neft-106,6 min t, su-139 min t-dur. Bir quyuya düşən orta illik hasilat 2 min tondur. İşlənmə tempi 0,94%-dir.

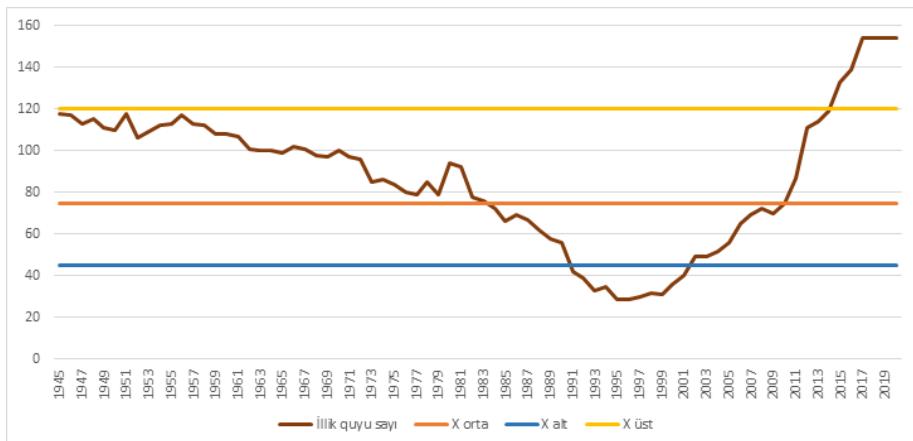

Şəkil 2. *QA-nın işlənmə göstəricilərinin dinamikası*

İşlənməyə nəzarət və onun tənzimlənməsi üçün “Nəzarət qrafikləri” tərtib edilərək, interpretasiya edilmişdir (Bağırov, 2011: 254) (şəkil 3-4).

Şəkil 3. *Neft hasilatı üzrə “Nəzarət” qrafiki*

Şəkil 4. İşlək quyu sayı üzrə “Nəzarət” qrafiki

Quyu sayına aid olan diaqrama (şəkil 4) nəzər yetirdikdə isə deyə bilərik ki, neft hasilatı, birbaşa istismarda olan quyu sayından asılı olaraq dəyişmişdir. Quyu sayı 1945-1983-cü illərdə üst və orta sərhəddlər arasında yerləşmişdir. Burada istismar olunan quyu sayı 76-ya qədər enmişdir. 1983-1990-cı illərdə isə istifadə olunan quyu sayı orta həddən aşağı, aşağı həddin isə üstündə yerləşmişdir. Bu tarix intervalında istismarda olan quyu sayı 76-dan 56-ya qədər düşürülmüşdür. 1990-2003-cü illərdə isə quyu sayı aşağı həddin altında yerləşmiş, hətta 1995-1996-cı illərdə istismarda olan quyu sayı 29 ədəd olmuşdur. 2003-2010-cu illərdə istifadədə olan quyu sayı, orta həddlə aşağı hədd arasında yerləşmiş, istismarda olan quyu sayı 75-ə qədər artırılmışdır ki, bu da öz növbəsində orta həddin sərhəddi hesab olunur. 2010-2014 cü illərdə quyuların sayı üst həddə yaxınlaşaraq 119 olmuş, 2014-2020-ci illərdə isə üst həddi də keçərək 154-ə qədər çatmışdır.

Şəkil 3-4-dən göründüyü kimi, illik neft hasilatı və quyu sayı üzrə tərtib olunmuş əyrilərin hər ikisi tənzimlənmə sahəsindədir. Belə nəticəcə çıxarmaq olar ki, quyu sayı kifayət olsa da, bir quyuya düşən illik hasilatı

lat aşağıdır. Bu məqsədlə işlənmənin səmərəli aparılması üçün bir neçə təklif verilmişdir:

1. Qalıq ehtiyatların həcmini nəzərə alaraq, geoloji-texniki tədbirlərin təkmilləşdirilməsi. Süzgəclərin buraxılması, perforasiya işlərinin həcminin artırılması, quydibinə təsir üsulları və s. işlərin aparılması;
2. Tədqiq edilən sahədə istilik üsullarının tətbiqi tövsiyyə olunur. Bu üsulların effektivliyinin 20% olduğunu nəzərə alaraq, bu metodların tətbiqindən alınan əlavə neft hasilatı 3,8 min. ton olacaqdır.

Характеристика разработки месторождения Пираллахи (на примере горизонта ПК)

Резюме

В статье анализируются особенности разработки месторождения Пираллахи. Для этого систематизирован и проанализирован соответствующий объем геолого-промышленных данных. Проведен анализ разработки на примере ПК свиты и даны первоочередные предложения.

Characteristics of the development of the Pirallahı field (on the example of the group Girmakialtı)

Summary

The article analyzes the features of the development of the Pirallahı field. For this, the corresponding volume of geological and field data has been systematized and analyzed. An analysis of the development was carried out using the example of a Girmakialtı suite and priority proposals were given.

Ədəbiyyat

1. B.Ə.Bağirov. “Neft-qaz mədən geologiyası”, Bakı 2011, 254 səh.
2. Ə.M.Salmanov, Ə.Ş.Eminov, L.Ə.Abdullayeva. Azərbaycan neft yataqlarının işlənilməsinin cari vəziyyəti və geoloji mədən göstəriciləri. Bakı, NQETLİ, 2015, 74 səh.
3. R.R.Cəfərov, S.S.Hacıyev. İslənmənin son mərhələsində olan yataqlarda yeni tektonik blokların və stratiqarfik kəsilişlərin aşkar edilməsinə dair (Darvin bankası və Pirallahı yataqları timsalında), ANT № 9. 2012, səh. 5-10.

Şelf qruntlarının fiziki-mexaniki xassələrini nəzərə almaqla neftqazmədən qurğularının tədqiqi

Aslanlı Ü.L.,

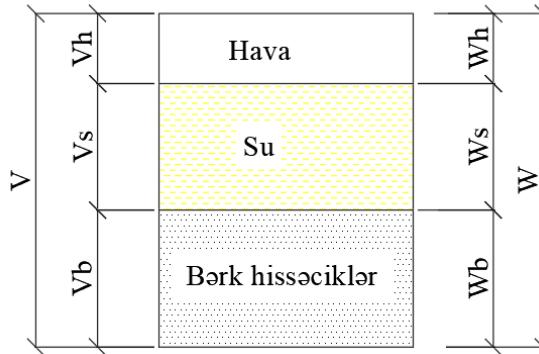
doktorant AzMIU,

aslanliu@mail.ru

Giriş

Qrunun fiziki-mexaniki xassələri və müxtəlif təsirlər nəzərə alınmaqla konstruksiyanın tədqiqinə Aslanov (2015), Aslanov (2014), Bakholdin və s. (2017); Choobbasti, A.J. və s. (2012), Fattah, M.Y. və s.(2016), Dong və Zheng (2015); Gotman (2015), Jeonggeun Kwon, və s. (2018), Kirsanov (2015), Korovkin və s. (2017), Min-Cheol Park və Moon S. Nam, (2018), Mohammed Y. Fattah, və s. (2018), Mourad Khebizi, və s. (2018), Polishchuk and Tarasov (2017), Tao Wang, və s. (2018), Rachkov (2017), Smolak (2014), Sokolov və Ryabinov (2015), Subanantharaj Palammal, J. və Senthilkumar, P.K. (2018) işlərində baxılmışdır.

Qrunun fiziki xüsusiyyətləri onlarda olan suyun miqdardından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Qrunun axıcılığı da suyun miqdardından asılı olaraq dəyişir. Xırda dənəli qrunların fiziki və mexaniki davranışları su tərkibinin artması ilə dörd fərqli vəziyyətlə əlaqələndirilir: bərk, yarımbərk, plastik və maye. Əvvəlcə maye vəziyyətdə olan və hissəciklərinin bərabər qurumasına icazə verilən qrun nəzərdən keçirək. Şəkildə göstərildiyi kimi həcm- su- tərkibi diaqramını qursaq, başlangıç maye vəziyyətini A nöqtəsi ilə işaret edə bilərik. Qrun quruduqca onun su tərkibi azalır və nəticədə onun həcmi də azalır. (Şəkil 1)

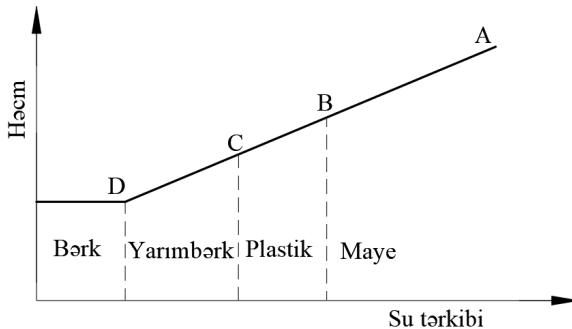

Şəkil 1. Qruntun 3 fazalı diaqramı

B nöqtəsində qrunt o qədər sərtləşir ki, artıq maye halındakı kimi axa bilmir. B nöqtəsindəki su tərkibinə maye həddi deyilir; LL ilə işarələnir. Qrunt qurumağa davam etdikcə, o qopmadan istənilən qəlib formasına salına bilər. Bu vəziyyətə qruntun plastiklik davranışının nümayiş etdirdiyi deyilir - qopmadan davamlı deformasiya qabiliyyəti. Lakin quruma plastiki davranış üçün su tərkibi diapazondan kənarda davam edərsə, qrunt yarımbərk olur. Qrunt indi onun səthində çatlar yaranmadan qəliblənə bilməz. Qruntun plastikidən yarımbərkə çevrildiyi su miqdarı plastik həddi kimi tanınır və PL ilə işarələnir. Qruntun plastik deformasiyaya uğradığı su tərkibinin diapazonu plastiklik göstəricisi, PI kimi tanınır:

$$\text{PI} = \text{LL} - \text{PL} \quad (1)$$

Burada, PI=plastiklik göstəricisi, LL=axıcılıq həddindəki su tərkibi, PL=plastiklik həddindəki su tərkibidir.

Şəkil 2. Qruntun həcmindən və su tərkibindən asılı olaraq halının dəyişməsi

Qrunt qurumağa davam etdikcə, bərk vəziyyət adlanan son vəziyyətə gəlir. Bu vəziyyətdə, qrundakı demək olar ki, bütün su çıxarıldığı üçün əlavə həcm dəyişikliyi baş vermir. Torpağın yarımbərk haldan bərk hala çevrildiyi suyun tərkibinə SL ilə işarələnən büzülmə (yığılma) həddi deyilir. Büzülmə həddi qruntların şismə və büzülmə qabiliyyətini təyin etmək üçün faydalıdır.

2.Xırda dənəli qruntların su tərkibindən asılı olaraq 4 fərqli vəziyyətinin şərhi

Biz suyun tərkibini dəyişdirməklə xırda dənəli qruntların vəziyyətini dəyişmişik. Mühəndislər materialların möhkəmliyi və deformasiyası ilə maraqlandıqlarından, biz qrunt hallarının hər biri üçün xüsusi möhkəmlilik xüsusiyyətləri əlaqələndirə bilərik. Bir vəziyyətdə, maye vəziyyətdə, torpaq ən aşağı möhkəmliyə və ən böyük deformasiyaya malikdir. Digər vəziyyətdə, qrunt ən böyük möhkəmliy və ən az deformasiyaya malikdir. Atterberq limitlərindən istifadə edərək qruntun möhkəmliyinin təyiini axıçılıq göstəricisi (LI) kimi tanınır və belə ifadə edilir.

$$LI = \frac{w - PL}{PI} \quad (2)$$

Burada, LI= axıçılıq göstəricisi, PL= plastiklik həddindəki su tərkibi

bi, $LI =$ plastiklik göstəricisi, $w =$ qrunutun təbii və ya daxili su tərkibidir. Axıcılıq göstəricisi qrunutun təbii və ya daxili su tərkibi ilə onun plastik həddi arasında suyun tərkibindəki fərqli onun plastiklik göstəricisinə nisbətidir.

LI-in qiyməti	Qrunutun möhkəmliyinin təsviri
$LI < 0$	Yarımbərk halında- yüksək möhkəmlilik, kövrək, (qəfil) qırılma gözlənilir
$0 < LI < 1$	Plastik hal-orta möhkəmlilik, qrunut plastik material kimi deformasiyaya uğrayır
$LI > 1$	Maye halında- aşağı möhkəmlilik, qrunut özlü maye kimi deformasiyaya uğrayır

Cədvəl 1. Axıcılıq göstəricisinə müvafiq olaraq xırda dənəli qruntların hali.

Cədvəl 1-də axıcılıq göstəricisinə uyğun olaraq qruntların hali, möhkəmliyi və onların nece deformasiya uğrayacağı haqqında danışılır. Qruntlarda su tərkibinin azalması, onların möhkəmliyi artırlığını nəzərə alsaq axıcılıq göstəricisi $LI > 1$ olan qruntların maye halında olması və aşağı möhkəmliyə malik olması kifayət qədər anlaşılır.

3. Qruntlar üçün Atterberq həddlərinin təyini

Qruntlar üçün Atterberq həddləri üçün tipik qiymətlər Cədvəl 2-də göstərilmişdir. Atterberq limitləri qruntda üstünlük təşkil edən mineralın növündən asılıdır. Əgər montmorillonit üstünlük təşkil edən mineraldirsə, maye limiti 100%-i keçə bilər. Çünkü montmorillonitdə təbəqələr arasında əlaqə zəifdir və böyük miqdarda su təbəqələr arasında boşluqlara asanlıqla sıza bilər. Kaolinit vəziyyətində təbəqələr nisbətən sıx tutulur və montmorillonitlə müqayisədə təbəqələr arasında su asanlıqla sıza bilməz. Buna görə də, kaolinit üçün Atterberq limitlərinin, ümumiyyətlə, montmorillonit və ya illit üçün olanlardan xeyli aşağı olacağını gözləmək olar.

Qrun tun tipi	Axıcılıq həddi <i>L L(%)</i>	Plastiklik həddi <i>P L(%)</i>	Plastiklik göstəricisi <i>P I(%)</i>
Qum		Qeyri-plastik	
Lil	30-40	20-25	10-15
Gil	40-150	25-50	15-100
Minerallar			
Kaolinit	50-60	30-40	10-25
İllit	95-120	50-60	50-70
Montmorillonit	290-710	50-100	200-660

Cədvəl 2. Qrun tun üçün tipik Atterberq hədləri

Skempton göstərmışdır ki, xüsusi mineralogiyaya malik torpaqlar üçün plastiklik göstəricisi gil fraksiyاسının miqdarı ilə xətti bağlıdır. O, plastiklik göstəricisində gil fraksiyalarının əhəmiyyətini təsvir etmək üçün aktivlik (A) adlı bir termin yaratmışdır.

$$A = \frac{PI}{\text{gil fraksiyası} (\%)} \quad (3)$$

Gil hissəciklərinin ölçüsü 0,002 mm-dən azdır. Aktivlik batan və ya şışən qrunların müəyyən edilməsində istifadə olunan amillərdən biri-dir. Aşağıdakı cədvəldə aktivliyin xüsusi qiymətləri verilmişdir.

Tipi	Aktivlik, A
Qeyri-aktiv	<0,75
Normal	0,75÷1,25
Aktiv	1,25÷2,0
Çox aktiv (bentonit)	>6
Minerallar	
Kaolinit	0,3÷0,5
İllit	0,5÷1,3
Natrium-montmorillonit	4-7
Kalsium-montmorillonit	0,5÷2,0

Cədvəl 3. Gillə zəngin mineralların aktivliyi

Əsas nəticələr :

- İncə dənəli qruntların bərk, yarımbərk, plastik və ya maye halları nəzərə alınmışdır;
- Suyun qruntların halının dəyişməsinə təsiri tədqiq olunmuşdur;
- Su tərkibinin artması qrun tun zəifləməsinə səbəb olmuşdur;
- Hal dəyişikliyinə səbəb olan suyun tərkibinə əsasən üç hədd müəyyən edilmişdir. Bunlar maye həddi - qrun tun maye haldan plastik hala keçməsinə səbəb olan su tərkibi; plastiklik həddi - qrun tun plastiklikdən yarı bərk hala keçməsinə səbəb olan su tərkibi və düzülmə həddi - qrun tun yarımbərk vəziyyətdən bərk vəziyyətə keçməsinə səbəb olan su tərkibi;
- Plastiklik göstəricisi ilə qrun tun plastik material kimi davrandığı su tərkibinin diapazonu müəyyən edilmişdir;
- Qrun tun möhkəmliyi maye halında ən aşağı, bərk halda isə ən yüksək olmuşdur.

Aslanlı Ülvi – Azərbaycan Memarlıq və İnşaat universitetinin doktorantı, AZ1001, Bakı.

Şelf qruntlarının fiziki-mexaniki xassələrini nəzərə almaqla neftqaz-mədən qurğularının tədqiqi

Xülasə

Qruntlar hissəciklərinin ölçüsünə görə xırda və iri dənəli qruntlara bölünür. Su tərkibi xırda dənəli qruntların möhkəmliyi üçün vacib parametrdir və bu işdə su tərkibindən asılı olaraq qrun tun halları nəzərdən keçirilmiş, müxtəlif qrun tipləri və onları təşkil edən əsas minerallar üçün axıcılıq və plastiklik göstəricələri məsələsi analiz edilmişdir.

Açar sözlər: *Qrun tun axıcılığı, axıcılıq göstəricisi, plastiklik göstəricisi, xırda dənəli qrun, su tərkibi .*

Aslanlı Ulvi - PhD candidate Azerbaijan University of Architecture and Construction, AZ1001, Baku.

Study of oil and gas production facilities, taking into account the physical and mechanical properties of shelf soils

Summary

Soils are divided into fine and coarse-grained soils according to the size of their particles. Water content is an important parameter for the strength of fine-grained soils, and in this study, the states of the soil depending on the water content were considered, and the issue of liquidity and plasticity index for different soil types and the main minerals that make them were analyzed.

Keywords: *soil consistency, liquidity index, plasticity index, fine-grained soil, water content.*

Асланлы Ульви, докторант АзАСУ

Исследование нефтегазопромысловых сооружений с учетом физико-механических свойств шельфовых грунтов

Резюме

По размерам частиц почвы делятся на мелкозернистые и крупнозернистые. Влажность является важным параметром прочности мелкозернистых грунтов, и в данном исследовании рассматривались состояния грунта в зависимости от содержания воды, а также вопрос о ликвидности и показателе пластичности для разных типов грунтов и основных полезных ископаемых, которые сделать их были проанализированы.

Ключевые слова: *плотность почвы, показатель ликвидности, показатель пластичности, мелкозернистый грунт, влажность.*

Ədəbiyyat

Ahmed S. Al-Agha-Solved problems in soil mechanics,2015-186 pages.

Amer, A. M. and Awad, A. A. (1974). “Permeability of Cohesionless Soils,” Journal of the Geotechnical Engineering Division, American Society of Civil Engineers, Vol. 100, No. GT12, pp. 1309-1316.

Terzaghi, K. and Peck, R. B. (1967). Soil Mechanics in Engineering Practice, Wiley, New York

Aslanov, L. F. (2015), “Wave interaction of offshore structure and shelf soil through large section piles with a ‘hard core’ on the half-space model”, Neft. khozyaystvo, 2, 78-81.

Aslanov, L.F. (2014), Vibrations of the large section bored piles with a ‘hard core’ under the vertical disturbing force, Constr. oil gas wells L. sea,7, 16-19

Fattah, M.Y., Al-Soudani, W.H. & Omar, M. Arab J Geosci (2016) 9: 242. <https://doi.org/10.1007/s12517-015-2194-8>

Gotman, A.L. (2015), Calculation of combined pile foundations for the effect of horizontal load and bending moment, “OFMG”, Foundations, Foundations and Mechanics of Soils, 4, 23-27.

Mohammed Y. Fattah, Nahla M. Salim and Asaad M.B. Al-Gharrawi.(2018)

Muni Budhu, Soil mechanics and foundations,2020- 781 pages.

Polishchuk, A. I., Tarasov, A. A. (2017), CFA Pile Carrying Capacity Determination in Weak Clay Soils for Renovated-Building Foundations, Soil Mechanics and Foundation Engineering, 1(54), 38-44.

Rachkov, D.V. Pronosin, Y.A., Chikishev, V.M. (2017), Refined method of layer-by-layer summation for determination of foundation sediments, Journal of Engineering and Construction, 4(72), 36-45.

Skempton, A. W. (1985). “Residual Strength of Clays in Landslides, Folded Strata, and the Laboratory,” Geotechnique, Vol. 35, No. 1, pp. 3–18. Stas, C. V. and Kulhawy, F. H. (1984). “Critical Ev

Smolak, V.Ya. (2014), Experimental tests of boring injected inclined

piles taking into account the work of reinforcement, News of the Petersburg University of Communications,1(38), 91-98.

Tao Wang, Guoqing Zhou, Jianzhou Wang, Xiaodong Zhao and Leijian Yin.(2018), Stochastic analysis for uncertain deformation of foundations in permafrost regions, Geomechanics and Engineering, An Int'l Journal ,14 (6), 589-600.

Wroth, C. P. and Wood, D. M. (1978). "The Correlation of Index Properties with Some Basic Engineering Properties of Soils," Canadian Geotechnical Journal, Vol. 15, No. 2, pp. 137-145.

Qalmaz yeraltı qaz anbarlarında (YQA) işlənmənin cari vəziyyəti və səmərəliliyini yüksekdilməsi yolları

Məmmədov Tarverdi Məhəmməd oğlu,
ADNSU, magistrant

Qalmaz qazkondensat yatağı aşağı Kür çökəkliyinin şimal hissəsində, Bakı şəhərindən 75 km CQ-də yerləşir. Qalmaz sahəsinin geoloji öyrənilməsi 1859-1861-ci illərdə tədqiqat aparılan akademik Q.A.A-bixin adı ilə bağlıdır. Qalmaz sahəsində dərin kəşfiyyat quyularının qazılmasına 1955-ci ildə başlandı. Yatağın geoloji kəsilişində qədim Xəzər –MQ çöküntülər kompleksi iştirak edir.

Məhsuldar qat çöküntülərinin (MQ) üst şöbəsinin I, II, III horizontlarının, Ağcagıl və alt, üst Abşeron çöküntülərinin qazkondensat yığımlarına malik olmaları ilə aşkar edildi.

Kəşfiyyat quyularının sınaq məlumatlarına əsasən strukturun əsas məhsuldar tektonik bloku ŞmQ periklinalıdır, bu sahədə MQ-ın I, II, III horizontları və Abşeron, Ağcagıl yaruslarının çöküntüləri qazkondensat yığımlarına malikdir.

Qalmaz qaz yatağı 1958-ci ildə istismara daxil olmuşdur. Cari dövr-də işlək quyu fonduna 100-dən çox quyu daxildir.

1975-ci ildə həmin yatağın ehtiyatı tükənmiş, I və III tektonik bloklarında qaz anbarı yaradılmışdır. Hal-hazırda I tektonik bloğun Abşeron və Ağcagıl lay dəstələri, Məhsuldar qatın isə I və II horizontları; III tektonik blokda isə Məhsuldar qatın I və II horizontları qaz anbarı kimi istifadə olunur.

İşlənmənin əvvəlindən 184 min t neft, 3799 mln m³ qaz hasil edilmişdir. Quyuların çoxu fontan üsulu ilə işləyirlər. Yatağın cari neftvermə əmsalı 0.01, son neftvermə əmsalı isə 0.13 təşkil edir [Salmanov, Eminov, Abdullayeva, 2015: 74 s.].

Qalmaz yatağı tektonik cəhətdən braxiantiklinal qırılışa malikdir. Yataq müxtəlif istiqamətli uzununa və eninə istiqamətdə keçən poz-

günluqlarla mürəkkəbləşmiş və nəticədə blokvari forma almışdır. Xüsusən onun CŞ periklinal sahəsi bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Qalmaz qırışığının tağətrafi sahəsi və ŞmŞ qanadı əhatə edən eninə qırılmalar şəbəkəsi (1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12 sayılı) mövcuddur. Onların əksəriyyəti əks fay tiplidir (şəkil 1).

Qalmaz YQA Azərbaycanda ilk yeraltı qaz anbarıdır. YQA-ya qazın vurulması 1974, götürülməsi isə 1976-cı ildən başlamışdır. Qalmaz YQA 35 ildir ki, fasiləsiz dövri işlənmədədir [Eminov, Qocayev: 2014: 24-29; Salmanov, Cəfərov, Haçıyev: 2012: 3-9].

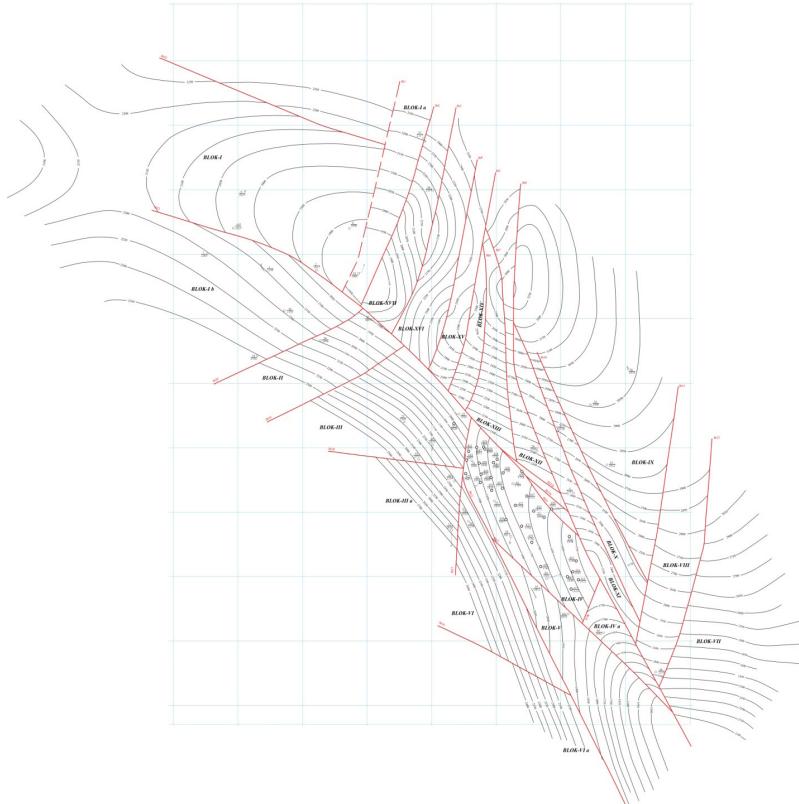
Yuxarıda qeyd edildiyi ki, yataq üzrə işlək quyu fndnda olan 100-dən çox quyudan 5 quyu II horizontdan, 40 quyu I horizontdan, I+II horizontdan isə birgə istismar üsulu ilə 35 quyu işləyir.

Dünyada nəinki neft, hətta qaz ixrac edən ölkə kimi tanınan Azərbaycanın qaz sənayesinin inkinkışafında yeraltı qaz anbarın aktiv qaz tutumlarının artırılması çox vacib və aktualdır .

Aktiv qaz həcminin artırılması yeni qaz anbarlarının inşası, mövcud anbarlarda istifadə olunmayan layların işlənməyə cəlb edilməsi, işlənmə sisteminin düzgün seçilməsi və s. yolları həyata keçirilə bilər. Əldə olunan məlumatlara görə quyular II və I horiontlardan birgə işləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, quyuların birgə istismar üsulu ilə işlədilməsi neft yataqlarında əlverişli sayılsa da, yeraltı qaz anbarlarında bu üsulun mənfi cəhətləri daha çoxdur. Birgə istismar üsulu ilə olunan quyularda aşağıdakı problemlər meydana çıxır: müxtəlif kollektor xüsusiyyətli laylarda konturun qeyri-bərabər hərəkəti. Qazgötürmə zamanı bir-birindən böyük məsafələrdə yerləşən süzgəclərdə qumun çökməsi nəticəsində tixacların əmələ gəlməsi ilə əlaqədar alt intervalların bağlanması, bu intervalların qazgötürmədə iştirak edə bilməməsi, hər dəfə qum tixaclarının yuyulması zamanı quydibi zonada suyun udulması nəticəsində süzgəc ətrafında layın keçiriciliyinin azalması və s.

Sadalanan problemlərin azaldılması, qaz itgilərinin minimuma endirilməsi, bir-birinə yaxın qazılmış quyuların daha da səmərəli istismarını təmin etmək məqsədilə iki horiontdan işləyən 35 quyunun horizontlara bölünərək işlənməsi daha məqsəduygundur.

Təklif olunan üsul qazvurma və qazgötürmə zamanı yaranan mürəkkəbləşmələrin azalmasına və aktiv qaz həcmının artırılmasına imkan yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. Ə.M.Salmanov, Ə.Ş.Eminov, L.Ə.Abdullayeva. Azərbaycan neft yataqlarının işlənilməsinin cari vəziyyəti və geoloji mədən göstəriciləri. Bakı, 2015, 74 s.
2. Ə.Ş.Eminov, A.H.Qocayev Qalmaz və Qaradağ yeraltı qaz anbarlarında işlənmənin səmərəliyini yüksəltməklə aktiv qaz həcminin artırılması. Azərbaycan Neft Təsərrüfatı, 2014, №12, səh. 24-29
3. Ə.M.Salmanov, R.R.Cəfərov, S.S.Hacıyev, S.M.Hüseynova. Qalmaz yeraltı qaz anbarının dövri işlənmə effektivliyinin artırılması

nın geoloji təminatı.ANT№ 5,2012, səh.3-9.

4. file:///C:/Users/MyPC/Downloads/sovremennoe-sostoyanie-podzemnyh-hranilisch-gaza-v-rossii-i-mire.pdf
5. file:///C:/Users/MyPC/Downloads/istoriya-sozdaniya-podzemnyh-hranilisch-gaza.pdf
6. https://neftegaz.ru/analysis/oil_gas/329086-krupneyshie-gazokhranilishcha-rossii-i-evropy-spravka/

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda ilk yeraltı qaz anbarı olan Qalmaz yatağının geoloji öyrənilməsi, kəsilişi, neft-qazlılıq xüsusiyyətləri, işlənməsi, quyu fondu haqqında məlumatlar təhlil olunmuşdur. Burda quyuların birgə istismar zamanı bir sıra problemlər ortaya çıxdığı üçün quyunun horizontlara bölünərək işlənməsi təklifi verilmişdir.

Açar sözlər: *qaz, anbar, horizont, quyu, qazvurma*

Пути повышения эффективности и процессов текущей разработки подземного газохранилища Калмаз (ППК)

Резюме

В статье проведен геолого-промышленный анализ первого подземного газохранилища Калмаз, изучен геологический разрез, свойства нефти и газа, а также рассмотрены данные о эксплуатации и фонде скважин. Поскольку при разработке данного месторождения наблюдается ряд непредвиденных проблем, в этой связи на данном месторождении предлагается бурение горизонтальных скважин.

Ключевые слова: *газ, пласт, горизонт, скважина, закачка газа.*

Ways to improve the efficiency and processes of the ongoing development of the Kalmaz underground gas storage facility (PPK)

Summary

The article provides a geological and field analysis of the first underground gas storage facility Kalmaz, studied the geological section, properties of oil and gas, and also reviewed data on the operation and fund of wells. Since there are a number of unforeseen problems during the development of this field, in this regard, drilling of horizontal wells is proposed at this field.

Keywords: *gas, reservoir, horizon, well, gas injection.*

Qəza xilasetmə işlərinin aparılması zamanı mənəvi psixoloji hazırlığın möhkəmləndirilməsi

Tələbə: Səfərov Ə. E. M641a

Rəhbər: dos. Gözəlov Səyavuş Səfər

Annotasiya

Tezisdə Fövqaladə hallar başverdik də və qəza xilasetmə işləri aparılan zaman insanların psixoloji durumunun qiymətləndirilməsi və möhkəmləndirilməsindən bəhs olunur

Açar sözlər: *Emosional,psixi durum,xilasetmə,psixi hazırlıq,fövqaladə hal,psixoloji durumun qiymətləndirilməsi.*

Təbii fəlakətlərdən ölenlərin sayı ildən-ilə dəyişir. Son onillikdə orta hesabla baxsaq, hər il dünyada təxminən 45.000 insan təbii fəlakətlərdən dünyasını dəyişir. Bu, qlobal ölümlərin təxminən 0,1%-ni təşkil edir. Bu hadisələrdən zərər çəkənlər də heç də az olmur.

Fövqəladə hallar, o cümlədən pandemiyalar, daşqınlar, zəlzələlər, yanğınlar kimi təbii fəlakətlər uşaqlar, gənclər və yaşlılar üçün travmatik və stresli olaraq, onların psixi sağlamlıq və rifahlarına ciddi təsir edir.

Fəlakətlər və fövqəladə hallar bizi təkcə fiziki deyil, həm də emosional təsirlər göstərir və həyatımızda əhəmiyyətli pozuntulara səbəb olaraq ekstra stress ilə nəticələnirlər. Fəlakətlər və fövqəladə hallar zamanı yaşadığımız stress artaraq gündəlik işlərimizin axarını da poza bilər.

Buna baxmayaraq, insanlar fəlakətlər və fövqəladə hallar qarşısında düzümlüdürlər. Fövqəladə vəziyyətdən sonra, emosional təsirə məruz qalan insanların 80 faizindən çoxu bundan uzun müddət əziyyət çəkmədən və psixi sağlamlıqlarında əhəmiyyətli dərəcədə oynama olmadan yaxşılaşırlar. Təbii ki, bu baş verən hadisənin ağırlığından da çox asılıdır. Bəzi çox böyük və ciddi fövqəladə halların psixoloji və sosial təsirləri qısa müddətdə kəskin şəkildə öz əksini tapa və təsirə məruz

qalan əhalinin uzunmüddətli psixi sağlamlığına və psixososial rifahına xələl gətirə, insan hüquqlarına və inkişafına təhlükə yarada bilər.

Bu cür hadisələrdən sonra insanların narahatlıqlarını biruzə verməsi qədər normal bir hal yoxdur. Çünkü fövqəladə hallar mövcud olan qoruyucu dayaqları aşındırır, müxtəlif problemlərin riskini artırır və əvvəlcədən mövcud olan problemləri gücləndirir.

Psixoloji ilk yardım fövqəladə və ya təbii fəlakətdən dərhal sonra uşaqların, gənclərin və yaşlı insanların qiymətləndirilməsi və qorunma strategiyalarını təsvir etmək üçün istifadə olunan bir termindir. Bu cür hadisələrdən sonra yaranmış mental problemləri azaltmaq və əsas ehtiyacların ödənilməsinə köməklik göstərmək üçün psixoloji ilk yardım tövsiyə olunur. Bu zaman onların təmin olunması gərəkən ən vacib mental dəstək bunlardır:

Komfort

Arxayınçılıq

Ailə, dostlar və daha geniş ictimaiyyətlə əlaqə yaranması.

Qəzazədələrə ilk psixoloji yardım qulaq asmaq, onları qorumaq və əlaqə yaratmaq kimi əsas prinsipləri özündə ethiva edir.

İnsanlar adətən yüksək stresli vəziyyətlərdə fiziki olaraq həyəcanlanırlar. Ümumi fiziki simptomlara aşağıdakılardır daxildir:

- Sürətli ürək döyüntüləri
- Nəfəs darlığı və başgicəllənmə
- Gərgin əzələlər
- Yorğunluq
- Ürəkbulanma
- Uyuşma
- Baş ağrıları

Stressə qarşı bu fiziki reaksiyalar başlayanda, adətən aşağıdakı kimi mənfi yönümlü düşüncələrə yəni “tələlərə” səbəb olur:

- Öhdəsindən gələ bilmirəm.
- Cox qorxuram.
- Panikaya düşürəm.
- Nə edəcəyimi bilmirəm.

Bunların hər kəs üçün ümumi reaksiyalar olduğunu bilmək, digər insanların da özlərini bu şəkildə hiss etdiklərini dərk etmək, bu tipdə gözlənilməz hadisələrə daha yaxşı hazırlaşmağa kömək edə bilər.

İnsanlar təbii fəlakət situasiyasında özünü tapdıqda, qarşidan gələn fəlakətin reallığı və mümkün nəticələri birdən-birə onları qəfil ovlayır və gözlənilməz narahatlıq və çarəsizlik hissələri ətraflarını bürüyür.

Bu yaranan narahatlıq insanların normal şəkildə qərar vermələrinə maneə olur, nəticə etibarilə mental olaraq situasiyaya hazırlaşa bilmirlər. Lakin Hər şeyin tamamilə idarəolunmaz olduğunu anlamaq lazımdır. Çünkü təbii fəlakətə birbaşa nəzarət etmək mümkün deyil.

Təəssüf ki, insanlar qorxduqları və narahat olduqları zaman, panika-yा düşərək başqasının etdiyini düşünmədən etməyə başlayır.

Stressli bir vəziyyətin üzərində idarə haqqına sahib olmasanızda, onu necə anlayacağınız və necə reaksiya verə biləcəyinizə nəzarət edə bilərsiniz. Düzgün bir plana sahib olmaq, sakit qalmağınızı və daha çox nəzarətdə olmağınızı kömək edə bilər. Bu, fəlakət və ya fövqəladə vəziyyət zamanı daha yaxşı seçimlər etməyə yaxından kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

<https://myhealth.alberta.ca/Alberta/Pages/preparing-emotionally-disaster-emergency.aspx> (19.10.2021)

<https://www.nrpa.org/parks-recreation-magazine/2015/december/mind-over-disaster-mentally-preparing-for-the-worst/#:~:text=Take%20steps%20to%20promote%20your,Participate%20in%20memorials.> (30.11.2015)

<https://ourworldindata.org/natural-disasters> (Noyabr 2021)

<https://www.redcross.ca/how-we-help/emergencies-and-disasters-in-canada/be-ready-emergency-preparedness-and-recovery/preparing-emotionally-for-disasters-and-emergencies> (13.10.2022)

Azərbaycanın dəmir yol nəqliyyatı

Səfərov Məhəmməd Nazim oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Magistr 2-ci kurs

seferow.mehemmed.2000@gmail.com

Dəmir yolu nəqliyyatı yük dövriyyəsinə görə nəqliyyat sahələri arasında əsas yer tutur. Dəmir yolu nəqliyyatı yüklərin və sərnişinlərin həm uzaq, həm də orta məsafələrə daşınmasında mühüm rol oynayır. Şəhərdaxili sərnişin daşınmasında (metro), iri şəhərlər və aqlomerasiyalar ətrafında olan məntəqələrlə əlaqə yaradılmasında da dəmir yolu nəqliyyatının rolu böyükdür. O, özünün daimi fəaliyyəti, yüksək sürəti və daşınan yüklərin ucuz olması ilə fərqlənir.

Azərbaycanda dəmir yollarının yaranması və inkişafi ölkənin neft sənayesi ilə birbaşa əlaqəlidir. Ölkəmizin dəmiryolu nəqliyyatının inkişafi, aşağıdakı tarixi mərhələləri əhatə edir: 1880-ci ildən 1960-ci ilə qədər olan dövr, 1960-ci ildən indiyə qədər olan dövr.

Birinci dövrdə Azərbaycanda yerli dəmiryolu xətləri ilə yanaşı, bəy-nəlxalq əhəmiyyətli dəmiryolu xətlərinin ilk konturları çizilir. Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda tarixən neft sənayesinin inkişafi ilə əlaqəli olaraq dəmir yolu başqa nəqliyyat sahələrinə nisbətən daha tez inkişaf etmişdir. Azərbaycanda aşağıdakı istiqamətlərdə dəmir yolu xətləri vardır. Bakı-Balaxanı istiqaməti ölkədə çəkilmiş ilk dəmir yolu xəttiidir. Bu yol 1878-1879-cu illərdə çəkilmişdir. 1880-ci ildə neftin daşınması üçün Bakı-Balaxanı-Sabunçu-Suraxanı (uzunluğu 20 km), 1879-1883-cü illərdə Bakı-Tiflis-Batumi istiqamətləri çəkilib istifadəyə verilmişdir. Sonradan bu istiqamət Gürcüstan, Ermənistən və İranın nəqliyyat xətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bu istiqamətlərdə 1908-ci ildə çəkilmiş Tiflis-Yerevan-Uluxanlı-Norasen-Culfa və 1941-ci ildə istifadəyə verilmiş Ələt-Culfa dəmir yolu xətlərinin (uzunluğu 445 km) əhəmiyyəti böyükdür. Müharibə şəraiti ilə əlaqədar Ələt-Culfa dəmir yolu xətti həzirdə tam işləmər. Azərbaycan Rusiyanın ucqar regionlarından olmasına baxmayaraq burada olan filiz və qeyri-filiz təbii sərvətlərin Rusiyanın

bazarlarına daşınması üçün rus imperiyasının daim diqqət mərkəzin-də olmuşdur. Rusiya üçün, mühüm xammal bazası sayılan Azərbaycan neftinin Rusiya bazarına daşınması məqsədi ilə, Çar Rusiyası tərəfindən Tbilisi-Ağstafa-Bakı dəmir yolunun tikintisi üçün sərəncam verildi. Həmin sərəncam əsasında, 1883-cü ildə Azərbaycan daxilində 500 km uzunluğunda Bakı-Ağstafa dəmiryolu istifadəyə verildi. Bu dəmiryolu vasitəsilə, Azərbaycanda istehsal edilən neftin 90%-i Rusiyaya daşınır-dı. 1900-cü illərdə, Rusiyada istehsal və istifadə edilən neftin 95%-i Abşeron mədənlərinin payına düşürdü.

Rusiya Azərbaycanla əlaqələrini möhkəmlətmək və təsərrüfat yüksəklerinin Rusiyaya daşınmasını intensivləşdirmək məqsədi ilə, daha əlverişli yollar axtarıldı. Bu məqsədlə Rusyanın Azərbaycanla birbaşa əlaqəsini təmin etmək, şərq və şimal-şərq regionlarında olan kənd təsərrüfatı məhsullarını, həmçinin nefti daha tez daşımaq məqsədilə, 1901-ci ildə Azərbaycan daxilində uzunluğu 211 km olan, Bakı - Dərbənd (Arablinka stansiyasınadək) dəmir yolunun tikintisi başa çatdırıldı. Bu dəmiryolu Azərbaycanın mühüm neft rayonu ilə yanaşı, Quba-Xaçmaz kimi tərəvəzçilik, meyvəçilik rayonlarından keçirdi və regionda istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarını Rusyanın daxili bazarına ixrac olunmasına əlverişli zəmin yaradırdı.

Eyni zamanda, respublikanın qərb bölgələri ilə iqtisadi əlaqləri inkişaf etdirmək məqsədilə Ələt-Mincivan-Culfa dəmiryolunun tikintisi planlaşdırılır. 1925-ci ildə Ələt-Culfa yolunun Ələt-İmişli hissəsi, 1930-cu ilin mayında 283 km uzunluğunda Ələt-İmişli-Mincivan dəmiryolunun tikintisi başa çatdırılır. 1936-ci ildə 39 km uzunluğunda Mincivan-Qafan dəmir yolu tikintisi istifadəyə verilir.

Azərbaycan Respublikasının cənub bölgələrini, mərkəzi və şərq rayonlarını, Kür çayı ətrafi rayonlarının iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək məqsədi ilə 1939-cu ildə başlanan Osmanlı-Astara dəmir yolunun (185 km) tikintisi 1941-ci ildə başa çatdırıldı. Həmin dəmir yolundan uzunluğu 35 km olan, Salyan -Neftçala köməkçi dəmir yolu çəkilir. Bu magistral dəmir yolunun çəkilməsi Muğan Salyan, Lənkəran Astara regionlarında məhsuldar qüvvələrin və daxili rayonlararası iqtisadi

əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. 1934-cü ildə kükürd yataqlarının istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar, Gəncə - Aşıqlı əlaqəndirici dəmir yolu istifadəyə verilir.

1960-cı ildən indiyə qədər olan ikinci dövr, Azərbaycanda Respublikasında dəmir yolu nəqliyyatının şaxələnməsinə və geniş şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bu vaxt Mingəçevir SES-in inkişafı ilə bağlı, Mingəçevir-Yevlax (19 km) əlaqələndirici dəmir yolu çəkilir. Respublikanın Yuxarı Qarabağ, Mil-Qarabağ iqtisadi rayoları ilə əlaqələrini yaratmaq və məhsuldar qüvvələri inkişaf etdirmək məqsədi ilə 1963–1965-ci illərdə Yevlax-Bərdə-Ağdam dəmir yolu istifadəyə verildi. 1970-ci illərin sonlarında, uzunluğu 26 km olan Ağdam-Xankəndi xəttinin tikintisinə başlanmış, 1977-ci ildə 105 km uzunluğunda Xankəndinə qədər yol istifadəyə verilmişdir. Həmin dövrlərdə Ələt-Astara, Naxçıvan-İmişli və digər sahələrdəki stansiyalarda yoldəyişdirici və işarəvermə qurğuları tam dispetçer mərkəzləşməsinə qoşulmuşdur.

Eyni zamanda, respublikanın şimal rayonlarının mərkəzi və şərq rayonları ilə əlaqəsini təmin etmək, respublikanın şimal-qərb zonasında yaşayan əhalinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, bu bölgənin təbii sərvətlərini istehsala daha yaxşı cəlb etmək, hər cür məhsulları mərkəzə nəql etməyi asanlaşdırmaq, əlaqələri daha da möhkəmləndirmək, həmçinin bu regionun iqtisadi inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edən Yevlax-Balakən dəmir yolu xəttinin 1980-ci ildən başlanan tikintisi olmuşdur. Çətin dağlıq relyefi olan, bu sahədən keçən 184 km-lik dəmir yolu xəttinin tikintisi zamanı 6 yeni stansiya və vağzal binaları (Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Səbuhi, Xanabad) inşa edilmiş və bütün tikinti işləri 1986-cı ildə başa çatdırılmışdır.

Rusiya Federasiyası rəhbərliyi ilə aparılan danışıqlar nəticəsində, 1993-cü ildən etibarən Rusyanın Azərbaycana qarşı tətbiq etdiyi nəqliyyat blokadası aradan qaldırıldı və üç il fasilədən sonra 1997-ci ilin aprel ayından Şimal istiqamətində sərnişin qatarları hərəkətə başlamışdır.

Azərbaycanda dəmir yollarının inkişafının ən dinamik dövrü 1969-2003-cü illərə, Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrə

düşdü. Bu dövrədə respublikanın dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində köklü dəyişikliklər baş vermiş, 15 minə yaxın yenilik tətbiq edilmişdir ki, bu da mühüm iqtisadi səmərə vermişdir. Və ən əsası! 1967-ci il noyabrın 6-da Bakıda “Bakı Soveti” və “Nəriman Nərimanov” stansiyalarını birləşdirən ilk metro hissəsi açıldı. 1968-ci ildən 1993-cü ilə qədər daha 7 metro sahəsi istifadəyə verildi. Bakı Metropoliteni Sovet İttifaqında bu tipli beşinci tikinti, dünyanın müsəlman əhalisi olan bütün şəhərlər arasında birincisi oldu.

1990-ci illərin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağılması ilə Azərbaycanın dəmir yolları da tənəzzülə uğradı, qonşu dövlətlərlə iqtisadi əlaqələr kəsildi, daşımalar minimuma endi.

Tənəzzülün nəticəsi dəmir yolu infrastrukturunun dağıdılması və ix-tisaslı kadrların itirilməsi olub, Qarabağ münaqişəsi nəticəsində dəmir yolu təsərrüfatına təxminən 45 milyon 60 min ABŞ dolları məbləğində ziyan dəyib.

Lakin Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qayıdışından sonra (15 iyun 1993-cü il) iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı, Azərbaycanın dəmir yolları da dirçəlməyə başladı. Ölkə öz vəsaiti hesabına vaqonun təmirinə başlayıb. Azərbaycan dəmir yolları tarixində ilk dəfə olaraq postsovət məkanında analoqu olmayan yumşaq oturacaqlı ekspress vaqonlar hazırlanıb.

Təkcə ölkədaxili deyil, həm də beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları bərpa edilib - Moskva, Sankt-Peterburq, Rostov-na-Donu, Mahaçqala, Tümen, Kiyev, Xarkov, Tbilisi, Təbriz.

2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu şebəkəsinin ümumilikdə uzunluğu 2499 km idi ki, bunun da 1169 km-i elektrikləşdirilmişdir. Dəmir yollarının elektrikləşdirilməsinə 1926-cı ildə Bakı-Sabunçu xətti ilə (20 km) başlanılmışdır. Bakı-Tbilisi, Bakı-Dərbənd xətləri və Abşeron zonasında istifadə edilən dəmir yolu xətləri tamamilə elektrikləşdirilmişdir (Azərbaycanın nəqliyyatı 2020).

Yaşayış məntəqələrinin inkişafını, sərnişin və yüklərin daşınmasını təmin etmək, yeni əraziləri, yerli təbii ehtiyatları mənimsəmək üçün Bakı-Ağstafa xəttindən, Ağstafa – Qazax Yerevan, Yevlax-Mingəcə-

vir, Yevlax-Ağdam (1963-65-ci illərdə çəkilmişdir), Ağdam-Xankəndi (1977), Yevlax-Balakən, Padar-Çöl Göylər dəmir yolu xətləri çəkilmişdir. Quşçu-Alabaşlı dəmir yolu xətti 1950-ci ildə Daşkəsəndə çıxarılan dəmir filizinin daşınması üçün tikilmişdir, uzunluğu 35 km-dir. Uzunluğu 25 km olan Padar-Çöl Göylər dəmir yolu xətti ərazidə becərilən üzüm və şərab məhsullarının magistral dəmir yolu xətlərinə çatdırılmasına xidmət etmişdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda yerləşən Filizçay polimetall filiz yataqlarının mənimşənilməsi, regionun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə 1986-ci ildə 162 km uzunluğunda Yevlax-Balakən dəmir yolu xətti çəkilmişdir. Şirvan-Hacıqabul (uzunluğu 9 km), Sarıcalar-Sabirabad (7 km), Qaralar-Ağcabədi, Mincivan-Qafan (39 km) qolları Ələt-Culfa dəmir yolu istiqamətdindən ayrılan yollardır. Osmanlı-Astara dəmir yolu xətti Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunu ölkənin digər regionları ilə birləşdirir. Uzunluğu 220 km olan bu xətt 1941-ci ildə çəkilmişdir. Bu xəttin 35 km uzunluğunda Salyan-Neftçala xətti ayırlıır.

Bakı ətrafında dairəvi dəmir yolu xətləri çəkilmişdir. Suraxanı-Qala xətti 1949-cu ildə, Qala-Pirallahı xətti 1959-cu ildə, Yeni Suraxanı-Hövəsan yolu 1968-ci ildə çəkilmişdir. Qala-Buzovna, Buzovna-Bilgəh, Bilgəh-Pirşağı-Sumqayıt dəmir yolu xətləri də Bakı dairəvi dəmir yolunun əsas hissəsinə aiddir.

Dəmir yolu xətləri ilə neft, neft məhsulları, metal, filiz, maşın, avadanlıq, ərzaq və meşə materialları daşınır. Bunun üçün şimal istiqamətdindən daha çox istifadə edilir. 2015-ci ildən sonra respublikada daşınan yüklerin həcmi, o cümlədən dəmir yolu ilə daşınan yüklerin miqdarı artmışdır.

Azərbaycanın Respublikasının 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsində tarixi zəfər qələbəsindən sonra Cənubi Qafqaz regionunda yeni reallıqlar formalaşdırılıb və bu istiqamətdə mühüm məsələlərdən biri də Zəngəzur dəhlizidir. Zəngəzur dəhlizi nəinki Azərbaycan Respublikasının əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasındaki yolu bərpa edəcək, həm də regionun bütün ölkələrinə bu dəhlizdən yararlanmağa imkan verəcək.

Eyni zamanda, bu, region üçün çox vacibdir.

Artıq üç fazalı Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun birinci hissəsində ti-kinti işləri yekunlaşmaq üzrədir. Dəmir yolu Azərbaycanın materik hissəsini onun cənub-qərbi Naxçıvan anklavı ilə birləşdirən multimodal Zəngəzur dəhlizinin tərkib hissəsidir. Füzuli rayonunun Horadiz şəhərindən Cəbrayıl rayonunun Mahmudlu stansiyasına qədər 23 kilometr məsafədə işlər başa çatdırılıb.

Azərbaycanın dəmir yol nəqliyyatı

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın dəmir yol nəqliyyatının yaranması, inkişaf yolu və müasir vəziyyəti araşdırılmışdır. Burada təməli hələ Rus imperiyası dövründə qoyulan Azərbaycanın dəmir yol nəqliyyatının müasir dövrümüzə qədər olan vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir. Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı ilə təməli 1878-ci ildə Rus imperiyası tərəfindən atılmağa başlayan dəmir yolu xəttləri daşınmada böyük əhəmmiyyətə sahib olmuşdur ki, yaranmasından az müddət sonra yüksək gəlir və fayda əldə olmuşdur. Müasir dövrümüzdə dəmir yol nəqliyyatı inkişaf edir və nəqliyyat sistemləri arasında qabaqcıl mövqədə durur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Dəmir yol nəqliyyatı, yükdaşıma, sərnişindaşma*

Railway transport of Azerbaijan

Summary

The article examines the origin, development path and modern state of Azerbaijan's railway transport. Here, detailed information is given about the state of Azerbaijan's railway transport, which was laid in the days of the Russian Empire, up to the present day. With the develop-

ment of the oil industry in Azerbaijan, the foundation was laid by the Russian Empire in 1878. railway lines have been of great importance in transportation, and a short time after their creation, high income and benefits have been achieved. In our modern era, railway transport is developing and is in a leading position among transport systems.

Key words: *Azerbaijan, Railway transport, cargo transportation, passenger transportation*

Железнодорожный транспорт Азербайджана

Резюме

В статье рассматривается происхождение, путь развития и современное состояние железнодорожного транспорта Азербайджана. Здесь даны подробные сведения о состоянии железнодорожного транспорта Азербайджана, заложенного во времена Российской империи, до наших дней. С развитием нефтяной промышленности Азербайджана, фундамент был заложен Российской империей в 1878 году. Железнодорожные пути имели большое значение в перевозках, и вскоре после их создания были достигнуты высокие доходы и выгоды. В нашу современную эпоху железные дороги транспорт развивается и занимает лидирующие позиции среди транспортных систем.

Ключевые слова: *Азербайджан, железнодорожный транспорт, грузовые перевозки, пассажирские перевозки.*

Ədəbiyyat

1. <https://corp.ady.az/tarixi-irsimiz#2020>
2. <https://stm.az/en/news/320/azerbaycan-demir-yolunun-kecdiyi-tarixi-yol-inkisaf-prespektivi>
3. <http://adycontainer.com/ru/yasil-n%c9%99qliyyat/>
4. <https://azerhistory.com/?p=29123>
5. <https://stat.gov.az/source/transport/>

Пути повышения эффективности инновационной политики в азербайджане

Айтадж Мамедзаде Эльман

Азербайджанский Государственный Университет

Нефти и Промышленности

aytac.memmedzade000@gmail.com

Можно сказать, что экономический рост и богатство материального благосостояния напрямую связаны с инновациями. Способность страны к инновациям определяется многими факторами. Одних индивидуальных способностей, инициативы и государственной поддержки недостаточно для инноваций. Инновации - это вопрос, требующий экосистемы (Hasanov, 2012: 177- 178).

Когда мы рассматриваем США, которые входят в число ведущих стран в области инноваций, мы видим, что государственная политика, бизнес-среда, академический сектор, качество предпринимательства, масштабы финансовых средств, уровень терпимости к различиям, глубина национального рынка и все остальные составляющие создают наиболее подходящую среду для инноваций.

Эти факторы являются причиной того, что такие компании, как Google, Apple и Boeing, появились в Америке, а не в другой стране. Время очень важно в инновациях, и преждевременная работа может навредить инвесторам без коммерциализации. Барьеры для выхода на рынок высоки, а стоимость инвестиций в бизнес на поздних стадиях растет.

На рынке, где задаются тенденции, новому игроку сложно завоевать конкурентоспособную позицию в инновационных секторах (Bozkurt, 2015: 112). Азербайджан должен определить свои среднесрочные и долгосрочные инновационные стратегии, не забывая при этом, что главное – это создание добавленной стоимости. Однако в сегодняшнем жестком конкурентном мире

мы должны понимать, что без инноваций экономикам будет трудно выжить.

В период роста материального благосостояния в Азербайджане затраты на инновации не только не увеличивались соответствующими темпами, но, наоборот, их удельный вес в ВВП еще больше снижался. Цель, задачи и инструменты продвижения инновационной политики государства не нашли отражения в едином документе, интегрированном с конкретными показателями деятельности органов исполнительной власти (Andersson, Johansson, Karlsson, Lööf, 2019: с. 87).

В Азербайджане необходим единый строго контролируемый документ, содержащий долгосрочные цели и стратегические задачи инновационной политики государства. Однако в целом реализация каждого стратегического документа или государственной политики зависит от общего качества государственного управления в стране.

В связи с этим эффективная инновационная политика требует качественного аппарата государственного управления (независимого от влияния групп интересов) и передовых реформ бизнес-среды. В условиях замедления экономического роста необходимы меры по стимулированию передачи технологий и расходов на НИОКР, в частности, в отдельных секторах.

Исходя из опыта стран Дальнего Востока (Южная Корея, Тайвань), после специализации в секторе краткосрочных технологий в течение среднего периода 10-15 лет Азербайджан может выбрать стратегию производства более инновационной продукции, набрав необходимые технологические навыки.

Пребывание и специализация в краткосрочном технологическом секторе позволит стране увеличить свои расходы на инновации (НИОКР) и количество исследователей, работающих в секторе исследований и разработок.

Эту альтернативу можно оценить в инновационной политике государства в Азербайджане. Под исследованиями и разработками («НИОКР») понимается научная деятельность, осуществляемая

последовательно с целью увеличения научных знаний и поиска новых областей их применения.

Налоговые льготы на НИОКР для бизнеса включают разрешения и кредиты, а также другие формы льготного налогового режима расходов бизнеса на НИОКР. Стимулы, основанные на доходах, лицензирование и патенты, аккредитация, стандартизация и сертификация - другие области регулирования.

Если доля расходов на инновации (НИОКР) в ВВП увеличивается еще на 1%, темпы экономического роста увеличиваются еще на 0,25% как в развитых, так и в развивающихся странах. Доведение доли затрат на инновации («НИОКР») до 2% ВВП, налаживание эффективных отношений между университетами и промышленностью, развитие «частное - государственного сотрудничества» в инновационной деятельность могут стать основными среднесрочными целями инновационной политики государства.

В концепции инноваций, наряду с изобретательством, следует придавать значение ценности, которую потребитель придает продукту, и ценности, на которых он основан, а также качество бизнес-модели (Michael, 2020: 198-199).

В противном случае простое увеличение расходов на НИОКР не сулит существенного увеличения продаж и прибыли, рыночной капитализации и доходов акционеров ни для государства, ни для компании. Инновация должна быть способна решать как технические риски (возникающие на этапе разработки новой технологии), так и рыночные риски (возникающие на этапе продажи и использования продукта).

В соответствии с рекомендациями инновационной политики Всемирного банка для развивающихся стран, инновационная политика должна стать обязанностью всего правительства, должны быть разработаны механизмы выявления и поддержки инновационных лиц и компаний, должна быть сформирована необходимая нормативно-правовая база для венчурного капитализма.

Необходимо расширить опыт «Open Innovations Startup Tour» для поддержки реализации перспективных и инновационных проектов в сфере высоких технологий, который уже стартовал в Баку.

Реализуемые горизонтальные и вертикальные меры инновационной политики могут способствовать формированию «инновационной экосистемы» (инновационный человек, инновационная компания и инновационное государство) вместе с внесением необходимых изменений в нормативные правовые акты в стране.

На первый план выходят значение системы образования в формировании инновационной личности, значение конкурентной среды в формировании инновационной компании, значение реформ бюрократического аппарата в формировании инновационного государства (Llerena, Mireille, 2018: 98).

В настоящее время ИКТ, энергетика и медицина входят в число приоритетных секторов в странах с переходной экономикой, таких как Азербайджан. Следующим шагом может стать прямая поддержка инновационных научно-исследовательских и опытно-конструкторских проектов компаний, работающих в этих секторах. Также может быть создано специальное государственное агентство для финансирования инновационных проектов. Инновационная политика государства должна предусматривать формирование кластеров, поддерживающих инновационную систему.

Азербайджан и другие страны с переходной экономикой отстают от развитых стран в плане освоения и создания новых технологий. Эти страны прямо определили создание новых технологий в качестве целей своей инновационной политики. Однако инновационная политика должна формироваться с учетом реального экономического потенциала стран и степени специализации отраслей.

Список используемых ресурсов

1. Andersson M., Johansson B. Karlsson C., Lööf H (2019). “Innovation and Growth: From R&D Strategies of Innovating Firms to Economy-Wide Technological Change”. Oxford University Press, 222 p.
2. Bozkurt C. (2015), “R&D Expenditures and Economic Growth Relationship in Turkey”. International Journal of Economics and Financial Issues. Vol. 5, No. 1, 322 p.
3. Hasanov A. (2012), “Review of the Innovation System in Azerbaijan”. IncoNet EECA WS: Innovating Innovation Systems. Vienna, Austria 14th of May 400 p.
4. Llerena P, Mireille M. (2018) “Innovation Policy in a Knowledge-Based Economy: Theory and Practice”. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2018, 246 p.
5. Michael L. R. (2020) “The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nation”. Princeton University Press. September 8, 244 p.

Пути повышения эффективности инновационной политики в азербайджане

Резюме

Государственная инновационная политика направлена на поддержку процесса преобразования идей и изобретений в продукты или услуги, создающие ценность для потребителей. Здесь наиболее важными компонентами являются (i) поддержка инновационных идей (финансовых и технических) и создание соответствующей системы образования; (ii) снижение барьеров для инноваций за счет конкурентной среды и законодательных реформ; и (iii) исследования и разработки (НИОКР), напрямую финансируемые или проводимые государством. Предметом данного исследования являются «Пути повышения эффективности инновационной политики в Азербайджане».

Ключевые слова: Азербайджан, инновационная политика, эффективность, современный период

Azərbaycanda innovasiya siyasetinin səmərəliyinin artırılması yolları

Xülasə

Hökumətin innovasiya siyaseti ideya və ixtiraların istehlakçılar üçün dəyər yaranan məhsul və ya xidmətlərə çevrilməsi prosesini dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Burada ən mühüm komponentlər (i) innovativ ideyaların dəstəklənməsi (maliyyə və texniki) və müvafiq təhsil sisteminin yaradılması; (ii) rəqabət mühiti və qanunvericilik islahatları və sitəsilə innovasiyalara maneələrin azaldılması; və (iii) hökumət tərəfindən birbaşa maliyyələşdirilən və ya aparılan tədqiqat və inkişafdır (R&D). Bu tədqiqatın əsas məğzi “Azərbaycanda innovasiya siyasetinin səmərəliyinin artırılması yolları”dır.

Açar sözlər: Azərbaycan, innovasiya siyaseti, səmərəlilik, müasir dövr

Ways of increasing the efficiency of innovation policy in azerbaijan

Summary

Government innovation policy aims to support the process of turning ideas and inventions into products or services that create value for consumers. The most important components here are (i) supporting innovative ideas (financial and technical) and creating an appropriate education system; (ii) reducing barriers to innovation through competitive environment and legislative reforms; and (iii) research and development (R&D) directly funded or conducted by the government. The main point of this study is “Ways of increasing the efficiency of innovation policy in Azerbaijan”.

Keywords: Azerbaijan, innovation policy, efficiency, modern era

Azərbaycanın səhiyyə sistemində həkimlərin və əhali sayı arasında olan əlaqə və əlaqənin qiymətləndirilməsi

Bayramov Ruslan Aqil oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Magistr II kurs

ruslanbayramov500@gmail.com

Xülasə

Məqalədə səhiyyənin əhali üçün olan vacibliyi qeyd edilmiş, Azərbaycan Respublikasını “2030 Milli Prioritetlərin”dən hesab olunan insan və cəmiyyətin rifahının artırılması üçün əsas amillərdən biri kimi çıxış edən səhiyyə sistemində həkim sayının azalması bir problem məsələ kimi mərkəzə alınmış və məsələnin həlli üçün bir sıra təhlil və nəticələr qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda həkim və əhali sayı arasında olan əlaqə korrelyasiya düsturu vasitəsilə qiymətləndirilmiş və problemin həlli üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: insan rifahı, səhiyyə, həkim, əhali, prioritet məsələ, korrelyasiya, diversifikasiyalasdırılma, şaxələndirmə

Dayanıqlı inkişafın əsas tədbirlər planından biri də insan sağlığının qorunmasıdır (https://az.wikipedia.org/wiki/Dayanıqlı_inkişaf). Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası 2030 prioritet məsələlərinin daxilində insan rifahının qorunması 5 əsas Milli Prrioritet daxilindədir. İnsan rifahının yüksəldilməsi üçün dövlətin adambaşına düşən gəliri, təhsil və səhiyyə siyaseti güclü olmalıdır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı). 2020-ci il yanvarın 1-də təsdiqini tapmış və tətbiq olunmağa başlayan Tibbi Sığorta əhalinin bir çox fiziki və mənəvi problemlərini həll etsə də, bu sahədə çalışan həkim sayı illər üzrə azalmağa başlayıb (<https://its.gov.az/page/icbari-tibbi-sigorta>).

Səhiyyə xidməti xəstəliklərin, zədələrin və digər fiziki və psixi pozğunluqların qarşısının alınması, diaqnoz və müalicə yolu ilə insanların

sağlamlığının qorunması və ya yaxşılaşdırılmasıdır. Mümkün olan ən yaxşı sağlamlıq nəticələrini əldə etmək üçün şəxsi sağlamlıq xidmətlərinin zamanında istifadəsi lazımdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə əsasən səhiyyənin düzgün inkişafı, strukturun qorunması üçün aşağıdakı əsas amillər nəzə alınmalıdır: sabit iqtisadi sistem, yaxşı təhsilə malik, yüksək maaşla işləyən kadr heyətinin təşkil edilməsi, düzgün aparılmış səhiyyə siyasəti, keyfiyyətli dərman əlçatanlığı üçün mühafizə oluna bilən sağlamlıq müəssisələrinin yaradılması və yeni texnologiyaların səhiyyə sisteminə planlı tətbiqi (https://tr.wikipedia.org/wiki/Sağlık_hizmetləri).

Sistemin təşkil olunması üçün 3 əsas element faktorunun olması vacib hal hesab olunur: bərabərlik, keyfiyyət və qiymət. Lakin, dövlətlər bu element faktorlarından yalnız 2 elementi seçməyə məcbur olurlar. İkinci və Üçüncü Dünya dövlətləri xüsusilə, keyfiyyət və qiymət faktorlarını öz səhiyyə sisteminə tətbiq edirlər (<https://www.youtube.com/watch?v=sKjHvpiHk3s>).

Həkim sayının və əhalinin hər 10 000 nəfərə düşən həkimlərin illər üzrə dəyişməsi

İllər Həkimlərin ümumi sayı min nəfərlə	2006	2011	2016	2021	2022
30.6	33.1	32.5	31.8	32	
Əhalinin hər 10 000 nəfərə düşən həkim sayı	36.3	36.8	33.9	31.8	31.8

*Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti
(Bakı, 2022:30)*

Cədvəldən də göründüyü kimi, həkim sayı müəyyən qədər sabit qalsada, əhali artımının nəticəsi olaraq hər 10 000 nəfərə düşən həkim sayı azalır. Həkim sayının azalması səhiyyənin diversifikasiyalasdırılmasının qarşısını alır. Azərbaycan Respublikasının səhiyyəsinin inkişafında həkimlərin sayının artırılması əsas prioritet məsələ kimi ön plana çıxarılmalıdır.

Həkimlərin ixtisaslar üzrə bölgüsü (illərə görə)					
Həkimlərin ixtisaslar üzrə qruplaşdırılması	İllər				
	2006	2011	2016	2021	2022
cərrah	3566	3908	3493	3359	3261
ginekoloq	1940	2148	1884	1823	1768
narkoloq	...	89	91	67	66
şüa diaqnostikası üzrə həkim	495	1169	1309	1470	1487
stomatoloq və diş həkimi	2393	2467	2641	3239	3295
gigiyena-epidemioloq	1431	1378	1132	883	815

*Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti
(Bakı, 2022:31)*

Cədvəldən də göründüyü kimi, Respublikada səhiyyə sahəsində xüsusişlər şüa diaqnostikası, diş həkimi sahələrində həkim sayı artsa da, cərrah, ginekoloq, narkoloq, gigiyena kimi sahələrdə isə artım müşahidə olunmur və hətta azalma müşahidə olunur.

Belə bir şəraitdə əhalinin bütün problemləri deyil, müəyyən problemləri səhiyyə sistemində öz həllini tapır. *Səhiyyə şaxələndirilməlidir.*

Başqa bir misal ilə həkimlərin və əhalinin sayı arasında olan əlaqəni korrelyasiya düsturu ilə müəyyən etmək və onun qiymətləndirilməsini aparmaq olar:

n	İllər	Həkimlərin sayı (x)	Əhalinin sayı (y)	M(x)	M(y)	M(x) - M(y)	d^2
1	2010	33085	8997.6	1	12	-11	121
2	2011	31441	9111.1	5	11	-6	36
3	2012	32335	9235.1	9	10	-1	1
4	2013	32434	9356.5	6	9	-3	9
5	2014	32756	9477.1	4	8	-4	16
6	2015	32458	9593	3	7	-4	16
7	2016	32189	9705.6	7	6	1	1
8	2017	31869	9810	12	5	7	49
9	2018	32485	9898.1	8	4	4	16
10	2019	31829	9981.5	10	3	7	49
11	2020	31815	10067.1	11	2	9	81
12	2021	31958	10119.1	2	1	1	1

Stat.gov.az Qeyd: cədvəldə verilən əhali və həkimlərin sayı min nəfərlə göstərilir.

Sipermenin korrelyasiya düsturuna görə:

$$R = 1 - \frac{6 \times \Sigma d^2}{n(n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \times 396}{12(12^2 - 1)} = 1 - \frac{2376}{1716} = (-0.38462)$$

Sipermenin korrelyasiya düsturuna əsasən həkimlərin və əhalinin sayının illər üzrə dəyişməsi arasında olan əlaqə (- 0.38462) – dir.

Qiymətləndirmə kriteriyaları:

$R < 0.3$ – Əlaqə yoxdur

$0,3 < R < 0,5$ – Əlaqə zəifdir

$0,5 < R < 0,7$ – Əlaqə güclüdür

$R > 0,7$ – Əlaqə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir

Korrelyasiya sabitinin mənfi qiymət alması, hər iki göstərici arasında əks əlaqə olduğunu göstərir.

Yuxarıdakı asılılıqda əlaqə mənfi xarakter daşıyır.

Əhalinin sayı artdıqca həkimlərin sayı azalır.

Həkimlərin sayının az olması əhalidə “rifah” elementini zəiflədir, eyni zamanda səhiyyənin diversifikasiyalasdırılmasının qarşısını alır

Problemin həlli üçün daha yaxşı təhsilə malik olan həkim kadr heyətinin yaradılması, düzgün təhsil üçün bu sahədə, xüsusiylə, həkim heyətinin az olduğu digər sahələrdə tibb təhsil müəssisələrinə yüksək bacarıqlı müəllim heyətinin cəlb olunması, həkimlərin maaşlarının optimal olaraq qalıdırılması, əhali arasında tibb sahəsində məşğul olan işçilərin sayını artırmaq üçün davamlı olaraq seminarların, iclasların aparılması və əhalinin bu sahəyə olan maraqlarını artırmaq lazımdır.

Summary

The importance of health care for the population is mentioned in the article, the decrease in the number of doctors in the health care system, which acts as one of the main factors for increasing the welfare of people and society, which is considered one of the “2030 National Priorities” of the Republic of Azerbaijan, is taken as a problem and a number of ways to solve the problem are highlighted. analysis and results are

recorded. At the same time, the relationship between the doctor and the population was evaluated through the correlation formula and proposals were made to solve the problem.

Key words: *human well-being, healthcare, doctors, population, priority issue, correlation, diversification.*

Резюме

В статье отмечается важность охраны здоровья населения, снижение количества врачей в системе здравоохранения, что выступает одним из основных факторов повышения благосостояния людей и общества, что считается одним «Национальных приоритетов до 2030 года» Азербайджанской Республики, рассматривается как проблема и выделяется ряд путей решения проблемы. Анализы и результаты записываются. При этом через корреляционную формулу оценивалась взаимосвязь между врачом и населением и вносились предложения по решению проблемы.

Ключевые слова: *благополучие человека, здравоохранение, врачи, население, приоритетность, взаимосвязь, диверсификация.*

Ədəbiyyat

Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti (Bakı, 2022:30-31)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı

https://az.wikipedia.org/wiki/Dayanıqlı_inkişaf 23.09.2021

<https://its.gov.az/page/icbari-tibbi-sigorta>

https://tr.wikipedia.org/wiki/Sağlık_hizmetleri 20.08.2022

Stat.gov.az

Dağlıq qarabağ muxtar vilayəti tarixi tədqiqatlarda

Könül Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollegin müəllimi

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: ms.genius@mail.ru

Vətən tarixşunaslığında Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması və sonrakı inkişafı haqqında Paşa Əliyev (Əliyev, 1963), İqrar Əliyev (Əliyev, 1989), Kamil Mehdiyev (Mehdiyev, 1960), Rəftar İmanov (İmanov, 1981; İmanov, 1984) və başqaları kitab və məqalələr yazmışlar.

DQMV yaranmasının 60 illiyi münasibəti ilə İbrahim Müslümovun İ.M.Mosesova və Y.Q.Sarkisyanla rus dilində hazırladığı “Sovet Dağlıq Qarabağı. Lenin milli siyasetinin təntənəsi” kitabı (Müslümov, Mosesova, Sarkisyan, 1983) 1983-cü ildə çapdan çıxmışdır. Bu kitabda müəlliflər Lenin milli siyasetinin Azərbaycan SSR-də və onun muxtar qurumunda necə müvəffəqiyyətlə həyata keçdiyini, DQMV-də 49 millet və xalqın nümayəndəsinin mehriban ailə kimi yaşamasını, beynəl-miləlçilik ideyalarının, xalqlar dostluğunun həyatda özünə dərin kök saldığını sübut etməyə çalışmışlar. Kitabın “İnqilabi rus təqvimi ilə” bağlılıq birinci hissədən başlayaraq vilayətin 60 illik tarixi sovet dövrünün qoyulmuş tələblərinə uyğun müsbət faktlarla sovet tarixşunaslığına xas bir surətdə işıqlandırılmışdır. Kitabın sonunda 1970-1983-cü illər ərzində vilayətin sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər xüsusi cədvəllərdə və rəqəmlərlə göstərilmişdir (Müslümov, Mosesova, Sarkisyan, 1983: 161-167). Kitabda millətlərarası münasibətlər sahəsində 60 il ərzində mövcud olmuş problemlər barədə söz açılmaması sübut edir ki, müəlliflərin əsas məqsədi obyektivlikdən uzaq, formal xalqlar dostluğunu təbliğ etmək olmuşdur. Bu cür formal yanaşma sonradan daha ciddi problemlərin ortaya çıxmasına, qondarma Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı silahlı münaqişəyə və Ermənis-

tan-Azərbaycan arasında müharibəyə gətirib çıxarmışdır.

Rəftar İmanovun 1981-ci ildə Sosialist Dağlıq Qarabağın 60 illiyi ilə bağlı çap olunan əsəri (İmanov, 1981) dövrün tədqiqi baxımdan mü hüüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsr də dövrün digər əsərləri kimi sovet dövrü konspesiyasına uyğun şəkildə hazırlanmışdır. Əsərin əvvəlində Qarabağın da timsalında “çoxmillətli Vətənimizin bütün xalqlarının da qardaşcasına dostluğunu durmadan möhkəmlənir” (İmanov, 1981: 3) ifadəsinin qeyd olunması bunu bir daha təsdiq edir. Əsər 3 hissədən ibarətdir: “DQMVG-nin yaranması və inkişafı”, “Dağlıq Qarabağ Vilayəti sosializm quruculuğu illərində”, “Xalqın böyük hünəri”. Əsərin birinci hissəsində adından da göründüyü kimi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması və inkişafından bəhs olunur. Bu hissədə müəllifin verdiyi bir məlumat bütövlükdə əsərin mögzini başa düşməyə imkan verir. Müəllif yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın əsasən azərbaycanlı və ermənilərdən ibarət olan yerli əhalisi, tarix boyu mehriban qonşuluq şəraitində yaşamış, yadelli işgalçılara qarşı birgə mübarizə aparmış, çətin vaxtlarda həmişə bir-birinin köməyinə gəlmüşdir. Onların çarizmə və yerli zülmkarlığa qarşı əlbir mübarizəsi, xüsusilə birinci rus inqilabı ərəfəsində daha da qüvvətlənmişdir” (İmanov, 1981: 7). Bu fikir əsər müəllifinin belə bir düşüncəsi barədə mühakimə yürütülməyə imkan verir ki, guya Dağlıq Qarabağda heç bir problem yoxdur və hər hansı bir problemin yaşanması da gözlənilmir.

Rəftar İmanovun 1984-cü ildə nəşr olunmuş “Çiçəklənən diyar” adlı kitabı (İmanov, 1984) isə üç fəsildən ibarətdir. Kitabla tanış olduqca elə bir təəssürat yaranır ki, guya 28 aprel işğalı olmasayı və sovet hakimiyyətinin mahiyyət etibarı ilə işğal olan “qələbəsi” qazanılmamasayı Qarabağda inkişaf olmazdı. Məsələn, müəllif kitabın giriş hissəsində belə yazır: “1920-ci il 28 aprel günü Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbə çaldığı gün Dağlıq Qarabağın yeni tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. 1923-cü ilin 7 iyul günü vilayətin tarixində xüsusi yer tutur. Həmin gün Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkil olunmasını elan etmişdir... Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağ

fəhlə, kolxozçu və ziyalılarının əmək hünərləri, Muxtar Vilayətində sosializm quruculuğu illərində baş verən köklü ictimai dəyişikliklər, son üç beşillikdə iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı sahəsində Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin rəhbərliyi altında vilayət partiya təşkilatının məqsədyönlü fəaliyyəti konkret materiallar əsasında işıqlandırılır” (İmanov, 1984: 3-4).” Təbii ki, kitabdakı bu məlumatlarla tanış olduqca sovet dövrünə uyğun və tanış mənzərənin şahidi oluruq. Yəni “fəhlə-kolxoz hökumətinin uğurları”, “sosializm quruculuğu”, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkil edilməsinin əhəmiyyəti” kimi sovet dövrünə xas ifadələri görürük. Təbii ki, DQMV-nin yaradılması əslində Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycandan ayırmak üçün atılmış məqsədli və qərəzli addım idi və burada hər hansı bir müsbət tendensiyadan söhbət belə gedə bilməzdi. Bu barədə yalnız XX əsrin 80-cı illərinin sonu və müstəqillik dövrünün tədqiqatlarında daha obyektiv yanaşmanı görə bilirik.

Rəftar İmanovun “Çiçəklənən diyar” kitabının “DQMV-nin yaranması xalqların Lenin dostluğunun təcəssümüdür” adlı birinci fəsildə (İmanov, 1984: 5-15) vilayətin yaranması tarixi qısa şərh olunur. Müəllif DQMV-nin yaranması ilə bağlı inqilabçı Həbib Cəbiyevin “Bakinskiy raboçi” qəzetiinin 21 noyabr 1923-cü il tarixli sayında dərc edilmiş “Qarabağ məsələsi və bizim partianın növbəti vəzifələri” adlı məqaləsindən (Cəbiyev, 1923) sıtat götirmişdir. Həmin məqalədə deyilir: “Azərbaycan daxilində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkil edilməsi üçün verilən dekretə görə Azərbaycan SSR hökumətinə min-nətdarlığımızı və təşəkkürümüzü bildirməliyik. Ona görə ki, bu dekret Azərbaycan və erməni zəhmətkeşləri arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin bərpası və daha da möhkəmləndirilməsi işində böyük rol oynayacaqdır” (Cəbiyev, 1923; İmanov, 1984: 13-14).”

“Sosializm quruculuğu illərində vilayətin iqtisadi və sosial inkişafı” adlanan ikinci fəsildə (İmanov, 1984: 15-31) Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 5 may və 15 dekabr tarixli dekretlərinə əsasən Dağlıq Qarabağda 117.560 desyatindən çox torpaq, 42.764 desyatın otlaq sahəsi və 140 min desyatindən artıq meşə zolağının milliləşdirilib

zəhmətkeş xalqın istifadəsinə verilməsi, 1922-ci ildə 28 min desyatın torpaq becərilməsi və 5 ipəkçilik müəssisəsinin istifadəyə verilməsi, 1925-ci ildə taxıl istehsalının inqilabda əvvəlki səviyyəyənin 92,2%-nə çatması, üzüm və tütün istehsalının isə 1921-ci ilə nisbətən 2,5 dəfə artması, 1922-ci ildə Şuşa pedaqoji texnikomunun açılması, 1937-1938-ci illərdə vilayətdə 191 ümumtəhsil məktəbinin fəaliyyət göstərməsi, 1925-ci ildə vilayət məktəblərində 241, 1939-cu ildə isə 1796 müəllimin fəaliyyət göstərməsi və digər faktlar barəsində məlumatlar verilmişdir (İmanov, 1984: 16, 19-20).

C.Quliyevin “Dağlıq Qarabağın yaranması tarixindən” adlı məqaləsində (Quliyev, 1973) daşnak quldur dəstələrinə qarşı ermənilər və müsəlmanlardan ibarət beynəlmiləl dəstənin igidliklə vuruşmasını, 1921-ci il iyunun 27-də Azərbaycan K(b)P MK bürosunun Dağlıq Qarabağ məsələsini bir daha müzakirə edərək Dağlıq Qarabağın coğrafi-inzibati və iqtisadi cəhətdən respublikanın ayrılmaz bir sahəsi olduğundan, onun Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasını məqsədə uyğun hesab etməsini, 1923-cü il iyunun 23-də Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə bir inzibati mərkəz olmaqla Qarabağın-Dağlıq Qarabağ və Aran Qarabağ adlandırılmasını məqsədə uyğun hesab hesab etməsini və nəhayət DQMV-nin təşkili haqqında Azərbaycan MİK-in 7 iyul 1923-cü il tarixli dekretini geniş şərh etmişdir.

İqrar Əliyevin 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi “Dağlıq Qarabağ. Tarix. Faktlar. Hadisələr” kitabı (Əliyev, 1989) və D.Quliyevin redaktöri ilə həmin il, rus dilində nəşr olunmuş “Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkil edilməsi tarixinə dair. 1918-1925. Sənədlər və materiallar” (Кулиев, 1989) kitabı bu mövzunu tədqiq etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitablarda olan sənəd və materiallar əvvəlki illərdə yazılmış kitablardakı materiallardan öz dəqiqliyinə görə fərqlənir. İqrar Əliyevin müəllifi olduğu Dağlıq Qarabağa aid kitabçada (Əliyev, 1989) qısa şəkildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin qədim zamanlardan bugündək keçdiyi tarixi yoldan bəhs edilir. Əsərdə yalnız Azərbaycanı və Ermənistəni deyil, həm də bütün ölkəni sarsıdan hadisələrə gətirib çıxaran fakt və hadisələrin faciəvi nəticələri tənqidi

şəkildə nəzərdən keçirilir (Əliyev, 1989; Zülfüqarlı, 2001: 77).

Məhz sovet dövründə DQMV Sovetinin deputatları 20 fevral 1988-ci il tarixində DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxaraq Ermənistən SSR-in tərkibinə birləşməsi haqqında müraciət qəbul etməsi ilə əsrin əvvəllərindən qızışdırılan Ermənistən-Azərbaycan münaqişəsinin yeni mərhələsinin əsası qoyuldu. Bu qərardan sonra Ermənistən SSR və DQMV-də “Krunk” və “Qarabağ” komitələrinin təşkil etdiyi mitinq, nümayiş və tətillər vasitəsilə dövlət orqanlarına təzyiq göstərilməyə, mərkəzdəki havadarların köməkliyi ilə separatçı planların tezliklə həyata keçirilməsinə cəhdlər edilməyə başlanılmışdı. Rusiya və digər böyük dövlətlərin yaxından köməkliyi ilə Azərbaycan torpaqlarına qarşı planlı surətdə növbəti erməni fitnəkarlığı həyata keçirilməyə başlayarkən, Dağlıq Qarabağ separatçılarının vəhişiklərinə etiraz olaraq, Azərbaycanda ilk dəfə tələbələrin 1988-ci il 19 fevral mitinqi keçirilmişdi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Politexnik və İnşaat Mühəndisləri İnstитutu tələbələrinin kommunist rejimi dövründə görünməmiş 3-4 minlik izdihəmi “Azadlıq” meydانından Azərbaycan KP MK-nin qarşısına kimi daha genişlənərək 10-15 min adamın iştirakı etdiyi böyük mitinqə çevrilmişdi (Zülfüqarlı, 2017: 48).

1989-cu ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş “DQMV ətrafında hadisələr saxtalaşdırıcıların əyri güzgüsündə (materiallar toplusu)” (Исмаилов, 1989) kitabında hadisələrin baş verməsində öz fəaliyyəti ilə mühüm rol oynamış Sov.İKP Baş Katibi M.S.Qorbaçovun məsləhətçisi A.Aqanbekyanın 1987-ci ilin noyabrında Fransanın “Humanite” qəzetinə verdiyi müsahibəsi dərc olunmuşdur. A.Aqanbekyan Qarabağ və Naxçıvan haqqında verilmiş suala cavab olaraq demişdir: “Mən bu xəbəri eşidib şad olardım ki, respublikanın şimal-şərqində yerləşən Qarabağ ermənilərin olub. Bir iqtisadçı kimi mən belə hesab edirəm ki, Qarabağ Azərbaycana nisbətən Ermənistənla daha artıq bağlıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar mən bir təklif vermişəm, ümid edirəm ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində bu problem öz həllini tapacaq (Исмаилов, 1989: 7)”. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərmişdi ki, erməni separatçılarının 1988-ci ilin əvvəllərində fəallaşması məhz Mos-

kvadakı bu kimi havadarların himayəsi nəticəsində mümkün olmuşdur. 1988-ci ilin fevralından Azərbaycanda genişlənməyə başlayan milli-a-zadlıq hərəkatı respublika rəhbərliyini bir sıra tədbirlər görməyə məcbur etmişdir. Məsələn, əvvəlki illərdə “Azərbaycan tarixi”nin tədrisinə bəslənən ögey münasibəti müəyyən qədər aradan qaldırmaq məqsədi ilə orta məktəblərdə tədris saatları artırılmış, ixtisasından asılı olmayaraq bütün ali məktəblərdə “Azərbaycan tarixi” tədris olunmağa başlanılmışdır. Dərsliklərin olmaması bir çox çətinliklər yaratlığına görə bu dövrə bir sıra kitablar nəşr olunmuşdur. Akademik Z.Bünyadovun redaktorluğu ilə 1990-ci ildə rus dilində çap olunmuş “Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə” kitabı bu zərurətdən yaranmış kitablardandır (Бунятов, 1990). Kitabda tarixçi alimlərdən İ.Əliyev, F.Məmmədo-va, X.Xəlilov, R.Şükürovanın Qarabağ qədim tarixinə aid məqalələri, A.S.Qriboyedov, N.İ.Şavrov və V.İ.Veliçkonun ermənilərin Qarabağa köçürülməsi və onların separatçı hərəkətləri haqqında məlumatları, tarixi sənədlər və mənbələr, 1918-1923-cü illərə aid arxiv sənədləri, Dağlıq Qarabağın 1988-1990-ci illərdki vəziyyətinə aid sənədlər və s. materiallar çap olunmuşdur. Bununla belə 1988-ci ildə Azərbaycan rəhbərliyi hadisələrdən düzgün nəticə çıxarmamış, öz işini şəraitə uyğun qura bilməmişdir. Bu dövrə respublika rəhbərliyi D.Quliyevin “Həyat həqiqəti və təhlükəli oyun (DQMV haqqında)”, Ə.Daşdəmirovun “Birlik yeganə yoldur”, K.Rəhimovun “Xeyirxahlıq tarazlığı naminə”, N.Demidovun “Bu gün Qarabağda (Qarabağda bu gün nə baş verir?)”, “İndi təmkin səbr tələb olunur!” və s. bu kimi məqalələrlə yanaşı hər iki respublika tibb institutları rektorlarının “Din ayrı qardaş” başlıqlı mükaliməsi, Ş.Əkbərzadənin DQMV-nin ağsaqqal müəllimi A.Xaçaturyanın müraciətlə yazdığı “Biz tale qonşusuyuq...” və bu mövzuda digər yazılar, həmçinin Azərbaycan SSR DQMV-də yaşayan qadın və analara respublika qadın və analarına müraciəti kimi bir sıra müraciətlər də qəzet səhifələrində verilmişdir (Zülfüqarlı, 2001: 249). Bundan başqa baş verən hadisələri qərb ölkələrinin təxribatı kimi qiymətləndirən Ə.Zərgərovun “Pis niyyətlər, xarici səslər” (Zahirov, 1989: 53-69), Rövşən Vəliyevin “Şər ilin bələsi. Yaxud “Azadlıq” radiostansiyasının erməni

və rus redaksiyalarının uydurmaları haqqında həqiqət” (Zahirov, 1989: 450-456), İ.Kamenkoviç “Bu kimin üçün əlverişlidir?” (Мамедов, 1989: 349-350) və s. başlıqlı məqalələri də qəzet və jurnal səhifələrində dərc olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev. İ. (1989). Dağlıq Qarabağ. Tarix. Faktlar. Hadisələr. Bakı: Elm.
2. Hicran. F. (1992). Qarabağda talan var. Bakı: Gənclik.
3. İmanov. R. (1984). Çiçəklənən diyar. Bakı: Azərnəşr.
4. İmanov. R. (1981). Sosialist Dağlıq Qarabağı-60 il. Bakı: Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin mərbəəsi.
5. Quliyev. C. (1973). Dağlıq Qarabağın yaranması tarixindən. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, Fəlsəfə və Hüquq, №3.
6. Sultanov. Z. (1991). Qarabağ gündəliyi. Bakı: Yaziçı.
7. Sultanov. Z. (1992). Qarabağın qara günləri. Bakı: Yaziçı.
8. Zülfüqarlı. M. (2001). Azərbaycan tarixi. İkinci respublika dövrünün tarixşunaslığı. Bakı: Çaşıoğlu.
9. Zülfüqarlı. M. (2017). XX əsrin oğuz dastanı, “Topxana harayı” (17 noyabr-5 dekabr 1988). İyul - Avqust, № 04 (40)
10. Аракелов. Р. (1991). Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку.
11. Гулиев Д. (редактор). (1989). К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР: 1918-1925: документы и материалы. Баку: Азернешр
12. Муслюмов. И., Мосесова. И., Саркисян. Е. (1983). Советский Нагорный Карабах: Торжество ленинской национальной политики. Баку: Азернешр.

Dağlıq qarabağ muxtar vilayəti tarixi tədqiqatlarda

Xülasə

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, tarixşünaslıq.

Məqalədə Dağlıq Qarabağ probleminin tarixşünaslığına nəzər salınır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi SSRİ-nin süqutu ərəfəsində (1988-ci ildə) əksəriyyəti erməni etnik azlığının yaşadığı sabiq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) Azərbaycan SSR-dən ayrılib Ermənistan SSR-yə birləşdirilməsinə dair tələblərdən sonra yaranıb.

27 sentyabr 2020-ci ildə başlayıb, 44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsində işgal edilmiş Cəbrayıllı, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı və eləcə də keçmiş DQMV-nin ərazisində olmuş Xocalı və Xocavənd rayonunun bəzi kəndləri və Şuşa şəhəri işgaldan azad olunub. Bundan sonra Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanan üçtərəfli bəyanat əsasında yeni atəşkəs elan edilib. Qarabağın dağlıq hissəsinin tədqiqi ilə bağlı Azərbaycan tədqiqatçıları çiçəklənən diyar, təsərrüfat uğurları barədə əsərlər yazanda, ermənilər problemin siyasi tərəfini daim diqqətdə saxlamış və məsələni öz arzu və istəklərinə uyğun formada işıqlandırmışlar. Lakin tədqiqatın gedişində nisbətən də olsa XX əsrin 80-cı illərinin sonlarına doğru obyektiv əsərlərin ortaya çıxdığını müşahidə edə bilirik. Bütün bu əsərlərin təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sovet dövrü sadəcə tarixi Azərbaycan torpağı Qarabağın ərazisinə qarşı deyil, tarixinə qarşı da təxribatlarla doludur.

Нагорно-карабахской автономной области в исследованиях

Резюме

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, историография

В статье рассматривается историография Нагорно-Карабахской проблемы. Нагорно-карабахский конфликт возник накануне распада СССР (в 1988 году) после требований об отделении бывшей Нагорно-Карабахской автономной области (НАГО), населенной

армянским этническим меньшинством, от Азербайджанской ССР и присоединении к Армянская ССР.

Джебраил, Физули, Зангилан, Губадлин, а также некоторые села Ходжалинского и Ходжавендского районов, которые были оккупированы в ходе Второй карабахской войны, начавшейся 27 сентября 2020 года и продолжавшейся 44 дня, и город Шуша, находившиеся в территории бывшего ДКМВ, были освобождены от оккупации. После этого между Азербайджаном, Россией и Арменией было объявлено новое прекращение огня на основании трехстороннего заявления, подписанного 10 ноября 2020 года.

Когда азербайджанские исследователи писали о процветающей стране и экономических успехах, связанных с изучением нагорной части Карабаха, армяне всегда имели в виду политическую сторону проблемы и освещали вопрос по своим желаниям и пожеланиям. Однако в ходе исследования мы можем наблюдать, что объективные работы появились ближе к концу 80-х годов XX века. Анализ всех этих работ позволяет сделать вывод, что советская эпоха полна провокаций не только против территории исторической азербайджанской земли Карабах, но и против ее истории.

The nagorno-karabakh autonomous region in the studies

Summary

Keywords: Azerbaijan, Armenia, historiography

The article examines the historiography of the Karabakh problem. The Nagorno-Karabakh conflict arose on the eve of the collapse of the USSR (in 1988) after demands for the separation of the former Nagorno-Karabakh Autonomous Region (NAGO) from the Azerbaijan SSR and joining the Armenian SSR, where the majority of the Armenian ethnic minority lived.

Jabrayil, Fuzuli, Zangilan, Gubadli, as well as some villages of Khojaly and Khojavend regions, which were freed from occupation in the

Second Karabakh War, which started on September 27, 2020 and lasted 44 days, and also the city of Shusha, which were in the territory of the former Nagorno-Karabakh, were liberated from occupation. After that, a new ceasefire was declared between Azerbaijan, Russia and Armenia based on the tripartite statement signed on November 10, 2020. When the Azerbaijani researchers wrote about the prosperous country and economic success related to the study of the mountainous part of Karabakh, the Armenians always kept the political side of the problem in mind and covered the issue according to their wishes and desires. However, in the course of the research, we can observe that objective works appeared towards the end of the 80s of the 20th century. The analysis of all these works allow us to conclude that the Soviet period was full of provocations not only against the territory of the historical Azerbaijani land of Karabakh, but also against its history.

Tikinti şirkətlərinin idarə edilməsinin yeni təşkilati strukturunun yaradılması mexanizmi

Ş.N. Məmmədov

Azərbaycan memarlıq və inşaat universiteti,
Sahə iqtisadiyyatı, doktorant
sabanmamedov@gmail.com

Economic efficiency of the organizational structure of the management system of the construction company

Abstract

One of the most important factors of the effective functioning of the structure improvement mechanism is the existence of an innovative organizational culture in the company. Organizational culture is defined as the system of shared views of all employees, which determines the interrelationships between the internal integration of its main parts of the company and the external environment, obtained as a result of practical activity. An innovative organizational culture encourages innovation, experimentation and entrepreneurship. Therefore, the leaders of the company should not only note the deviation from the traditions, but also note that it is impossible to implement the changes without a certain share of risk.

Key words: *input flow, output flow, assets, liabilities, functional model, construction assemblies, construction installation Works*

Механизм создания новой организационной структуры управления строительными организациями

Одним из важнейших факторов эффективного функционирования механизма совершенствования структуры является наличие в компании инновационной организационной культуры. Организационная культура определяется как система общих взглядов всех сотрудников, определяющая взаимосвязи между внутренней интеграцией основных ее частей компании и внешней средой, полученной в результате практической деятельности. Инновационная организационная культура поощряет инновации, эксперименты и предпринимательство. Поэтому руководители компаний должны не только констатировать отход от традиций, но и отметить невозможность внедрения изменений без определенной доли риска.

Ключевые слова: *входной поток, исходящий поток, активы, пассивы, функциональная модель, строительно-монтажные работы, строительно-монтажные работы*

**Tikinti şirkətlərinin idarə edilməsinin yeni
təşkilati strukturunun yaradılması mexanizmi**

Xülasə

Struktur təkmilləşdirilməsi mexanizminin səmərəli fəaliyyətinin ən mühüm amillərindən biri şirkətdə innovasiya tipli təşkilat mədəniyyətinin mövcudluğudur. Təşkilat mədəniyyəti altında şirkətin və xarici mühitin onun əsas hissələrini daxili integrasiyası arasında qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edən, praktiki fəaliyyət nəticəsində əldə edilən və bütün əməkdaşların baxışları sistemini bölüşdürülməsi başa düşür. İnnovasiya tipli təşkilat mədəniyyəti yeniliyi, sınağın aparılmasını və təşəbbüskarlığı həvəsləndirir. Ona görə də, şirkətin rəhbərləri ənənələrdən təkcə kənarlaşmanı qeyd etməməli, buraxmamalı, həm də qeyd etməlidir ki, dəyişiklikləri riskin müəyyən payı olmadan həyata keçirmək

mümkün olmaz..

Açar sözlər: *giriş axını, çıkış axını, aktivlər, passivlər, funksional model, tikinti birləşmələri, tikinti quraşdırma işləri*

Ümumilikdə tikinti şirkətinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizmi bir sıra məsələləri özündə cəmləşdirmişdir. Buraya ölkənin mühitinə uyğunlaşdırılması məqsədilə şirkətin tikinti səfəreasında müvafiq şəraitin yaradılmasına yönəldilən, struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyənləşdirən, vasitələrin və metodları daxildir. Tikinti şirkətinin idarə edilməsi sisteminin modeli, idarəedilmə sisteminin təkmilləşdirilməsi modelinin qurulmasının əsas mərhələləri və digər məsələlər aşağıda geniş formada qeyd olunmuşdur.

Hər bir işdə tikinti şirkətinin daxili biznes proseslərinin icrasında idarəetmə sisteminin parametrlərinin modelləşdirilməsi məqsədləri üçün aşağıdakı formada təsvir olunur:

- hadisələrin giriş axını
- hadisələrin çıkış axını
- idarə edən siqnal
- habelə icraçılar.

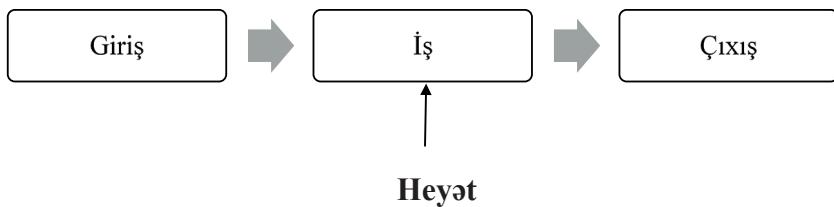
Övvəlki işin çıxışı və sonrakının girişi arasındaki gecikdirmənin nəzərə alınması biznes proseslərin modeli çərçivəsində təklif edilir.

Giriş axımından həm asılı olan, həm də asılı olmayan hər bir növün çıxışının çoxlu funksiyalar çıkış axını altında cəmləşmişdir. İdarə edən siqnal dedikdə işin başlanması siqnalı kimi təsəvvür edilir. Burada işin yerinə yetirilməsinin həm təsadüfi kəmiyyəti, həm də olan sıxlığı göstərilir. Beləcə müntəzəm və təsadüfi əmələ gələn işləri təsvir etmək mümkündür. Hər bir iş giriş axının vahidinə əmək resursunun istifadəsinin intensivliyi və müddəti ilə xarakterizə edilir. Ən mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, həmin iş müxtəlif ixtisaslı icraçılar və vəzifə maaşlarına uyğun yerinə yetirilir. Aşağıda təsadüfi hadisələrin asılılığını nəzərdən keçirilmişdir.

Birinci variantda (şəkil 3.2.1) hadisələrin giriş axının işlənməsi cari rejimdə girişə siqnalların tədriclə daxil olması üzrə işlərin icrasının

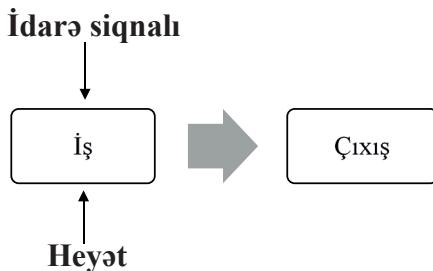

bağlanğıçı gösterilmiştir. Çıxış giriş axının funksiyasıdır.

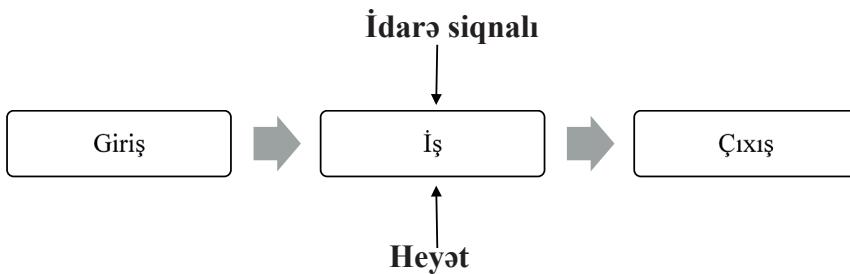
Şəkil 3.2.1 İdarə edən siqnal olmayanda iş

İkinci variantda (şəkil 3.2.2) idarə edən siqnalların tədriclə daxil olması üzrə işin icra edilməsinin başlanğıcıdır və burada giriş müəyyən edilmir. Çıxış funksiyası ilə müəyyən edilir və girişdən asılı deyil. Plan işinin qəti əmək tutumundan asılılığının təsvir edilməsi belə təklif edilir.

Şəkil 3.2.2 Giriş axını olmayanda iş

Üçüncü variantda (şəkil 3.2.3) idarə siqnallarının tədriclə daxil olması üzrə işlərin icra edilməsinin başlanğıcını təsvir edilmişdir. Girişə daxil olan hadisələr yığılır, onların işlənməsi ancaq idarə siqnalının icarəyə verilməsi anında başlanır.

Şəkil 3.2.3 İdarə siqnalı və çıxış axını olanda iş

İşlərin həcmi iş yerinə yetirilməyəndə vaxt ərzində giriş hadisələrinin daxil olmasının miqdarı ilə müəyyən edilir. Bu variant ən ümumi haldır. Beləliklə təsvir edilən variantlar ona görə nümayiş etdirilir ki, şirkətin biznes-prosesləri modelinə işlərin hər bir növü daxil edilə bilsin.

Hər bir vaxt ərzində tikinti şirkətinin fəaliyyətini təmin etmək modeləşdirmə prosesində əsas məqsədidir. Belə ki, heyətə az xərclər sərf etməklə bütün işləri yerinə yetirmək mümkün olur.

Təcrübədə digər yanaşmada mövcuddur. Tikinti şirkətinin fəaliyyəti prosesində bəzi işlərin yerinə yetirilməsindən imtina etmək olar, yəni belə işləri zəruri miqdarda icraçılarla təmin etməmək mümkündür. Müvafiq yanaşmada işlərin hər hansı bir növünün icrasından itirilən qazanc işçi qüvvəsinin əlavə vahidinə cəlb edilən xərclərlə müqayisə edilir. Təsvir edilən yanaşma müxtəlif meyarlara uyğundur. Mövcud meyarlar keyfiyyət və ya qismən keyfiyyət xarakteri daşıyırlar. İdarəetmə sisteminin işçilərinin saxlanması xərclərinin minimuma endirilməsi tam kəmiyyət meyari kimi xarakterizə olunur.

Əlavə olaraq verilən idarəetmə sistemində mənfəətin maksimuma qaldırılmasını kəmiyyət meyari kimi istifadə etmək olar. Həmin meyarları qeyd edilən modelin işlənməsində istifadə etmək olar.

Axtarışı və informasiyaların yiğimi, biznes proseslərin modelinin qurulması, məlumatların təhlili və xarici parametrlerin əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi modelinin formallaşması, alınan nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsi işlənilən

modelin praktiki reallaşdırılması kimi məsələlərdən ibarətdir. Axtarış mərhələsi və informasiyaların yiğilması aşağıdakılara gətirir:

- informasiyaların mənbələrinin və tələb olunan informasiyaların cəlb edilməsi üsulunun seçilməsinə gətirib çıxarır.

Həmin mərhələnin üsulları, hər şeydən əvvəl, informasiyanın beş əsas mənbələrindən bir neçəsinin seçilməsinə ehtiva edir:

- şirkətin rəhbərləri ilə səhbətə
- bölmələr haqqında əsasnaməyə
- vəzifə təlimatına, bütün vəzifəli şəxslərin sorğusuna
- şirkətin fəaliyyətinə müşahidə edilməsinə
- tikinti şirkətinin biznes-prosesləri modelinin qurulması

Bunlar informasiyalara əsasən funksional modelin qurulması, axtarış mərhələsi və informasiyaların yiğiminin alınması kimi bir neçə üsullardan ibarətdir.

Funksional modeli funksiyalar arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsindən sonra şəklini dəyişir. Burada işlərə və hər bir işin giriş və çıkış parametrlərinin müəyyən edilməsinə görə sonra hazırkı tədqiqatın məqsədi üçün modeli məlumatlarla doldurmaq lazımdır. Belə ki, müvafiq hesablanması aparmaq mümkün olsun. Hər bir iş üçün biznes proseslərin qurulan modeli çərçivəsində əmək resurslarının və müddətinin intensiv istifadəsi müəyyən edilir. Sonra isə hər bir iş üçün vaxta görə idarə edən siqnalın əmələ gəlmə səhliyi müəyyən edilir. Buraya işin başlanması üçün siqnal aiddir. Sonrakı addımda giriş funksiyasının növünü müəyyən etmək lazımdır və biznes prosesə daxil olan, hər bir iş üçün xarici mühit müəyyən edilir.

Giriş axını həmçinin təsadüfi kəmiyyəti təsəvvür edilə bilər. Bundan əlavə, qalan işlər üçün girişlər, keçmiş işlərin çıkışlarına görə müəyyən edilir, informasiyaların ötürülməsində gecikdirmə və ya keçmiş işin nəticəsinin fiziki yerdəyişməsi müəyyən edilir. Giriş funksiyası parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün statistik məlumatlar olmadığı təqdirdə, onlar ekspert yolu ilə müəyyən edilir. Sonrakı xarakteristika biznes prosesə daxil olan hər bir işin çıkış funksiyasının növü ilə müəyyən edilir. Çıxış funksiyası həm determin əhəmiyyəti kimi qəbul edilə bilər,

həm də girişə daxil olan hadisələrin miqdardından asılıdır. Sonra hazırlığı tədqiqatın məqsədini reallaşdırmaq üçün idarəetmə sisteminin biznes proseslərin modelindəki işlərə uyğun müəyyən edilməlidir. Burada həmçinin müəyyən vəzifə borcları dairəsində hər bir vəzifənin dəyər qiymətləndirilməsi müəyyən edilir.

Mənfəətin maksimum meyari üçün hər bir vaxt anında yerinə yetirilən işlərin hansı növlərinin məcburi və hansıların qeyri-məcburi olmayan işlərinin yerinə yetirilməsinin prioritəti müəyyən edilir. Məhsulun və ya xidmətin hər bir növü üçün mənfəətin reallaşdırma qiyməti dəyişən xərclərin kəmiyyəti, habelə daimi xərclərin kəmiyyəti kimi müəyyən edilir.

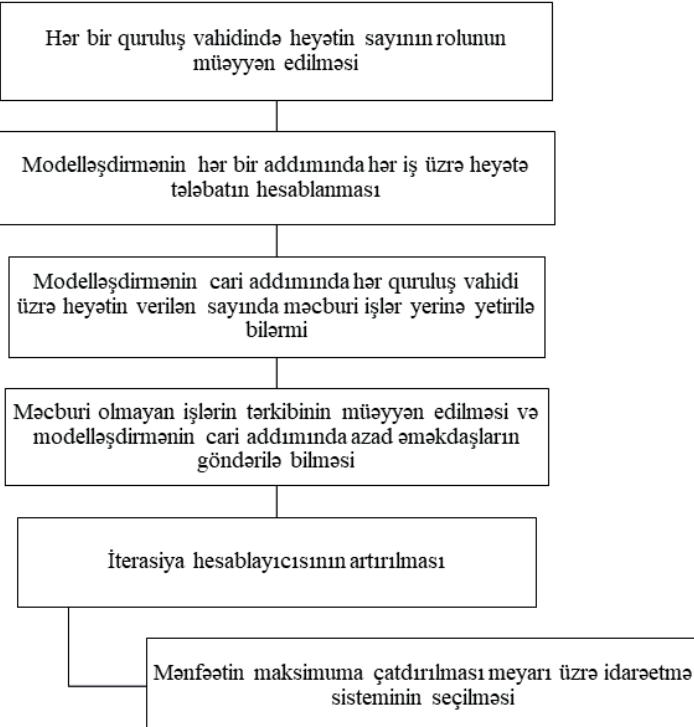
Keçmiş mərhələlərin yerinə yetirilməsinin nəticəsi hər bir iş üçün müəyyən xarici parametrlərin biznes-prosesləri modeli olur, hansı biri üçün əsas hesab edilir. Modelin özünün növü meyarkan asılı olaraq müəyyən edilir və istifadə edən seçilir. Bütün işlərin yerinə yetirilməsi şərtiə idarəetmə sisteminin saxlanılması xərclərinin minimuma endirilməsi və ya şirkətin fəaliyyətindən mənfəətin maksimuma çatdırılması baş verir.

İdarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi modelinin formallaşması və xarici parametrlərin əhəmiyyəti müəyyən edildikdən sonra sınaqlar aparılır.

Sınaqların aparılmasının məqsədi ondan ibarətdir ki, birinci meyar üçün idarəetmə sisteminin elə varianatı seçilməlidir ki, onun saxlanması üçün az xərclər sərf edilsin və şirkətin fasiləsiz işləməsini təmin etmək mümkün olsun. İkinci meyar üçün müəyyən dövr ərzində mənfəətin maksimuma çatdırılmasına cəhd göstərilsin.

İdarə edənin dəyişilməsi kimi idarəetmə sisteminə daxil olan, hər bir vəzifənin əməkdaşının kəmiyyət əhəmiyyəti çıxış edir. İdarə edənin dəyişən əhəmiyyəti seçilərək. İdarəetmə sisteminin əlverişli variantı müəyyən edilir. Sonra isə idarəetmə sistemini əlverişli variantlarından ən yaxşı variant seçilir.

Mənfəətin maksimum meyari üçün idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin sadə alqoritmi şəkil 3.2.4-də verilir.

Şəkil 3.2.4 Mənfiətin maksimuma çatdırılması meyarlari üzrə idarəetmə sisteminin modelləşdirilməsi alqoritmi

İdarəetmə sisteminin təşkilat quruluşu variantının seçilməsi meyara əsasən həyata keçirilir – modelləşdirmə üfiqində mənfiətin maksimuma çatdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, struktur proseslərinin spesifikasına və onların həyata keçirilməsi şərtlərinin mexanizminin formalaşmasına müəyyən tələblər təqdim edilir. (cədvəl 3.1) Mexanizmin əsasını struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi üsulu təşkil edir və özünə dörd mərhələni daxil edir: struktur dəyişikliklərinə tələbatın müəyyən edil-

məsini; təşkilat strukturunun layihələndirilməsini; struktur layihəsinin tətbiqini; struktur dəyişikliklərin nəticələrinin qiymətləndirilməsini.

Tikinti şirkətinin idarəedilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruriyinin müəyyən edilməsinin, əsas ümumi səbəbləri aşağıdakılardır:

Nəticə

Tikinti şirkətində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizminin real fəaliyyəti o vaxt mümkündür ki, əgər o bütün mərhələləri ardıcıl keçərək, şirkətin kollektivi daxilində formalasılır. Tikinti şirkətinin idarə edilməsi sistemində obyektiv qüvvələrin zəruriliyi, xarici mühitdə dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər, həmçinin idarəetmə sisteminin məqsədlərində, proseslərində və elementlərində dəyişikliklər ola bilər.

Ədədbiyat

1. Məmmədov M.A. Tikinti müəssisələrinin dövriyyə vəsaitlərinin təhlilli.
2. Яковлев В.А. Проблемы финансирования ремонто – строительного производства // Проблемы совершенствования и организации управления М: СПБ, 2012 – N3-с.38-44.
3. Бобылев В.В. Эффективносеб организационных форм управления капитальным строительством / В.В. Бобылев – М: ГУУ – 2019 – 157с.
- 4 . Денисов В.М. Оптимизация структуры после реорганизации. Опыт обчед
5. Инения филиалов. // менеджмент в России и зарубежом – ISSN 1028 – 5857 – 2015 – N2 – C.84-89.

Методология анализа организации управления человеческими ресурсами на предприятии

Алиев Али

Азербайджанский Государственный Университет

Нефти и Промышленности

ali.aliyevfw@gmail.com

Резюме

Вопрос организации человеческих ресурсов, развития, управления и анализа этой деятельности на промышленных предприятиях может варьироваться в зависимости от структуры и целей каждой организации. Однако есть общие задачи, которые ожидаются от деятельности по развитию на каждом промышленном предприятии. Эти задачи включают в себя обеспечение лучшей работы персонала и продолжение работы, определение разницы между ожидаемым поведением работника и поведением, демонстрируемым работником, сотрудничество со специализированными учреждениями по развитию персонала, подготовку кадров для более высоких должностей, создание учебного подразделения предприятий и персонала по результатам исследований включает подготовку программ обучения.

Научная новизна статьи заключается в разработке теоретических и методических рекомендаций и практических мер по совершенствованию системы управления человеческими ресурсами на промышленных предприятиях.

Ключевые слова: *инновации, человеческие ресурсы, предприятие, планирование, эффективность*

Целью статьи является определить уровень стратегического управления человеческими ресурсами на промышленных предприятиях. Эта статья даст информацию об управлении

человеческими ресурсами, масштабах и влияющих факторах на управление человеческими ресурсами, функции управления человеческими ресурсами

Методология

При написании статьи использовались сущность мотивации в трудовой деятельности на промышленных предприятиях, теории развития, методы анализа информации, а также методы анализа применения практических знаний.

В заключительной части были сформулированы предложения в соответствии с задачами исследования.

Введение

Управление человеческими ресурсами является важной функцией в организациях. Сегодня в мире глобальная конкуренция является основным элементом для определения стратегий предприятий, в результате чего индустриальная экономика переживает переход к экономике знаний. В эпоху, когда общее качество имеет первостепенное значение, эффективность может быть достигнута только путем успешного использования человеческих ресурсов. УЧР является одной из необходимых потребностей в организациях, а также играет фундаментальную роль для подбора персонала, ориентации, оценки работы и так далее. [1, с. 1-10]

Отдел кадров - это структура в организации, занимающийся административными, юридическими и психосоциологическими проблемами внутри организации и консультирующий руководство. Это подразделение основной задачей которого в организации является эффективно реализовывать задачи по решению гуманитарных и социальных проблем. С другой стороны, отдел кадров отвечает за реализацию и координацию кадровой политики всех других отделов. [2, с. 498]

Важнейшим фактором успеха в управлении человеческими

ресурсами на предприятиях является четкое определение целей. Эти цели заключаются в обеспечении предприятия квалифицированными человеческими ресурсами, в эффективном использовании навыков и способностей работников, в обеспечении права работников на труд, а также в обеспечении развития и сохранения условий труда.

УЧР на промышленных предприятиях состоит из множества компонентов. Данные компоненты классифицируются ведущими учеными по разным категориям. Однако общие для всех классификаций предметы можно выделить следующим образом [3, с. 432].

1. Планирование человеческих ресурсов,
2. Отбор и набор кадров,
3. Экспедирование человеческих ресурсов,
4. Развитие человеческих ресурсов ,
5. Оценка производительности труда,
6. Оплата труда,
7. Разделение труда.

При планировании и организации управления персоналом на промышленных предприятиях необходимо знать количество персонала и их навыки, отвечающих текущим и будущим требованиям бизнеса. Это функция планирования труда (IRE). Успех промышленного предприятия зависит от его способности эффективно и рационально использовать свои материальные и человеческие ресурсы. [4, с. 178].

В Азербайджане как и во всем мире, образование для человеческих ресурсов имеет бесспорное значение по этой причине была определена Стратегическая дорожная карта по развитию профессионального образования и обучения в Азербайджанской Республике. Основное направление этой стратегической карты – применение мирового опыта в области профессионального образования и обучения к экономике нашей страны.

Тщательный выбор приоритетов на этот период является

ключевым, поскольку эти приоритеты служат основой для будущих проектов.

Если рассматривать поставленные цели [5, с. 339-374]:

1. Прежде всего адаптация образования и обучения работодателя к системе управления человеческими ресурсами;
2. Создание сильной системы финансирования предприятия;
3. Создание программ развития профессионального образования на предприятии;
4. Разработка программ, подходящих для каждого отдельного сектора предприятия
5. Реализация средств, которые приведут к достижению поставленных целей предприятия.

Цель управления человеческими ресурсами

Целью УЧР является помочь всем сотрудникам достичь оптимальной производительности и полностью использовать свой потенциал:

1. Убедить сотрудников прилагать больше усилий для достижения организационных целей,
2. Оптимально использовать человеческие ресурсы для достижения целей организации,
3. Удовлетворять карьерные ожидания и развитие сотрудников,
4. Унифицировать организационные планы и стратегии управления персоналом, создавать и поддерживать корпоративную культуру,
5. Создать рабочую среду, стимулирующую скрытый творческий потенциал и энергию,
6. Создать условия труда, стимулирующие инновации, командную работу и общую концепцию качества,

Вышеупомянутое планирование известно, как планирование человеческих ресурсов в рабочей среде промышленных предприятий и предназначено для использования рабочей силы определенным образом с точки зрения качества и количества, а

также для обеспечения непрерывности человеческих ресурсов.
[6, с. 208].

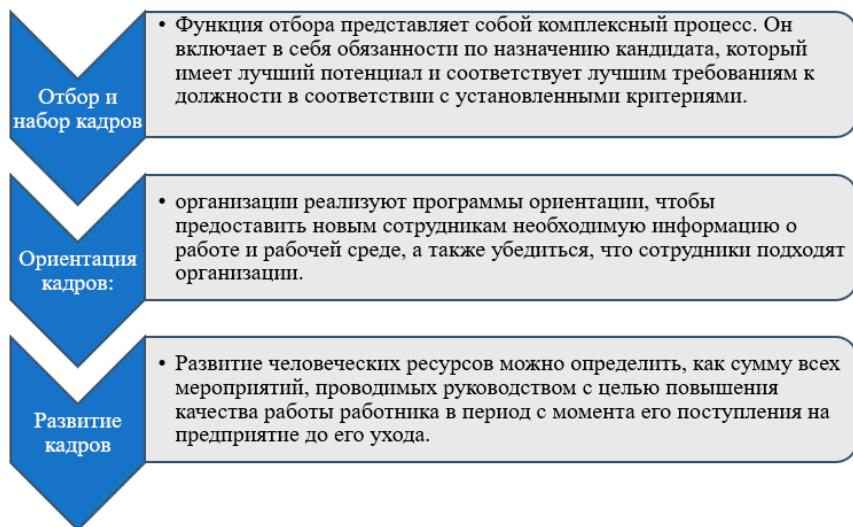

Схема 1. Оценка кадровых планов на промышленных предприятиях

Источник: Составлено автором.

Рассмотрим идеи, упомянутые в таблице, на основе примеров.

Отбор и набор кадров. Каждая организация имеет кадровую политику. Цели организации должны быть четко определены при формулировании этой политики. Если политика организации терпит неудачу в других областях, менеджерам очень трудно добиться успеха. На этапе отбора УЧР выбирают лучших кандидатов, подходящих для работы в организации, из тех, кто был найден на этапе найма. Методы отбора включают: интервью, тестирование и испытательный срок. Набор персонала - это создание конкретного резерва на планируемые вакансии как из

внешних, так и из внутренних источников. Внешние источники - это кадровые агентства и центры занятости, в которые менеджеры отдела кадров могут обращаться с целью получения потенциальных сотрудников. Кроме того, они могут публиковать объявления в СМИ о своих потребностях в специалистах. [7, с. 11-23]

Ориентация кадров. Программы ориентации предназначены для ознакомления персонала с работой и рабочим местом, а также для обучения характеристикам работы. С помощью таких программ вновь нанятый персонал информируется об истории рабочего места, организационной структуре, продукции, которую оно производит, правилах и политиках организации, имеющих важное значение в организации. [8, с. 31-46].

Развитие кадров: Основной целью развития человеческих ресурсов является устранение недостатков в деятельности работников и наделение их ожидаемыми полномочиями. Организации начали лучше понимать важность деятельности по развитию человеческих ресурсов, чтобы сотрудники могли эффективно выполнять свои обязанности.

Анализ новейшей системы управления человеческими ресурсами в Азербайджане на основе предприятия

В «PAŞA İnşaat» создана гибридная система УЧР. На основе этой системы организации могут предоставить единый источник данных, мгновенный доступ к данным о сотрудниках, гибкое самообслуживание, автоматизированные рабочие процессы утверждения и расширенную отчетность для принятия важных кадровых решений. Учитывая современные мировые тенденции в области автоматизации управления и цифровизации рабочих процессов, в середине 2020 года руководство «PASHA Holding» и «PASHA İnşaat» в области управления человеческими ресурсами для всех компаний, решили начать масштабный проект с целью цифровой трансформации. После нескольких месяцев тщательного рассмотрения широкого спектра корпоративных

систем планирования человеческих ресурсов выбор пал на решения «SAP», но затем был выбран очень необычный и нестандартный для азербайджанского рынка способ внедрения. «PASHA İnşaat» были первой компанией в Азербайджане, решившей использовать модель параллельных гибридных приложений («Side-by-side Hybrid») облачного решения «SAP SuccessFactors Employee Central» и локальное решение «SAP Human Capital Management». «SAP»- является лидером рынка в области корпоративного программного обеспечения и помогает компаниям любого размера и во всех отраслях демонстрировать наилучшие бизнес-показатели: достаточно отметить лишь один факт, что на клиентов SAP приходится 87% мировой торговли.

В компании утверждают что с выбранной моделью приложений в настоящее время использует самую передовую облачную ІТ-систему, предоставляя своим сотрудникам мгновенный доступ к личным данным, быстрое самообслуживание, автоматизированные рабочие процессы утверждения, расширенную отчетность [9].

Заключение

От эффективного процесса отбора зависит успех отобранного персонала в выполнении возложенных на него задач. По этой причине организация должна предоставлять необходимые ей человеческие ресурсы, применяя надежный метод отбора, и не должна допускать сомнений в этом процессе, который приводит к обсуждениям. Многие организации заранее определяют свои потребности в сотрудниках. Эта деятельность известна как планирование персонала. Вопрос о том, каким образом и где обеспечить кадрами, когда возникает потребность в человеческих ресурсах организации, будет ли она развиваться извне предприятия или за счет организации, обеспечения человеческими ресурсами из источников внутри страны или зарубежных стран.

Список используемых ресурсов

1. Fenech, R., Baguant, P., & Ivanov, D. (2019). The changing role of human resource management in an era of digital transformation. *Journal of Management Information and Decision Sciences*, 22(2). 1-10c
2. Веснин В.Р Практический менеджмент персонала: Пособие по кадровой политике. – М.: Юристъ, (2018). 498с.
3. Десслер Гари. Управление персоналом / Пер. с англ. - М.: “Издательство БИНОМ”, (2017). - 432 с.
4. Волгин А.П., Матирко В.И., Модин А.А. Управление персоналом в условиях рыночной экономики (опыт ФРГ). - М.: “Дело”, (2015). - 178 с.
5. Bruce E. Kaufman, (2019) Human resources and industrial relations Commonalities and differences, 339–374 c.
6. Грачев М. Суперкадры. Управление персоналом в международной корпорации. - М.: “Дело ЛТД”, (2016) - 208 с.
7. Garner, E. (2013). Recruitment and Selection: Hiring the people you want. Bookboon, 11-23 c.
8. Jay B. Barney and Patrick Wright (1998) “On Becoming a Strategic Partner: The Role of Human Resources in Gaining Competitive Advantage,” *Human Resource Management*, 37: 31-46 c.
9. <https://marja.az/89177/pasa-insaatda-insan-resurslarinin-idarəedilməsinin-re-edilmesi-üzre-hibrid-sistem-yaradilib> (2022)

Müəssisədə insan resursslарının idarəedilməsinin təşkilinin təhlili metodologiyası

Xülasə

Sənaye müəssisələrində insan resursslarının təşkilatı, inkişafı, idarəsi və bu fəaliyyətlərin analizi məsələsi hər bir təşkilatın strukturuna və məqsədlərindən asılı olaraq görə dəyişə bilər. Bununla birləşdə, hər bir sənaye müəssisəsində ümumilikdə inkişaf fəaliyyətindən gözlənilən

ümumi vəzifələr mövcuddur. Bu vəzifələrə, kadrların daha yaxşı performans göstərməsini, işləməyə davam etməsini təmin etmək, işçinin gözlənilən davranışları ilə işçinin sərgilədiyi davranışları arasındakı fərqi müəyyən etmək, kadrların inkişafı üçün ixtisaslaşmış qurumlar ilə əməkdaşlıq etmək, kadrların yüksək vəzifələrə hazırlanması, müəssisələrin təlim vahidinin yaradılması və tədqiqat nəticələrinə əsasən kadr hazırlığı programlarının hazırlanmasını ehtiva edir.

Açar sözlər: *yeniliklər, insan resursları, müəssisə, planlaşdırma, effektivlik*

Methodology of analysis of the organization of human resources management in the enterprise

Summary

The issue of human resources organization, development, management and analysis of these activities in industrial enterprises may vary depending on the structure and goals of each organization. However, there are general tasks expected of development activities in every industrial enterprise. These tasks include ensuring better performance of personnel and continuing to work, determining the difference between the expected behavior of the employee and the behavior exhibited by the employee, cooperating with specialized institutions for personnel development, training personnel for higher positions, creating a training unit of enterprises and personnel based on research results. includes preparation of training programs.

Key words: *innovations, human resources, enterprise, planning, efficiency*

8 noyabr — zəfər günümüz

Aygül Tağıyeva

ADPU-nun nəzdində ADPK-nin 20/06 qrup, 3 kurs tələbəsi
tehsilproblemleri@mail.ru

26 sentyabr axşam saatları – hər şey qaydasında idi. Kim bilərdi ki, gecə rahat yatıb səhər müharibə xəbərini alacaqıq? Analar can parçası oğullarını müharibəyə göndərəcəklər... Qayıdaq 27.09.2020-ci ilə...

27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələri genişmiyyaslı təxribat törədərək cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutdular. Ermənistan ordusunun döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ordusunun komandanlığı qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatı başlaması barədə qərar qəbul etdi. Qarşıdurmalar nəticəsinde Ermənistanda hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik, Azərbaycanda isə hərbi vəziyyət və komendant saatı, 28 sentyabrdə isə qismən səfərbərlik elan edildi. Qarşıdurmalar qısa müddətdə sürətlə alovlandı və ikinci Qarabağ müharibəsinə çevrildi.

Bu qarşıdurma 44 gün davam etdi. İlk olaraq elə müharibəni başladığı gün Fizuli və Cəbrayıl rayonlarının bəzi kəndləri, daha sonra isə Ağdərə və Murovdag istiqamətində yüksəkliklər işğaldan azad edildi. Elə burda ordumuz nə qədər güclü və rəşadətli olduğunu bir daha göstərdi. Azərbaycan xalqı da bu dövrə bir dəmir yumruq kimi birləşdi. Bütün xalq sanki bir olmuşdu, usaqdan böyüyə hər kəsin ürəyi hərbçilərimizin yanında idi. Bu dövürdə tək səngərdə yox, bütün sosial şəbəkələr üzərində müharibə gedirdi. Bu torpaqların hər qarşısında Azərbaycan əsgərinin qanı var. Biz bu gün bu sevinci yaşayırıqsa, bunu Azərbaycan əsgərinə, bu torpaq uğrunda canından-qanından keçmiş şəhid və qazılərimizə borcluyuq. Bu zəfərə gedən yolda biz Azərbaycan xalqının necə güclü olduğunu gördük.

Bununla yanaşı belə çətin vaxtlarda kimin Azərbaycan xalqının yanında olduğunu da gördük. Bu çətin günlərdə qardaş Türkiyə bizim ən böyük dəstəkçimiz oldu. Bu müharibə bizi kimin yaxın olduğunu göstərdi.

Ermənistan respublikası ilə 44 gün davam edən müharibə ərzində 4 oktyabrda Cəbrayıl, 17 oktyabrda Füzuli, 20 oktyabrda Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı və 8 noyabrda Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi. Moskvada imzalanan müqaviləyə əsasən, noyabrin 10-u Bakı vaxtı ilə saat 01:00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və hərbi əməliyyatların tam dayandırılması, 1 dekabradək Ermənistan qüvvələrinin Dağlıq Qarabağın ətrafında Ermənistan nəzarətindəki Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşasının təmin edilməsi elan edildi.

Noyabrin 20-də Ağdam, noyabrin 25-də Kəlbəcər, dekabrin 1-də Ləçin rayonları azad edildi.

Azərbaycanda Zəfər Günü təsis edilməsi haqda Prezident İlham Əliyevin ilk sərəncamı dekabrin 2-də verildi. Bu sərəncama əsasən, Zəfər Günü hər il noyabrin 10-da keçirilməli idi. Lakin, noyabrin 10-nu Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürkün anim günü olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Zəfər Günü təxəllüsü təqdim etdi. Şuşa şəhəri və onun işğaldan azad edilməsinin tarixi əhəmiyyəti nəzərə alaraq qələbənin – Zəfər Günü hər il noyabrin 8-də təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alındı.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan tarixində əbədi yazılmış 44 günün möcüzələrindən bəhs edir. 44 günün möcüzələri deyəndə göz önünə vətən müharibəsi, torpaqlarımızın azadlığı gəlir. Ali Baş Komandanın müdürü sərkərdə istedadına güvəndik. 44 günlük savaşda xalqımızın gücү və rəşadəti möhtəşəm qələbimizin əsasıdır.

Резюме

В этой статье идёт речь о чудесах 44 дневной войны, которые навсегда оставили след в истории Азербайджана. Когда мы говорим о чудесах 44 дней, мы имеем в виду войну и освобождение захваченных территорий. Доверились Главнокомандующему военачальнику, его мудрости и способности. В 44 дневном бою основоположением победы является сила и храбрость нашего народа.

Summary

The miracles of 44 days which are written permanently to Azerbaijan history are mentioned in this article. When we say the miracles of 44 days we remember the civil war and liberty of our lands. We trusted the wise talent of our commander. The power and endurance of our nationality is the foundation of our victory in 44 days war.

Açar sözlər: *44 gün, Azərbaycan, möcüzə, topaq, vətən, rəşadət, qəhrəman.*

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

<https://president.az/az/articles/view/48455>

2. İlkinci Qarabağ müharibəsi

https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si

44 Days – The History of the Glorious Victory

Qasımlı Aynur Mikayıł qızı

qasimli_a93@mail.ru

Tapdıqlı Nərmin Nazim qızı

tapdigli.narmin1997@gamil.com

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimləri

44 Days - One of the most glorious pages in the history of Azerbaijan.

The 20th century is a period of various events that replace each other in the history of the Azerbaijani people. The genocides committed against the Turkish-Muslim population from the beginning of the century didn't break the struggle of the people, but rather strengthened it. In this period, the establishment of the first Democratic Republic of the East, the Azerbaijan Democratic Republic, the 70-year period of slavery that followed and the independence achieved despite extremely difficult conditions at the end of the century, show that there were great turning points in the history of the people of the 20th century. During the period when the people of Azerbaijan regained their independence, they also fought against the enemies who introduced the policy of aggression against their native land. Groundless territorial claims of Armenia against the historical lands of Azerbaijan have resurfaced since 80s of the 20th centuries. As a result of the First Karabakh War, which turned into military aggression, 1988-1994, Armenia occupied 20 percent of Azerbaijan's land and the policy of "ethnic cleansing" was implemented in this area. This policy has caused more than 1 million of our compatriots to become refugees and internally displaced persons. Although the Azerbaijani side has been trying to resolve to conflict peacefully for 30 years, unfortunately, the issue has not been resolved. In the international world, no progress could be made in resolving the conflict. So, although the resolutions No.822, 853, 874 and 884 adopted by the Union

Nations Security Council demanded that Armenia withdraw its military forces from the lands of Azerbaijan and resolve the issue peacefully, Armenia didn't give up its destructive position. Azerbaijan has repeatedly warned that the illegal presence of Armenia in the Azerbaijani lands and its destructive position the cause the violation of peace and security in the South Caucasus region.

In 2007, several declarations were made that included solutions to the conflict, including the Madrid principles. These statements envisage the withdrawal of the Armenian Armed Forces from Nagorno-Karabakh. In addition to the special methods for Lachin and Kalbajar, it is planned to hold a vote to resolve the status issue in Nagorno-Karabakh. At the same time, it is planned to take measures to solve international security in the area. Since 2018, the position of the Armenian side against the peace talks has again disrupted the progress towards the solution of the issue. At the beginning of 2020, the tense situation between Armenia and Azerbaijan intensified again. Military provocations against Azerbaijan began to increase day by day. In July 2020, civilians were also damaged as a result of the clashes that took place in the direction of Tovuz. 61 private houses were destroyed and people's crops were damaged to a great extent. The Azerbaijani side warned that it will prepare a response to any possible provocation¹ (44 günlük Qarabağ müharibəsi. Mülahizə və nəticələr. Beynəlxalq münasabətlərin təhlili mərkəzi. Bakı.2021.)

On September 27, 2020, the Armenian side committed largescale military provocations. The frequent attacks showed that the time has come for the return of native lands and the restoration of justice. As a result, the 44 day – Patriotic War between September 27 and November 10 took place for the holy deed.

The first statement regarding the events was given by Hikmet Hajiyev, head of the foreign policy department of the Presidential Administration of the Azerbaijan Republic. The statement stated that on September 27 at around 6:00 a.m., the ceasefire regime was grossly violated by the Armenian armed forces. Thus, the densely populated frontline

regions were also fired from different types of weapons. In response to the attacks of the opposite side, on the order of Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the Victory Army of Azerbaijani started military operations. According to the decree of the President, martial law was declared on the territory of Azerbaijan from 00:00 on September 28 and partial mobilization in the country according to the order issued on the same date.

The military operations carried out by the Azerbaijani army were carried out under the name "Iron Fist". At the beginning of the operations many strategic heights were liberated in Murovdag. On October 3, the village of Madagiz of Tartar was liberated by our heroic army and the name of the village restored by President Ilham Aliyev and renamed Sugovushan. The liberation of the village of Sugovushan was of great importance for the progress in the northern direction². (<https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>)

Armenia, which suffered successive defeats in the Second Karabakh War, began to commit terrorist acts in cities and settlements outside the battlefields. As a result of Armenia's aggressive anti-humanist policy, the city of Ganja was the first attack target outside the Karabakh region where the war took place. On October 4, 2020, the city of Ganja was bombarded by a rocket in the morning. During this terrorist attack, a densely populated area of the city, residential houses, and a two-story residential building were destroyed. On October 5 and 8, the city of Ganja was once again the target of terrorist attacks. The next area where peaceful residents were targeted was Barda. Barda was attacked several times by Armenia. There were people killed and injured in the rocket attacks.

Azerbaijani military forces liberated Jabrayil city on October 4 and Hadrut settlement on October 9. At the same time, the release of Hadrut made it possible to take a superior position in important positions in Khojavand region. "Iron Fist" operation forced the Armenian side to ask for a ceasefire. The Foreign Ministers of both countries participated in the meeting organized on October 9-10 in Moscow on the initiative of Russia. Despite the agreement on the ceasefire at the mee-

ting, the Armenian side again violated these negotiations with offensive operations.

During the 44-day struggle, its liberation was related to Fizuli, which is considered one of the most difficult military operations. Many military experts noted that the release of Fizuli would take months. Because strong fortifications were built here by the enemy during the occupation. Our heroic army liberated Fizuli from occupation in a short period of time.

On October 18, the Azerbaijani flag was raised on the bridge of Khudafarin. On October 22, the Azerbaijani army liberated the Agband settlement of Zangilan from occupation and took full control of the state border with Iran.

After successive military defeats, the Armenian side once again turned to the United States for negotiations. On October 24, the next meeting of the Foreign Ministers of both countries was organized. Although new agreements were reached at this meeting based on the October 10 Moscow statement, the outcome of the negotiations was again violated by the enemy³ (<http://wikipedia.org/wiki/İkinci-Qarabağ-müharibəsi>)

The Azerbaijani military used tactics called the famous “Wolf trap” or “Crescent” in military operations in the direction of Lachin.

At the end of October, our Heroic Army started military operations in the direction of Shusha, the beating heart of Karabakh. As Shusha was a natural fortification, it was impossible to enter it with heavy equipment. There were 2 options for Shusha's release. Shusha had to be liberated either by air strikes or hand-to-hand combat tactics with light weapons. air attacks would cause great destruction in Shusha and this would damage the ancient and rich history of Karabakh. That is why the Heroic Army of Azerbaijan chose hand-to-hand combat tactics. The Special Forces of Azerbaijan entered the city with only light weapons. The city of Shusha was freed from the enemy with the help of hand-to-hand battles and the fire support of the military units stationed in the liberated village of Dashaltı.

Commander-in-Chief Ilham Aliyev announced the liberation of

Shusha from occupation to the people of Azerbaijan on November 8, 2020.

On November 9, when our people celebrated “Flag Day”, our Heroic Army liberated 71 more villages, 1 settlement and 8 strategic heights from occupation. Thus, 300 settlements were freed from occupation.

The 44-day Patriotic War, which lasted from September 27 to November 10, 2020, ended with a great victory despite the difficulties caused by the global pandemic. The factors that ensured this historic victory were the successful foreign policy of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, the determination of the people, a strong army structure and the unity of the People-State-Army.

Every day for 44 days, we took back our occupied lands with glorious victories. And Armenia, which could not prevent the glorious victories of the victorious army, and realized that it could not withstand all this, was forced to sign the November 10 declaration. With that, Armenia officially announced its surrender, so it was a military capitulation for Armenia.

The November 10 statement was the final act of Azerbaijan's victory, as well as Armenia's act of surrender. Thus, the military operations were concluded and according to the statement, we were able to reach Agdam, Lachin, Kalbajar regions without a fight and without any bloodshed.

This statement was, first of all, a celebration of the unity, determination, love of the country, courage of the Azerbaijani people, confirmation on paper. The statement celebrating our great victory was prepared entirely on the basis of the interests of the state and people of Azerbaijan. According to this document, Armenia presented its timetable for forced withdrawal from our occupied lands.

As a result of the war, the status of Karabakh was canceled, and the concept of “Nagorno-Karabakh Autonomous Province”, which was created years ago as a result of the efforts of the usurping Soviet Russia and Armenia, with the aim of dividing Azerbaijan from the heart, collapsed. According to the statement, the security of Lachin Corridor was

entrusted to Azerbaijan.

According to one of the clauses of the statement, a peacekeeping center was established in order to monitor the compliance of both sides with the agreement, in which the peacekeeping soldiers of Russia and the brother country of Turkey are stationed. This nuance played a big role for Turkey to officially control the solution of the issue.

According to this tripartite signed document, the restoration of this road with the Nakhchivan Autonomous Republic, which was cut off by land with Azerbaijan, became one of the main issues of interest. For this purpose, new transport and communication projects are being prepared, which propose the creation of a new communication infrastructure for the restoration of a direct road with Nakhchivan. This road will connect Azerbaijan with Nakhchivan by the shortest route through the territory of Armenia.

One of the interesting aspects of this clause was the provision of security in the corridor by the Russian military. That is, Armenia has to stay away from the process of ensuring the security of this corridor even within its state borders, and the security system is completely provided by Azerbaijan. As a continuation of all this, we saw the implementation of this article (Article 9 of the statement) on February 14 with the laying of the foundation of the Horadiz-Aghband railway by President Ilham Aliyev⁴ (10 noyabr tarixli Üçtərəfli Bəyanatla Azərbaycan qələbəsini rəsmiləşdirdi. Onlayn ictimai-siyasi qəzet. 08 noyabr.2021)

This important issue regarding the opening of the corridor became relevant once again with the “Shusha Declaration” signed between the brotherly countries Turkey and Azerbaijan, which demonstrated the joint strength of the two brotherly countries to the world. This historically significant document was signed on June 15, 2021. The document mentioned the importance and geopolitical significance of opening the corridor as soon as possible.

As stated in the declaration, the Zangezur corridor will also connect Turkey and Azerbaijan by rail. The declaration mentions the importance of the Zangezur corridor, and emphasized that the political and

economic situation in the region will change.

The opening of the Zangezur corridor is of special interest not only to Azerbaijan, but also to other countries, as a railway will be built from East to West through this corridor. The construction of the Nakhchivan-Kars railway as a continuation of the Zangezur corridor played a major role in the development of transport and communication relations between the two brotherly countries.

The corridor will almost certainly connect the Caspian and Mediterranean basins, that is, in a broader sense, Southeast and Central Asia and Europe. This will play an exceptional role in the strengthening and development of the transport-transit line, trade relations, tourism, in short, economic-political relations between the regions we have highlighted (Zəngəzur dəhlizinin açılması yeni geosiyasi vəziyyətin nəticəsidir. Xalq qəzeti. 19 iyun. 2022).

44 Gün – Şanlı Zəfərin tarixçəsi.

Açar sözlər: 44 gün, Qarabağ, Dəmir Yumruq, 10 noyabr bəyanatı, Şuşa bəyannaməsi, Zəngəzur dəhlizi.

Xülasə

Məqalədə ilk öncə qısaca olaraq Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik tarixinə, eyni zamanda I Qarabağ müharibəsinə, XX əsrin 90-cı illərində baş verən proseslərə, əzəli Qarabağ torpaqlarının qəsbkar Ermenistan tərəfindən işğal olunmasına nəzər yetirilmişdir. Daha sonra isə 30 ilə yaxın bir müddətdə həsrət qaldığımız Qarabağ torpaqlarının işgaldən azad edilməsi məqsədi ilə başladılmış “44 gün”dən, bu ədalətli müharibə zamanı cəbhədə əldə etdiyimiz uğurlardan, qalib ordunun işgaldən azad etdiyi ərazilərdən bəhs olunmuşdur. Həmçinin, Müzəffər Ordunun Baş komandanı İlham Əliyevin qalibiyyəti gətirəcək siyasi xətti tutması, arxa cəbhədə isə mübariz bir xalqın həmrəyliyi məsələsinə toxunulmuşdur. Məqalədə 10 Noyabr bəyanatına, müharibənin yekunlarına, bəyanatın Azərbaycan üçün üstünlüklerinə, bəyanatın bənd-

lərinə, "Zəngəzur dəhlizi" məsələsinə, bu dəhlizin regionun, ölkəmizin iqtisadi-siyasi potensialının artırılmasına xidmət etməsinə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bağlanmış "Şuşa bəyannaməsi"nə, bəyannamənin əhəmiyyətinə xüsusi yer ayrılmışdır.

44 Days – The History of the Glorious Victory

Summary

First of all, the article briefly reviewed the history of the ancient statehood of the Azerbaijani people, as well as the First Karabakh War, the processes that took place in the 90s of the 20th centuries, and the occupation of the ancient Karabakh lands by the usurper Armenia. Later, the "44 days" started with the goal of liberating the lands of Karabakh, which we have been longing for nearly 30 years, were talked about, the successes we achieved on the front during this just war, the territories liberated from occupation by the victorious army. Also, the issue of the Commander-in-Chief of the Victorious Army, Ilham Aliyev, taking the political line that will bring victory, and the solidarity of a fighting nation on the rear front, was touched upon. In the article, a special place is devoted to the statement of November 10, the conclusions of the war, the advantages of the statement for Azerbaijan, the points of the statement, the issue of "Zangezur Corridor", the fact that this corridor serves to increase the economic and political potential of the region and our country, the "Shusha Declaration" concluded between Turkey and Azerbaijan, and the importance of the declaration. separated.

Keywords: *44 days, Karabakh, Iron Fist, November 10 declaration, Shusha declaration, Zangezur corridor.*

44 дня – История Славной Победы.

Резюме

Прежде всего, в статье кратко рассмотрена история древней государственности азербайджанского народа, а также Первая карабахская война, процессы, происходившие в 90-х годах 20 века, оккупация древних карабахских земель узурпировать Армению. Далее мы рассказали о «44 днях», начатых с целью освобождения земель Карабаха, к которым мы стремились почти 30 лет, от оккупации, успехах, достигнутых нами на фронте в ходе этой справедливой войны, территориях, освобожденных от оккупации. Армией-победительницей, а также взятием политической линии, ведущей к победе, главнокомандующим Армией-победительницей Ильхамом Алиевым, затрагивается вопрос солидарности воинствующего народа в тылу. касается декларации от 10 ноября, результатов войны, преимуществ декларации для Азербайджана, пунктов декларации, вопроса «Зангезурского коридора» и того факта, что этот коридор служит увеличению экономического и политического потенциала региона и нашей страны., особое место посвящено «Шушинской декларации», заключенной между Турцией и Азербайджаном, и важности декларации.

Ключевые слова: 44 дня, Карабах, Железный кулак, Декларация 10 ноября, Шушинская декларация, Зангезурский коридор

Ədəbiyyat

1. 10 noyabr tarixli Üçtərəfli Bəyanatla Azərbaycan qələbəsini rəsmiləşdirdi. Onlayn ictimai-siyasi qəzet. 08 noyabr.2021.
2. 44 günlük Qarabağ müharibəsi. Mülahizə və nəticələr. Beynəlxalq münasibətlərin təhlili mərkəzi. Bakı.2021.AirCenter.
3. <http://wikipedia.org/wiki/İkinci-Qarabağ-müharibəsi>
4. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>
5. Zəngəzur dəhlizinin açılması yeni geosiyasi vəziyyətin nəticəsidir. Xalq qəzeti. 19 iyun.2022

Azərbaycana Zəfər Yaşadan İgidlər Heroes who brought victory to Azerbaijan

Tələbə: Əliyeva Aynur Şükür qızı (ADPK)

Müəllim: Əhmədova Aygün Allahverdi qızı (ADPK)

e-mail: aygunkaaxmedova1983@mail.ru

Açar sözlər: *Vətən müharibəsi, Şanlı Azərbaycan Ordusu, Zəfər Günü, Şanlı qələbə, Tarixi Zəfər, Dəmir yumruğu.*

Key words: *Homeland war, Numbered Azerbaijan Army, Victory Day, Glorious victory, Historic Victory, Iron fist.*

Ключевые слова : *Отечественная война, Численная Азербайджанская Армия, День Победы, Историческая Победа, Стальной кулак, Великая победа.*

*Vətən mənim bu günüüm, sabahki toy-düyüñüm,
Haqqım varki öyüñüm, Azərbaycan deyəndə!*

*(Homeland is my today, my wedding tomorrow,
I have the right to brag when I say Azerbaijan!)*

*(Родина моя сегодня, моя свадьба завтра,
Я имею право хвастаться, когда говорю Азербайджан!)*

Mərhüm şair Tofiq Bayramın “Azərbaycan deyəndə” şeirindən olan bu misralar Azərbaycan üçün canından-qanından keçməyə hazır hər bir vətən övladı üçün doğma və əzizdir. Məhz Tofiq Bayram və onun kimi digər vətənpərvər şair və yazıçılarımızın qələmindən süzülən bu cür misralardan ilhamlanan igid oğullarımız silaha sarılıraq Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda canlarından keçiblər. 44 günlük

Vətən müharibəsi bunun ən bariz nümunəsidir.

Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Şanlı Azərbaycan Ordusu düşmənin 30 il ərzində işğalda saxladığı torpaqlarımızı cəmi 44 günə azad edib. Tarixi Zəfər Azərbaycanın vətənpərvər oğullarının qəhrəmanlığı sayəsində qazanılıb. Qarabağ Zəfəri ilə təkcə işgal altındakı torpaqlar azad edilməyib, eyni zamanda bölgəmizdə il-lərlə həsrətini çəkdiyimiz davamlı sülh, sabitlik və əməkdaşlığa gedən yolun öünü açılıb.

Şanlı qələbə Azərbaycanın 300-dən çox şəhər və kəndinin işgalçılardan təmizlənməsi ilə nəticələnib. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi tariximizin ən parlaq səhifəsinə, Azərbaycan xalqının iftixar və qürur mənbəyinə çevrililib. Təkcə Şuşa şəhərinin düşmən tapdağından azad edilməsi, Azərbaycan ordusunun necə böyük qüdrətə sahib olmasının göstəricisidir. Qəhrəman oğullarımızın keçilməz qayalıqlardan qalxaraq Şuşa şəhərinə daxil olması, əlbəyaxa küçə döyüslərində ermənilərə qan uddurması haqda bütün dünya danışır. Qüdrətli dövlətlər Şanlı Azərbaycan Ordusunun döyük taktikasını mənimsemək üçün bir-biri ilə yarışır. Bir sözlə Şanlı ordumuz ərazilərimizi işğaldan azad etməklə düşmən üzərində misli görünməyən Qələbə qazandı. 30 il həsrət qaldığımız Vətən torpaqlarında artıq ücrəngli Azərbaycan bayrağı dalgalanır ki, bu da hər birimizə böyük qürur və fəxarət hissi yaşıdır.

Bu gün canlarını Vətən uğrunda fəda edən şəhidlərimizin də ruhu şaddır. Çünkü canları və qanları bahasına azad etdikləri doğma Qarabağda çox böyük tikinti, quruculuq, bərpa işləri həyata keçirilir. Zəngəzur dəhlizi türk dünyasını, Avropanı, həm də qonşularımızı birləşdirə biləcək çox vacib, əhəmiyyətli bir layihə kimi bütün dünyanın diqqətini cəlb edir. Görünən odur ki, Qarabağ tezliklə yurdumuzun müasir infrastruktura malik, dinamik inkişaf edən, əzəmətli və gözəl bir diyara çevriləcək.

Artıq tarixi qələbənin qazanılmasından iki ilə yaxın vaxt keçir. Qarışdan isə Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsini və Şanlı Zəfərin əldə olunmasını özündə birləşdirən 8 Noyabr – Zəfər Günü gəlir. Prezident İlham Əliyevin hələ qızığın döyüslərin getdiyi bir vaxtda səsləndirdi-

yi, “Şuşasız bizim işimiz yarımcıq olar” ifadəsi bu gün öz əhəmiyyətini bir daha sübuta yetirir. Bu gün mədəniyyət beşiyimiz olan Şuşa və digər ərazilərimizdə Şanlı Azərbaycan bayrağı dalgalanır. Buna görə də biz, bu möhtəşəm Zəfəri bizi yaşıdan Prezidentimiz, Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevə, müasir, güclü, rəşadətli Ordumuza, mərd və mübariz əsgər və zabitlərimizə, şəhid və qazilərimizə borcluyuq. Çünkü məhz onların sayəsində “Qarabağ Azərbaycandır!” ifadəsi Ermənistana və onun himayədarlarına sübut olundu. Möhtərəm Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin Dəmir yumruğu daim Düşmənin başı üzərindədir və daim belə olaraq qalacaqdır. Dünya tarixi durduqca cənab Prezidentimizin adı qalib ölkənin ,qalib Prezidenti, Azərbaycan Ordusu isə Qalib və Qüdrətli ordu kimi tarix kitablarının səhifələrini bəzəyəcək və gələcək nəsillərimiz bu səhifələri qürurla oxuyacaqdır.

Hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcudur ki, həmişə Şəhidlərimizin ruhu qarşısında böyük ehtiramla baş əysin. Övlad itkisi-nin ağrısını Əziz yurd yerlərimizin, qədim ata - baba torpaqlarımızın, mənfur düşmənin murdar tapdağından təmizlənməsi ilə, vətənimizin 20 faizədək olan hissəsinin işğaldan azad olunmasının sevinci ilə ovudan , təskinlik tapan, qürur duyan atalarının, analarının qarşısında böyük ehtiramla baş əymək hamımızın sonsuz borcudur . Ən ümidi si isə uzun illər boyunca güclü siyaseti , gərgin əməyi ilə, uzaq görənliliyi, siyasi biliyi, xalqını ,ölkəsini çox sevən , Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ləyaqətli davamçısı , xalqının sevimlisi deyərdim ki, dünya ölkələrinin Prezidentləri içərisində öz xalqı tərəfindən ən çox sevilən möhtərəm Ali Baş Komandanımızın uğurlu siyaseti nəticəsində artıq, hər birimiz başımızı dik tuturuq.

Dünya ölkələri içində hər sahədə, ön cərgələrdə yer alan güclü ordusu , güclü iqtisadiyyatı, güclü siyasi lideri olan ölkəmizin vətəndaşı olduğumuz üçün Ulu Öndərimizin də dediyi kimi, “Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam” ifadəsini artıq hər birimiz qürurla ifadə edirik.

Tarix boyunca bu qüruru öz xalqına bəxş edən Cənab Ali Baş Komandanımıza və onun yetişdirdiyi, ərsəyə gətirdiyi Güclü ordumuza sonsuz alqış edirik.

Xülasə

10 noyabr Zəfər Günüümüz münasibəti ilə Cənab Ali Baş Komandanımızı bütün oxucularımızı və dünyada yaşayan azərbaycanlıları bu qələbədə payı olan, Sırvı əsgərindən tutmuş generalinadək və sadə vətəndaşlarını təbrik edirik! Qarabağ Azərbaycandır !!!

Summary

On the occasion of November 10 Victory Day, we congratulate our Commander-in-Chief, all our readers and Azerbaijanis living in the world, who had a share in this victory, from ordinary soldiers to generals and ordinary citizens! Karabakh is Azerbaijan!!!

Резюме

По случаю Дня Победы 10 ноября мы поздравляем нашего Главнокомандующего, всех наших читателей и живущих в мире азербайджанцев, причастных к этой Победе, от рядовых солдат до генералов и простых граждан! Карабах это Азербайджан!!!

Başımın ucalığı

Aytən Fərəcullayeva

ADPU-nun ADPK Peşə təlimi şöbəsinin

20/06 qrupun 3-cü kurs tələbəsi

tehsilproblemleri@mail.ru

“Vətən haqqı ana haqqıdır” kəlamı ilə Vətəni anamızla bərabər tutur və onu göz bəbəyimiz kimi qorumağı ən müqəddəs borcumuz bilirik. Vətənimiz, üçrəngli bayraqımız və torpaqlarımızın azadlığı uğrunda canlarını qurban verən qəhrəmanlar heç vaxt unudulmur, ölümsüzlüyü qovuşurlar. İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan zəfərimizdə, 30 il sonra geri alınan torpaqlarımızın hər qarışında ığidliklə vuruşaraq şəhid olan 2907 şəhidimizin qanı vardır. Vətən uğrunda müharibədə şəhidlik məqamına ucalmaqla ölümsüzləşən, 44 günlük Vətən müharibəsinin ilk xanım şəhidi, hərbi tibb qulluqçusu Arəstə Baxışovadır.

2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin “İngilis dili” ixtisasını bitirmiş Arəstə uşaqlıqdan hərbiçi olmaq arzusu ilə böyümüşdü. Tez-tez atasının hərbi paltarını geyinər və “Mən də hərbiçi olacağam!” - deyərmış. Müharibənin başlanması sanki Arəstəni bu arzusuna yaxınlaşdırıldı. Vətən müharibəsinin başladığı 27 sentyabr günü hərbi formada evə gəlib anasına - “Mən könüllü cəbhəyə yazılmışam və ordumuzun yaralı əsgərlərinə köməyə gedirəm” - dedi.

Arəstə mərd, cəsur qadın idi, ölümündən qorxan deyildi. Məhz elə buna görə də Vətən müharibəsi başlayanda könüllü olaraq döyüş bölgəsinə yollandı. Vətən müharibəsi zamanı Füzulinin, Zəngilanın və Qubadlinin azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə yaralı əsgərlərimizə döyüş meydanında tibbi yardım göstərdi və coxlarının həyatını xilas etdi.

Qarabağın azad olunmasına şahid ola bilmədi, şəhadət məqamına yüksəldi Arəstə! Arzuları var idi... Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 15 dekabr 2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Arəstə Baxışovaya ölümündən sonra “Vətən uğrunda” medalı və 2021-ci il mayın 12-də Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi tərəfindən ingilis tibb bacısı Florens Naytingelin şərəfinə təsis olunmuş “Floren-

ce Nightingale” medali ilə təltif edildi. Şəhidlərimzin qanları, canları hesabına geri qaytarılan torpaqlarımızı və onların bizə əmanət etdikləri yadigarları- övladları göz bəbəyi kimi qorumaq bizim insanlıq borcumuzdur.

Vətən müharibəsində şanlı Qələbəmiz tariximizin ən parlaq səhifələrindən biri oldu. 30 illik yurd həsrətimiz, Qarabağ nisgilimiz sona yetdi, məcburi köçkünlərimiz qəribçilikdən qurtularaq yenidən doğma el-obalarına qovuşdular.

“Dəmir yumruq” adı ilə Azərbaycanın yeni tarixinə yazılan 44 günlük Vətən savaşı ərzində əsgərlərimizin hər biri öz şücaəti ilə qəhrəmanlıq dastanı yazdı. Əsgərlərimiz canlarını düşmən gülləsinə sıpər edərək, bayraqımızı zirvələrdə dalğalandırmaq naminə vuruşdular. Dekabrın 10-da Azərbaycan xalqı ığidlərimizi böyük fəxr, qürur, min-nətdarlıq duyğusu ilə seyr etdi. Azadlıq meydanında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Vətən müharibəsində qazandığı parlaq qələbəyə həsr olunmuş möhtəşəm Zəfər paradı keçirildi. Azərbaycan xalqı ordusu ilə qürur hissi keçirdi. Zəfər paradı 44 günlük müharibədə Azərbaycan Ordusunun böyük Qələbəsini bütün dünyaya təntənəli şəkildə nümayiş etdirdi. Qarabağ müharibəsi Azərbaycan cəmiyyətinin fərqli dini və etnik-millî mənsubiyətinə baxmayaraq həmrəy olduğunu bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan tarixində əbədi yazılmış 44 günün möcüzələrindən bəhs edir. 44 günün möcüzələri deyəndə göz öünüə vətən müharibəsi, torpaqlarımızın azadlığı gəlir. Ali Baş Komandanın müdürü sərkərdə istedadına güvəndik. 44 günlük savaşda xalqımızın gücü və rəşadəti möhtəşəm qələbəmizin əsasıdır.

Резюме

В этой статье идёт речь о чудесах 44 дневной войны, которые навсегда оставили след в истории Азербайджана. Когда мы говорим о чудесах 44 дней, мы имеем в виду войну и освобождение

захваченных территорий. Доверились Главнокомандующему военачальнику, его мудрости и способности. В 44 дневном бою основоположением победы является сила и храбрость нашего народа.

Summary

The miracles of 44 days which are written permanently to Azerbaijan history are mentioned in this article. When we say the miracles of 44 days we remember the civil war and liberty of our lands. We trusted the wise talent of our commander. The power and endurance of our nationality is the foundation of our victory in 44 days war.

Açar sözlər: *44 gün, Azərbaycan, möcüzə, topaq, vətən, rəşadət, qəhrəman, dəmir yumruq, Arəstə.*

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günüünün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

<https://president.az/az/articles/view/48455>

2. İkinci Qarabağ müharibəsi

https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si

Şanlı Zəfərin Açı Xatirələri

Mehdiyeva Əfsanə

efsanemehtiyeva04@gmail.com

Mikayılova Lalə

mikayilovalale2@gmail.com

*Müəlliflər: ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin
tələbələri*

Azərbaycan çox qədim zamanlardan təbii və zəngin sərvətləri ilə dünya ölkələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun gözəl təbiəti, yeraltı və yerüstü sərvətləri, münbit torpaqlarının olması Azərbaycana qarşı xarici dövlətlərin işgalçılıq meylini gücləndirirdi. XX əsrin sonlarında bu işgalçılıq meyli Ermənistən dövləti tərəfindən daha da güclənmişdir. Həmin illər Azərbaycan xalqının yaddaşına Qanlı tarix olaraq yazılmışdır. Azərbaycan həm iqtisadi həm siyasi cəhətdən güclü dövlət kimi tanınması Ermənistən dövlətini çox narahat edirdi. 90-cı illərdə Azərbaycanın böyük strateji əhəmiyyət daşıyan torpaqlarını-Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarını işgal etməyi planlaşdırırı.

1990-1994-cü illərdə Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işgal edərək evləri yerlə-yeksan etmişlər, günahsız körpələr, analar, bacılar vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Və bununla Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini düşmən tapdağı altında qaldı. 30 ildir ki, amansızca evlərindən didərgin düşən insanlar öz evlərinə, torpaqlarına həsrət qalmışdır. Ermənistən dövləti işgal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını sözdə hər kəsə “Ermənistən torpaqları” kimi tanıdırı. Lakin bütün türk milləti bunu bilirki Qarabağın Dağlıq hissəsi və ətraf rayonları Azərbaycana məxsusdur.⁵ [<https://modern.az> › medeniyyət › 44 günlük müharibənin iki sözdən ibarət yekunu – Qarabağ Azərbaycandır!]

30 ildən sonra yenidən Ermənilər 2020-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonunda atəşkəsi ciddi şəkildə pozaraq, yerli əhaliyə hava hücumu vastəsilə ciddi şəkildə ziyan vurmuşdur. Azərbaycan ordusu müəyyən hərbi təlimlər keçirərək təcavüzkar Ermənistən dövlətinə layiqli cavabı vermişdir. Bunun nəticəsində isə Ermənistən

Silahlı Qüvvələri geri çəkilmiş bir çox əsgər və zabitləri ordumuz tərəfindən əsir götürülmüşdür.

2020-ci il 27 Sentyabr Ermənistən dövləti atəşkəs rejimini ikinci dəfə pozaraq Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə atəşlər açmışdır. Həmin gün Azərbaycanın Silahlı Ordusunu tərəfindən eks hücum əməliyyati başlanılmışdır. 27 sentyabrdan başlayaraq Ermənistən dövlətinə cəbhədə layiqincə cavablar verilirdi. Döyüş zamanı Müzəffər ordumuz işgal altında olan torpaqlarımızın çox hissəsini mənfur düşmən əsarətindən azad etmişdir.¹ [“Ermənilər cəbhə boyu təxribat törədib – Ölən və yaralılar var”. asanradio.az (az.). ASAN Radio. 27 sentyabr 2020. 2021-11-07 tarixində orijinalindən arxivləşdirilib]

Cəbhə boyu hərbi əməliyyatların uğurla davam etməsi Ermənistən dövlətini ciddi narahat edirdi. Ermənistən dövləti cəbhədə aldığı zərbələrdən hiddətlənərək hərbi zonadan uzaqda yerləşən əraziləri iri çaplı roketlərlə atəş tutmuşdur. Oktyabr ayının 11-i və 17-si Gəncə şəhərində mənfur ermənilər terror törətmışdilər. O gecədən geriyə sadəcə yarımqalan həyatlar oldu. Erməni terrorçularının gecə mülki əhalini raket atəşinə tutması körpələrin gələcəyini, valideynlərin arzularını əlindən aldı.

11 və 17 Oktyabr-bu tarix Azərbaycan xalqının yaddaşına qanla yazıldı. Çünkü məhz həmin gecə düşmənin ölüm saçan raketləri isti ya tağında yatan neçə ailənin ümidi lərini puç etdi. Bu dəhşəti hələ dərk etməyən körpələr erməni terroruna məruz qaldılar, evlərini itirdilər ən dəhşətli faciəni-valdeyn itkisini yaşadılar.

Bir gecədə həm anasını həm atasını itirən 16 yaşlı Sevilin və 8 yaşlı qardaşı Hüseynin ağrısını hansı sözlə, hansı cümləylə ifadə etmək olarki, cümlələrin aciz qaldığı, nəfəsin kəsildiyi, iliklərimizə qədər hiss etdiyimiz bir ağrıdır bu insanlıq faciəsidir. O gecə Ermənilərin raket zərbəsinə tuş gələn ailələrdən biridə Ələsgərovlardır. Bu ailə bir gecədə üç can verdi. 62 yaşlı Ata 55 yaşlı Ana və 30 yaşlı oğul. O gecə bütün arzuları, xəyalları və ən əsası bütün həyatı əllərindən alındı.

11 və 17 oktyabr Gəncə terrorunda nə baş verdiyini anlamayan körpələr gözlerini dünyaya əbədi yumdular. Ermənilərin törətdiyi terrorun qurbanına çevrilənlər arasında az yaşlı uşaqlar daha çoxluq təşkil

edirdi.Hər şeydən xəbərsiz bu körpələr arasında gülərz Bəxtiyar da var idi.Hər kəs onu o gülərz baxışları ilə tanıdı.Halbuki onunda ailəsi terrorun qurbanına çevrilmişdir Azyaşlı Bəxtiyar o gülüş saçan simasiyla hər kəsin ümidiñə çevrilmişdi.Gəncə terroru nəticəsində onlarla körpə öz valideynlərini itirdilər.Gəncə terroru Dünya tarixinə növbəti terror hadisəsi olaraq yazıldı². [“Ermənistən silahlı qüvvələri bütün cəbhə boyu genişmiqyaslı təxribat törədib”. Mod.gov.az (az.). Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. 27 sentyabr 2020. 2020-09-27 tarixin-də arxivləşdirilib].

Mənfur Erməni Gəncə terrorunu törətməklə qalmayıb Bərdə şəhərinə də hücumlar etmişdir.Bərdə şəhərinə atılan roketlər nəticəsində də mülki əhaliyə ciddi ziyan dəymışdır.25dən çox mülki şəxs öz həyatını itirmişdir.

Bərdə terrorunda verdiyimiz qurbanlardan biridə 7 yaşlı Aysu idi. Hamımızın həm xatirində həm üzrəyində ele o balaca qız,həyat dolu bir mələk kimi qalacaq. Xalqımıza,əliyalın insanlara qarşı törədilən bu terrorun qisası yerdə qalmadı. İgid Azərbaycan əsgəri bütün günahsız körpələrin qisasını döyüş meydanında aldı. Vətən müharibəsi dövründə mənfur düşmənin ikinci və dəhşətli terroru idi.

Ermənistən terrorçu dövlət olduğunu digər rayonlarımıza da intensiv atəşlər açaraq sübut etmişdir. Onların qisasını Azərbaycanın muzaffər ordusu layiqincə aldı.

11 Qarabağ müharibəsi-şanlı 44 gün. O 44 gün ki 30 ildi düşmən əsarətində olan torpaqlarımız geri qaytarıldı, o 44 gün ki orda minlərlə can verdik. Müzəffər ordumuz günbəgün irəli doğru getməsi bizi şanlı zəfərə aparındı.

Ermənistən ilə 44 günlük sürən müharibə dövründə bu rayonlar işğaldan: Cəbrayıł, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa şəhərləri işgal altından müzəffər ordumuz sayəsində azad olunmuşdur. Rusiya şəhərinin Moskva şəhərində imzalanan müqaviləyə görə, noyabr ayın 10-dan dekabr ayının 1-dək Qarabağın Dağlıq hissəsi üzrə gedən müharibə şəraitinin tam dayandırılması və Düşmənin Silahlı qüvvələrinin Qarabağın Dağlıq hissəsi ərazilərindən çıxarılması elan edilmişdir. Noyabr ayının

20-də Ağdam rayonu, noyabr ayının 25-də Kəlbəcər rayonu, dekabr ayının 1-də Laçın rayonları işğal altından müzəffər ordumuz sayəsində azad olunmuşdur.⁴ [“Müstəqillik tariximizin ən möhtəşəm xəbəri – Şuşa azad edildi!”. Sputnik.az (az.). Sputnik Azərbaycan. 8 noyabr 2020. 2021-08-05 tarixində arxivləşdirilib]

Azərbaycanda Respublikasının Prezidentinin Zəfər Günü hər il noyabrın 10-da keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sentyabrın 27-dən başlayaraq Noyabrın 8-nə qədər davam edən Vətən müharibəsində torpaqlarımız geri qaytarıldı. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan dövlətini bütün Dünya tanıdı. Bu müharibə dövründə bütün dünya Azərbaycan ordusun necə güclü ordu olduğunu bildi.³ [“İllahim Əliyev: Şuşa işğaldan azad edildi!”. Oxu.az (az.). 8 noyabr 2020. 2021-02-06 tarixində arxivləşdirilib]

8 noyabrda Qarabağın tacı olan Şuşa Müzəffər ordumuz tərəfindən azad olundu. Şuşaya bayraqımızın sancıldığı 8 noyabr 2020-ci il Azərbaycan tarixinə həmişəlik həkk olunaraq tarixin şanlı səyfəsinə çevrildi. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan xalqının qəhramanları doğuldu. Minlərlə şəhidlik zirvəsinə ucalan oğullarımız sayəsində Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları geri qaytarıldı.

Şanlı Zəfərin Açı Xatırələri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının tarixən xarici dövlətlərin diqqət mərkəzində olmasından danışılır. Azərbaycan xalqının nə qədər ağrı, acı görsələr də yenədə mərdliklə dik durmağından bəhs edir. Azərbaycan Silahları Qüvvələrini tərəfindən 44 günlük müharibə zamanı 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında olmuş torpaqların necə qəhrəmanlıla geri qaytarılmasından və həmçinin, Ermənistən əhalisinin məğlubiyyətindən və hərbi əməliyyatlarda qələbə qazana bilmədiyi üçün yerli əhaliyə təcavüzkar dövlət kimi çıxış edərək qadağan edilmiş silahlardan istifadə olunaraq Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törətdiyi terrorlardan və bunun nəticəsində həlak olmuş və yaralanmış

əhalidən danışılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Ermənistan dövlətinin törətdiyi vəhşiliklər, işgal olmuş torpaqlar, Şanlı Zəfərimiz*

Горькие воспоминания о славной победе

Резюме

В статье говорится о том, что земли Азербайджанской Республики исторически находились в центре внимания зарубежных стран. В нем рассказывается о том, как мужественно стоит азербайджанский народ, сколько бы боли и страданий он ни видел. Как Азербайджанские Вооруженные Силы героически вернули земли, которые были оккупированы почти 30 лет в ходе 44-дневной войны, а также разгром армянского населения и действия, предпринятые против граждан Азербайджана, выступая в качестве государства-агрессора против местное население и с использованием запрещенного оружия, потому что не смогли победить в боевых действиях, это говорит о терроризме и о погибшем и раненом населении в результате.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, зверства, совершенные Армянским государством, оккупированные земли, наша Славная Победа.

Bitter Memories of Glorious Victory

Summary

The article talks about the fact that the lands of the Republic of Azerbaijan have historically been the center of attention of foreign countries. It talks about how the people of Azerbaijan stand bravely no matter how much pain and suffering they see. How the Azerbaijani Armed Forces heroically returned the lands that had been occupied for nearly 30 years

during the 44-day war, and also the defeat of the Armenian population and the actions it took against the citizens of Azerbaijan by acting as an aggressor state against the local population and using prohibited weapons because they could not win in military operations. It talks about terrorism and the population killed and injured as a result.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, atrocities committed by the Armenian state, occupied lands, our Glorious Victory*

Ədəbiyyat

1. “Ermənilər cəbhə boyu təxribat törədib – Ölən və yaralılar var”. asanradio.az (az.). ASAN Radio. 27 sentyabr 2020. 2021-11-07 tarixin də orijinalından arxivləşdirilib.
2. “Ermənistən silahlı qüvvələri bütün cəbhə boyu genişmiqyaslı təxribat törədib”. Mod.gov.az (az.). Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. 27 sentyabr 2020. 2020-09-27 tarixində arxivləşdirilib.
3. “İlham Əliyev: Şuşa işğaldan azad edildi!”. Oxu.az (az.). 8 noyabr 2020. 2021-02-06 tarixində arxivləşdirilib.
4. “Müstəqillik tariximizin ən möhtəşəm xəbəri – Şuşa azad edildi!”. Sputnik.az (az.). Sputnik Azərbaycan. 8 noyabr 2020. 2021-08-05 tarixində arxivləşdirilib.
5. <https://modern.az> › medeniyyət › 44 günlük müharibənin iki söz dən ibarət yekunu – Qarabağ Azərbaycandır!

Zəfər günü - qələbə günü!

Sədaqət Sadıqova

ADPU-nun nəzdində ADPK-nin

20/06 qrupun 3-cü kurs tələbəsi

tehsilproblemleri@mail.ru

Təqvimdə bayram günlərimiz çoxdur. Onların hər biri mənim üçün əziz və tədqirəlayıqdır. Amma mənə qürur gətirən, azərbaycanlı olmağım-la fəxr etməyimə səbəb olan bir bayram günü var – 8 noyabr – Zəfər günü.

Bu tarix mənim üçün çox önəmlidir. 8 noyabr – Zəfər gününü digər bayramlardan üstün tutmağım heç də təsadüfi deyil. Yaşım az olsa da gözümü açandan ətrafimdakı insanların daxilən utandıqlarının şahidi olmuşam. Çoxları dilə gətirməsə də onların gözlərindən bunu oxumuşam. Xüsusi ilə valideynlərin və yaxın qohumlarım ermənilərin alçaq hərəkətlərindən danışarkən “məğlub xalq”ın nümayəndələri kimi təəssüflə “o vaxt”, “o zaman” sözlərini işlədirdilər. “O vaxt birliyimiz olmadı”, “o vaxt köməyimizə gələn olmadı”, “o baxt başbilənlərimiz hakimiyət stolu uğrunda mübarizə apardıqlarına görə Şuşa yaddan çıxmışdı”. O vaxt...

Bəli, “o vaxt” tale azərbaycan xalqına kədər və göz yaşlarından savayı heç nə vermədi. Biz “məğlub xalq” kimi əzildik, basıldıq. Bizi bacarıqsız hesab etdilər. Babalarımızın min illər boyu yazdıqları qəhrəmanlıq səlnamələri düşmən təbliğatı nəticəsində arxa plana keçildi. Heç kəs bizi qələbəyə ruhlandırmadı, əksinə acı reallılıqla barışmağı, erməninin üzərimizdə müvəqqəti çaldığı qələbəsini rəsmiləşdirməyi, torpaqlarımızı könüllü olaraq verməyimizi məsləhət bildilər.

30 il... Az qala bir qərinə... Biz dözdük. Biz dirçəldik. Sıralarımız təmizləndi. Pula, var dövlətə, vəzifəyə görə vətənə xəyanət edənlər, “Şuşa əldən gedərsə, mən başıma gullə çaxaram” deyən, amma onun müdafiəsi üçün heç bir əməli tədbir görməyən, hətta Şuşa bir dəstə əli silahlı erməni tərəfindən tutulandan sonra belə utanmadan tetevizora çıxıb günü häqiqətən başqalarında axtaran müdafiə naziri Rəhim Qaziyev kimi vəzifə hərisləri aramızdan gedəndən sonra başa düşük ki, “sühl yolu”

deyənlər başımızın altına yastıq qoyurlar. Bizi müharibə etməkdən çəkindirənlər, “bu məsələnin müharibə yolu ilə həlli yoxdur” deyənlər altdan ermənini silahlandırır, onu daha çox torpağımızı işgal etməyə sövq edirdilər.

Çıxış yolumuz, qələbə yolumuz birləşmək, hiyləgər düşmənə qarşı yumruq kimi birləşmək idi. Biz bunu bacardıq. Ali Baş Komandan İlham Əliyev on milyonluq azərbaycanlıları bir yumruq kimi birləşdirdi. Düşmən təbliğatı ilə qəsdən zonalar bölünən, talış, ləzgi, kurd, avar, yəhudi və s. kimi etnik qruplar ayırmaqla aralarında qəsdən fərqlər yaradılan azərbaycan xalqı bütövləşdi. Azərbaycan mülətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün azərbaycanlıların Vətəni idi. Bu vətəni onlar – azərbaycanlılar qorunmalı idi.

Belə də etdiq. Ali Baş Komandanın bircə kəlmə sözü ilə milyonlarla insan dəmir yumruq kimi birləşərək küçələrə çıxdı.

Heç kəs çağırış gözləmədən Hərbi Komissarlıqlara üz tutdu. Qoca, cavan, oğlan, qız – elə bir adam yox idi ki, silah götürüb cəbhəyə getmək istəməsin.

Kədərlə xatırladığımız “o vaxtlar” belə deyirdik. Cəbhəyə insanları yoldan - izdən tutub zorla aparırdılar. Onlar nə üçün vuruşduqlarını bilmirdilər. Dəstənin biri Rəhim Qaziyev üçün, digəri isə Surət Hüseynov üçün vuruşurdu. Vətən isə yaddan çıxmışdı.

Nə yaxşı ki, Uca yaradan xalqımıza Heydər Əliyev kimi rəhbər göndərdi. “Mən həmişə fəxr etmişəm. Bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!” deyən Ulu Öndər qələbə əzmi sınmış xalqı bir yerə topladı. Ölkinin gücünü iqdisadiyyatın inkişafında gördü. Nəhəng neft kontraktları bağladı. Güclünün həmişə haqlı hesab edildiyi ədalətsiz dünyaya haqq səsimizi çatdırmaq üçün İlham Əliyev kimi dahi yetişdirdi. Dünya televizorlarında tamaşaçıya meydan oxuyan, fərqli baxış və maraqlara xidmət edən, Prezidentə veriləcək sualları aylarla “götür-qoy” edən məşhur aparıcılar ölkəmizə yol açdlılar.

44 günlük müharibə zamanı Prezidentimizdən az qala otuz dəfə müsahibə alan bu tanınmış aparıcılar təkcə “siz çox məlumatlı adamsız” deməklə kifayətlənmədilər, hətta bəziləri çəşib bir sualı iki dəfə verdilər.

Bu təkcə cəbhədə qələbəmiz deyildi, bu psixoloji, mənəvi qələbəmiz idi. Bu ağlın, zəkanın, biliyin təntənəsi idi. Dünyada heç bir Prezident jurnalistlərin suallarına dörd dildə az qala dörd saat müddətində cavab verməmişdi. Bu dünya təcrübəsində görünməmiş bir hal, Ginnesin Rekordlar Kitabına düşəcək bir hadisə idi.

Qələbə bu idi. Gözləri ekranda olan hər bir azərbaycanlı müsahibəyə baxaraq həyəcanla düşünürdü görəsən Prezident İlham Əliyev növbəti dəfə hansı aparıcını uatalıqla susduracaq!?

Prezident, Ali Baş Komandan təkcə psixoloji təsir vasitəsi olub azərbaycan xalqını qorxutmaq istəyənləri susdurmadı. O, silahları da susdurdu.

44 günlük müharibə uğurla başa çatdı. 4 oktyabrda Cəbrayıł, 17 oktyabrda Füzuli, 20 oktyabela Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı və 8 noyabrda Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi. Noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də Laçın rayonları azad edildi. Moskvada imzalanan müqaviləyə əsasən, noyabrın 10-u Bakı vaxtı ilə saat 01:00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və hərbi əməliyyatların tam dayandırılması, 1 dekabradək Ermənistən silahlı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağın ətrafında Ermənistən nəzarətindəki Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşasını təmin edilməsi elan edildi.

Azərbaycan xalqının əzmi və iradəsi, iqdisadi gücü, müasir ordu quruculuğu və xalq-iqtidar birliyi ölkəmizin İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəsini təmin edən mühüm amillər oldu. Prezident İlham Əliyevin bu qələbəni qeyd etmək üçün Sərəncam verdi: “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin nüfuzu və gələcək inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə qərara alıram:

Hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd edilsin.

Bəli, 8 noyabr xalqımızın zəfər günüdür. 8 noyabr həm də bu xalqın övladı kimi mənim də Qələbə günümdür!

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan tarixində əbədi yazılmış 44 günün möcüzələrindən bəhs edir. 44 günün möcüzələri deyəndə göz önünə vətən müharibəsi, torpaqlarımızın azadlığı gəlir. Ali Baş Komandanın müd-rük sərkərdə istedadına güvəndik. 44 günlük savaşda xalqımızın gücü və rəşadəti möhtəşəm qələbimizin əsasıdır.

Резюме

В этой статье идёт речь о чудесах 44 дневной войны, которые навсегда остались след в истории Азербайджана. Когда мы говорим о чудесах 44 дней, мы имеем в виду войну и освобождение захваченных территорий. Доверились Главнокомандующему военачальнику, его мудрости и способности. В 44 дневном бою основоположением победы является сила и храбрость нашего народа.

Summary

The miracles of 44 days which are written permanently to Azerbaijan history are mentioned in this article. When we say the miracles of 44 days we remember the civil war and liberty of our lands. We trusted the wise talent of our commander. The power and endurance of our nationality is the foundation of our victory in 44 days war.

Açar sözlər: 8 noyabr, 44 gün, Azərbaycan, möcüzə, topaq, vətən, rəşadət, qəhrəman

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

<https://president.az/az/articles/view/48455>

2. İlkinci Qarabağ müharibəsi

https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si

Qarabağın tarixi keçmişsi və zəfər salnaməsi

Aysel Cabarzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin Tarix fənn müəllimi

aysel.jabarzade@gmail.com

Cənnətim Qarabağ

Zinətim Qarabağ

Nəğmələr gülüstanısan

Sevgi dastanısan..

Bəli, cənnət məkan olan Qarabağ öz gözəlliyi, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə daim yadellilərin diqqətini cəlb etmişdir. Eyni zamanda bu gözəl diyar zaman-zaman qanlı savaşların şahid olduğu hərb meydanına çevrilmişdir. Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biridir. Bu bölgə Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür və Araz çayları arasındaki ərazini əhatə edir. Tarixi mənbələr sübut edir ki, Kür və Araz çayları arasında yerləşən ərazi ən qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur (Hüseynov, 2012: 19). Füzuli şəhəri yaxınlığında Azıx mağarasında tapılan qədim insanın - "Azıxantrop"un yaşıının təxminən 1.2 milyon il olduğu bəzi elm adamları tərəfindən sübut edilmişdir. Bu faktlara əsaslanaraq "Azıxantrop"un ən az 300-500 min illik tarixə malik olduğu qəti şəkildə qəbul edilməkdədir. Qarabağ ərazisində yerləşən "Tağlar" mağarasında da bundan 80-100 min il əvvəlki dövrdəki insan həyatına dair xeyli dəlillər tapılmışdır (Aslanlı, 2009: 8; Götüşov, 1993: 7-8).

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan "Qarabağ" sözü ilk mənbələrdə hələ 1300 il bundan əvvəl (VII əsrən) işlənmişdir. Azərbaycan dilində "qara" sözünün rəngdən başqa "qalın" və ya "böyük" kimi mənaları da vardır. Bu baxımdan, "Qarabağ" "böyük bağ" və ya "şəfali bağ" mənalarını kəsb edir (Hüseynov, 2012: 25-26). Götüşovun fikrinə (1993: 6), "qara" sözü qədim türkdilli xalqlarda "çox", "böyük", "geniş" mənalarında işlənmiş, ikinci hissəsi "bağ" sözü isə fars dilində olub təsərüfatda bağçılığın geniş inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Qarabağ regionu 551-ci ildən alban katalikosunun daimi yaşayış yerinə, 630-cu ildən isə Mehranilər sülaləsindən olan böyük alban knyazları Varaz Qriqorun, Cavanşirin və başqalarının iqamətgahına çevrilmişdi. Burada bir çox tayfalar-uti,sovdey, qarqar, sak, massaget və başqa etnoslar yaşayırdılar. Qarabağ regionunda həmçinin oğuz və qıpçak boyları da məskunlaşmışdılar. Qarabağda erkən və orta əsrlərdə turkdilli Aran, Tərtər, Donqar, Peçenek, Hun, Qoros (Xoros), Vərəndə, Tuğ və digər tayfalar yaşamışlar. Erkən orta əsrlərdə Qarabağ ərazisi, Kür və Araz çayları arasında Uti, Arsak, Paytakaran və Sisakan vilayətlərini əhatə edirdi (Axundov, 1989: 58).

Qarabağ – Albaniyadan sonra bütün Azərbaycanla birlikdə ərəb Xilafətinin əsarəti altına düşmüş, ərəb imperiyasının süqtundan sonra IX-X əsrlərdə Sacılər dövlətinin, X əsrə Səlairlər, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər, XII-XIII əsrlərdə Atabəy-Eldəgizlər, XIII əsrin ikinci yarısından XIV əsrə qədər Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin, XV əsrə Qaraqoyunu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur (Xəlilov, 1992: 8).

Müstəqil Qarabağ xanlığının əsası 1747-ci ildə qarabağlı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Pənahəli xan bir müddət Bayat qalasını xanlığın mərkəzi kimi saxlamışdı. Lakin şəhər düşmənlə əhatələndiyinə görə burada əbədi şəhər və qala tikmək məsləhət görülməmişdi. Pənahəli xan Xaçın məlikliyinin düşmənçiliyinə, fitnə-fəsadlarına silah yolu ilə son qoyduqdan sonra 1749-cu ildə Şahbulaq adı ilə məşhur olan Tərnəküt qalasının binasını qoydu. Azərbaycanda baş verən hadisələr, qanlı feodal ara mühəribələri şəraitində, Şahbulaq qalasının etibarlı olmadığını göstərdi. Beləliklə, Qarabağ xanlığının yeni paytaxtı - Şuşa qalasının tikilməsinə qərar verildi. Tezliklə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Qarabağ xanlığı Kiçik Qafqaz dağlarının cənub şərqində yerləşirdi. Xanlığın sərhədləri Araz çayından Göyçə gölünədək, Tərtər çayından bütün düzənlik və Dağlıq Qarabağı, Zəngəzuru, Bərgüşadı əhatə etməklə Mehri, Tatev və Sisiana qədər uzanırdı (Hüseynov, 2012: 63-75; Bünyadov və d., 1994: 530-541).

Pənahəli xanın ölümündən sonra hakimiyətə gələn İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ xanlığı güclənsə də, Rusiyanın həm İranla (1804-1813,

1826-1828-ci illər), həm də Osmanlı ilə apardığı müharibələr (1806-1812, 1828-1829-cu illər) ermənilərin Qarabağ köçürülməsində həllədici rol oynadı. 1805-ci ildə Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında imzalanan Kürəkçay müqaviləsinə əsasən xanlığ Müsəlman - Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya birləşdirildi (Göyüşov, 1993: 44; Qəniyev, 2019: 219; “Kürəkçay müqaviləsi”). 1846-cı il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı yaradılmış Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı) təbe edilmişdi. 1867-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir və ərazisi bölünərək burada daha üç qəza – Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları da təşkil olunur. Bununla, Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəesini itirir. Çarizm Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikcə, bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün həm də əhalinin erməniləşdirilməsi siyasetini də həyata keçirirdi (Nuriyeva, 2015: 200-201).

Rusiya ilə İran arasında 1813-cü il oktyabrın 18-də imzalanmış Gültəstan sülh müqaviləsi - Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsini təsdiq etdi (Qəniyev, 2019: 242). İşğal rejimini davam etdirən Rusiya İranla bağladığı 1828-ci il Türkmençay müqaviləsi və Türkiyə ilə imzaladığı 1829-cu il Ədirnə müqaviləsi ilə İran və Türkiyədən ermənilərin Azərbaycana köçürülməsini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdi. İran ərazisindən 40.000, Osmanlı ərazisindən 84.600 erməni köçürülrək Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırıldı və onlar Rusiya hökuməti tərəfindən himayə edildi. Qeyri-rəsmi erməni köçkünləri ilə birlikdə onların sayı 200 mini keçmişdi. (Qafarov, 2017: 2). 1832-ci ildə Qarabağ əhalisinin 91 faizini azərbaycanlılar, 8.4 faizi ni isə ermənilər təşkil edirdilər. 1832-ci il materiallarına görə, Qarabağ əyalətinin ərazisindəki 20546 ailədən 13965-i azərbaycanlılar, 6491-i isə ermənilər idi (Qəniyev, 2019: 253). Köçürülmədən sonra Qarabağın etnik tərkibində ermənilərin sayı artmağa başladı.

XIX yüzulin 30-cu illərindən sonra da ermənilərin kütləvi surətdə Qarabağ, Naxçıvan və İrəvana köçürülməsi davam etdirilirdi. Ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşdırılması daha geniş hal almışdı. Bu, gəlmə ermənilərin kompakt şəkildə bir yerdə yaşamasını təmin etmək

məqsədilə edilirdi və strateji niyyət güdürdü (Qafarov, 2017: 3). Vaxt itir mədən ermənilər Azərbaycan torpaqlarında “Böyük Ermənistən” ideyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. 1905-1906-ci illərdə Rusiyada baş verən iğtişaşlardan istifadə edən ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda, Qazaxda və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlara törətmışlər. Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ istiqamətində və Qazax-Gəncə istiqamətində yerləşən azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistən dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilsə), Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qafan və Qarakilsə (Sisyan) nahiylərində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıł, Qazax, Ərəş qəzalarında, Tiflis şəhərində kütləvi qırğınlara törətmış, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar (Mustafa, 2009: 4). 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdıqları yeni qiyamlarda uğursuzluğa düşər olan ermənilər, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda cəmləşdirərək və çarizmin himayəsinə sığınaraq azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarını davam etdirməyə başladılar. Əvvəlcə çar hökumətinin devrilməsi (1917, fevral), sonra isə Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması ilə (1917, oktyabr) Zaqqafqaziyada yaranan anarxiya şəraitində - uzun tarixi dövr ərzində Rusiya ordusunda xidmət edən erməni silahlı dəstələri daşnak-bolşevik gürühu ilə birləşərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımın yeni, daha dəhşətli dövrünü başladılar 1918-ci ilin martında Bakıda başlanan və bütün Azərbaycanı əhatə edən yeni kütləvi soyqırımlar Azərbaycan xalqına çox ağır zərbə vurdu (Qafarov, 2017: 4; Isgəndərov, 2018: 18).

1918-ci il mayın 28-də təxminən 120 ilədək davam edən Rusiya əsarətindən sonra Azərbaycan xalqı Şimali Azərbaycanda yeni müstəqil dövlətini yaratdı. Ermənilər Qarabağı ələ keçirmək üçün əvvəllər başladıqları soyqırımlarını 1919-cu ildə Qarabağda, Şuşada, Zəngəzurda, Naxçıvanda davam etdirdilər. 1920-ci ilin aprel işgalindən sonra AXC süqut etdi və

Azərbaycan Sovyet Sosialist Respublikası quruldu ki bu dönmədə torpaqlarımız bir daha parçalanmaya məruz qaldı və Azərbaycan formal müstəqilliyini itirdi (İsgəndərov, 2018: 22-34). Sovet rejiminin hökmran olduğu illərdə ermənilərin Azərbaycan dövlətinə və azərbaycanlılara qarşı fəaliyyəti üçün daha əlverişli imkanlar yarandı. Azərbaycanın təxminən 20.000 kvadrat km-lük ərazisi Ermənistən Respublikasının tərkibinə qatıldı. 7 iyul 1923-cü il tarixində Qarabağın dağlıq hissəsində Xankəndi şəhəri inzibati mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı. Qarabağ xanlığının mərkəzi olmuş Şuşa ermənilərin təzyiqinə məruz qaldı. Ermənilər saxta yolla vilayətdə öz saylarını artırırdılar (Rəcəbli, 2013: 354; Aslanlı, 2009: 61). 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar verdi. Bununla 1948-1950-ci illərdə 100 mindən çox azərbaycanlı öz tarixi etnik torpaqlarından deportasiya edilərək Aazərbaycana pənah gətirdilər. 1947-1953-cü illərdə azərbaycanlılar yaşayan 60 məntəqənin adı dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə isə, 1921-1988-ci illərdə Ermənistanda yüzlərlə türk mənşəli yaşayış məskəninin adı dəyişdirilmişdi. 1988-1989-cu illər ərzində 250 mindən çox azərbaycanlı Ermenistan SSR ərazisindən deportasiya edildi, bu əsnada 500 nəfərdən çoxu qətlə yetirildi. Qaçınlar həm fiziki, həm də mənəvi təqiblərə məruz qaldılar (Qaziyev, 2009: 11-12).

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Ermənistən millətçi dairələri həmin ilin sentyabrında “Dağlıq Qarabağ Respublikası” adlı oyuncaq bir qurumun yaradıldığını elan etdilər. 30 avqust 1991-ci ildə Azərbaycanın Ali Soveti dövlət müstəqilliyinin bərpasını elan etdi. 18 oktyabr 1991-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı qəbul olundu (Nuriyeva, 2015: 299). 26 noyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğv edilməsi haqqında” qanun qəbul etdi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistən azərbaycanlı əhaliyə qarşı Xocalıda soyqırımı aktı törətdi. Ardından 1992-ci ilin may ayında Şuşa şəhəri və Ermənistənla Dağlıq Qarabağ arasında yerləşən La-

çın rayonu, 1993-cü ildə Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işgal etdilər. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı məcburi köçkün vəziyyətinə düşüb, 20 min nəfər hərbi əməliyyatlar dövründə həlak olub, 50 min nəfər əlil olub. Münaqişə nəticəsində 4 minə yaxın azərbaycanlı itkin düşüb, onların arasında 67 uşaq, 265 qadın, 326 qoca olub. Azərbaycana qarşı ədalətsiz müharibə aparıldığını, onun ərazi bütövlüyüünün pozulduğunu və torpaqlarının ermənilər tərəfindən işgal olunduğunu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) təsdiq etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin işgal olunmuş Azərbaycan ərazilərini tərk etməsi haqqında 4 qətnamə (822,853, 874, 884 sayılı) qəbul etdi. Lakin erməni işgalçıları bu qətnamələri yerinə yetirmədilər (Nuriyeva, 2015: 300-303; Rəcəbli, 2013: 468-474).

12 may 1994-cü il tarixində atəşkəsə dair razılıq əldə olundu. ATƏM-in dövlət və hökumət başçılarının 1994-cü il 5-6 dekabr tarixlərində Budapeştdə keçirilən sammitində ATƏM çərçivəsində bütün vasitəçilik səylərinin əlaqələndirilməsi üçün Minsk konfransı həmsədrlik institutunun yaradılması barədə qərar qəbul olundu (Rəcəbli, 2013: 486). Bütün qəbul olunan qərarlara baxmayaraq, Ermənistan siyasi və hərbi təxribatlarını 2020-ci ildək davam etdirdi. Aprel döyüşləri Dağlıq Qarabağda 1994-cü ildə atəşkəs haqqında saziş imzalandıqdan bəri ən şiddetli döyüşlərdən olub, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələnmiş, Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındaki yüksəkliklər, Cəbrayıl rayonunun Lələ təpə yüksəkliyi və Cocuq Mərcanlı, Goranboy rayonunun Gülistan kəndi, Tərtər rayonunun Qazaxlar kəndi və Tərtər rayonunun Suqovuşan (Madaqız) kəndi istiqamətində yollar düşməndən azad olunmuşdur (Abbasov, 2018). Şanlı ordumuzun uğurları Aprel hadisələri ilə yekunlaşmış, yeni qələbələr qazanılmışdı. Bunlardan biri 2018-ci ilin mayında Naxçıvan ərazisində baş vermiş Günnüt əməliyyatı idi. Əməliyyat nəticəsində silahlı qüvvələrimiz on min hektardan çox əraziyə, o cümlədən Gorus–Laçın–Xankəndi yolluna nəzarət etməyə başladı (Ağalarov və d., 2021: 37). 2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində törətdikləri təxribatların qarşısı da qətiyyət-

lə alındı. Tovuz döyüşləri Azərbaycanın hərb tarixinə zəfər döyüşü kimi daxil oldu. Döyüşlər bir daha göstərdi ki, Azərbaycan Ordusu düşmənin hər cür təxribatlarının və gözlənilməz hücumlarının qarşısını qətiyyətlə almaqda çətinlik çəkmir. Xalqımız bu döyüşlər zamanı şəhidlik zirvəsinə ucalan vətənsevər oğullarını general-major Polad Həşimovu, polkovnik İlqar Mirzəyevi, mayor Namiq Əhmədovu, mayor Anar Novruzovu, baş leytenant Rəşad Mahmudovu, gizir İlqar Zeynalovu, gizir Yaşar Babayevi, baş çavuş Vüqar Sadiqovu, çavuş Elçin Mustafazadəni, çavuş Nazim İsmayılovu, baş əsgər Elşad Məmmədovu və əsgər Xəyyam Daşdəmirovu böyük izdihamla son mənzilə yola saldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev həmin günlər bir daha bildirdi: “Biz fəxr edirik ki, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan torpağı belə övladlar yetişdirib”. Ölkə rəhbəri Tovuzda baş verən hadisələri Ermənistən növbəti təxribatı adlandırdı və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyacağını qətiyyətlə ifadə etdi (Hüseynova, 2021).

Aprel və Tovuz döyüşlərindən sonra Ermənistən 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycana qarşı yeni təxribata əl atdı. Sərhəd rayonları, yaşayış məntəqələri – şəhər və kəndlər toplardan, qradlardan atəşə tutuldu. Ermənistən silahlı qüvvələri Füzulini, Goranboyu, Tərtəri, Bərdəni, Gəncəni, Naftalanı və başqa şəhər və kəndlərimizi, dinc sakinləri atəşə tutur, evləri, sosial obyektləri dağıtdı. Müharibə başlayan gün, sentyabrın 27-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Müzəffər Ali Baş Komandani İlham Əliyev televiziya vasitəsilə xalqa müraciət etdi. Müraciət bu sözlərlə başa çatırdı: Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacaqıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” (Ağalarov və d., 2021: 44). Lakin rəşadətli Azərbaycan ordusunun əks hücum əməliyyatları nəticəsində Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdəğ istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəkliyi, Zəngilan da isə Bartaz, Sığirt, Şükürataz yüksəkləri və daha 5 adsız yüksəklik azad

olundu. Noyabrin 10-da Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın baş naziri və Rusiya Prezidenti münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzaladılar. Bəyanata əsasən 2020-ci il dekabrın 1-dək Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonları Azərbaycana qaytarılmalı idi. Beləliklə, noyabrin 20-də Ağdam rayonu, noyabrin 25-də Kəlbəcər rayonu, dekabrın 1-də Laçın rayonu Azərbaycana təhvil verildi (Ağalarov və d., 2021:47-58).

Şuşa şəhərinin Ermənistanın işgalçi qüvvələrindən azad edilməsi günü - hər il noyabrin 8-i Zəfər Günü kimi bayram edilir. Hər il sentyabrın 27-si isə Vətən müharibəsində qəhrəmancasına döyüşmiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyü yolunda canlarını fəda etmiş bütün şəhidlərə dərin ehtiram əlaməti olaraq, Anım Günü kimi qeyd edilir (<https://president.az/az/articles/view/48455>).

44 günlük müharibədə biz qanımızla, canımızla qalib gəldik. Natavanın, Vaqifin, Bülbülün və orda uyuyan yüzlərlə vətəndaşımızın ruhunu şad etdik. Boynunu büken Xarı Bülbülün torpağına yeni nəfəs göttirdik. Bütün bunları Azərbaycan xalqının əzmi və iradəsi, iqtisadi gücü, müasir ordunun quruculuğu və xalq-iqtidar birliyi nəticəsində əldə etdik. Bu gün hər birimiz qürur, böyük sevinc hissəri yaşayırıq. Torpaqlarımızı ordumuzun gücü və əsgərlərimizin qəhrəmanlığı sayəsində qarış-qarış əldə etdik. Öz doğma yurdlarına qayıtmaq istəyən Azərbaycan vətəndaşlarının uzun müddətlik həsrətinə son qoyuldu. Azərbaycanın Vətən müharibəsi nəticəsində öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi böyük qələbədir. “Torpaq uğrunda ölen varsa vətəndir” - bu ifadənin nə qədər böyük mənası var. Bəli, qırx dörd günlük haqq mübarizəmizdə vətənin hər qarışı uğrunda canından keçən igidlərimiz cənab İlham Əliyevin müdrik siyaseti nəticəsində doğma torpaqlarımızı işgaldən azad etdi. Bir sözlə, Azərbaycan 2020-ci il sentyabrın 27-də başlamış və 44 gün davam etmiş İkinci Qarabağ müharibəsini böyük Zəfərlə başa çatdırıldı və öz ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Bu, həqiqətən tarixi bir Zəfər idi.

Ədəbiyyat

- 1.Ağalarov, P və d. (2021). Zəfər tarixi dərslik. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
- 2.Aslanlı, A. (2009).Qarabağ Problemi: tarixi, mahiyyəti, həll prosesi. Bakı: Nurlar mətbəəsi.
- 3.Axundov, N. (1989).Qarabağ salnamələri. Bakı:Yazıcı.
- 4.Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. (1994). I cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- 5.Göyüşov, R. (1993). Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr.
- 6.Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ Tarixi Mənbələrdə. Bakı: Şuşa nəşriyyatı.
- 7.İsgəndərov, A. (2018) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun tariximizdə yeri. Say1-2 (23-24). Bakı: Strateji Təhlil.
- 8.Hüseynova, L. (10/07/2021).Tovuz döyüşləri ordumuzun qəhrəmanlıq səhifəsidir. <https://mod.gov.az/az/pre/36745.html>
- 9.Mustafa, N. (31/03/2009). Mənbələr azərbaycanlıların 1905-1906 soyqırımı haqqında. Xalq qəzeti.
- 10.“Kürəkçay müqaviləsi”
- 11.Nuriyeva, İ. (2015). Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik.Bakı: Mütərcim.
- 12.Qaziyev, Y. (2009). Erməni məsələsi, yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2009.
- 13.Qafarov, V. (2017). Azərbaycana Qarşı Erməni Təcavüzünün Xronikası. <https://independent.academia.edu/VasifQafarov>
- 14.Qəniyev, H. (2019). Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək) Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı.
- 15.Qəzənfər, R. (2013). Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və təhsil.
- 16.Abbasov, R. (17/02/2018). Aprel döyüşləri - böyük zəfərin başlangıcı. <https://mod.gov.az/az/pre/36745.html>
- 17.Xəlilov, X. (1992). Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azərnəşr.

18. <https://president.az/az/articles/view/48455>

19. <https://www.virtualkarabakh.az/>

Qarabağın Tarixi Keçmişİ və Zəfər Salnaməsi

Xülasə

Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixə malik bölgələrindən biri olmuşdur. İstər coğrafi mövqeyinə, istər iqtisadi, istərsə də siyasi gücünə görə bu bölgə daim dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmençay müqaviləsinə əsasən xanlıqları işgal edən Rusiya, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqazda öz təsir dairəsini gücləndirmək üçün ermənilərin Qarabağ, Naxçıvan və İrəvanda yerləşdirilməsi prosesini həyata keçirdi. Bu səbəbdən iki yüz ildən artıq müddət çərçivəsində erməni-daşnak quldur birləşmələri və onların hədarələri Azərbaycan türklərinə qarşı qətlamlar törətdilər. XX əsrin 80-ci illərinin sonları - 90-cı illərinin əvvəllərində isə Azərbaycanda hökm sürən hərc-mərclikdən istifadə edən Ermənistən torpaqlarımızın 20%-ni işgal etdi. Məhz tarix boyu erməni problemiylə mübarizə aparan Azərbaycan, 27 sentyabr 2020-ci il tarixdən davam edən hərbi əməliyyatlarda ordumu-zun gücünü bir daha dünyaya göstərdi. Qüdrətli Azərbaycan ordusu cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əzəli torpaqlarımızı - Qarabağı mənfur erməni işgalından azad etdi.

Açar sözlər: *Qarabağ, erməni problemi, işgal rejimi, zəfər salnaməsi*

Хроника исторического прошлого и побед Карабаха

Резюме

Карабах был одним из регионов Азербайджана с древней историей. Благодаря своему географическому положению, экономической и политической мощи этот регион всегда был в центре внимания мировых государств. Россия, оккупировавшая ханства по Гюлистанскому договору 1813 г. и Туркменчайскому договору 1828 г., с начала XIX века начала процесс расселения армян в Карабахе, Нахчыване и Ереване с целью укрепления своей сферы влияния на Кавказе. По этой причине в течение более чем двухсот лет армяно-дашнакские банды и их покровители совершали массовые убийства азербайджанских тюрков. В конце 1980-х и начале 1990-х годов Армения оккупировала 20% наших земель, воспользовавшись царящей в Азербайджане анархией. Азербайджан, на протяжении всей своей истории боровшийся с армянской проблемой, еще раз продемонстрировал миру силу нашей армии в продолжающихся военных действиях с 27 сентября 2020 года. Могучая азербайджанская армия под руководством господина Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева освободила нашу исконную землю - Карабах от ненавистной армянской оккупации.

Ключевые слова: Карабах, армянская проблема, оккупационный режим, летопись победы

Historical Past and Victory Chronicle of Karabakh

Summary

Karabakh was one of the regions of Azerbaijan with an ancient history. Due to its geographical location, economic and political power, this region has always been the center of attention of world states. Russia, which occupied the khanates according to the 1813 Gulustan and 1828 Turkmenchay treaties, began the process of settling Armenians in Karabakh, Nakhchivan and Yerevan in order to strengthen its sphere of influence in the Caucasus from the beginning of the 19th century. For this reason, within a period of more than two hundred years, Armenian-Dashnak gangs and their patrons committed massacres against Azerbaijani Turks. In the late 1980s and early 1990s, Armenia occupied 20% of our lands, taking advantage of the violence prevailing in Azerbaijan. Azerbaijan, which has been fighting the Armenian problem throughout history, has once again shown the strength of our army to the world in the ongoing military operations since September 27, 2020. The mighty Azerbaijani army, under the leadership of Mr. Supreme Commander Ilham Aliyev, freed our ancestral land - Karabakh from the hateful Armenian occupation.

Key words: *Karabakh, Armenian problem, occupation regime, chronicle of victory*

gead.az